

A c t a
Universitatis
Lodziensis

FOLIA GEOGRAPHICA
SOCIO-OECONOMICA

25
2016

WYDAWNICTWO
UNIwersYTETU
ŁÓDZKIEGO

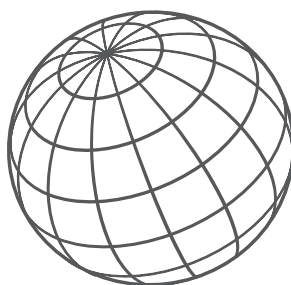
A c t a Universitatis Lodziensis

FOLIA GEOGRAPHICA
SOCIO-OECONOMICA

25
2016

GEOGRAFIA HISTORYCZNA
WYBRANE WSPÓŁCZESNE
PROBLEMY BADAWCZE

pod redakcją
Magdaleny Deptuły

 WYDAWNICTWO
UNIWERSYTETU
ŁÓDZKIEGO

ŁÓDŹ 2016

REDAKCJA CZASOPISMA
„FOLIA GEOGRAPHICA SOCIO-OECONOMICA”

Marcin Wójcik (redaktor), *Iwona Jażdżewska* (z-ca redaktora)
Marek Barwiński (z-ca redaktora), *Agnieszka Rochmińska* (redaktor tematyczny)
Piotr Cybula (redaktor statystyczny), *Maria Magdalena Nowakowska* (redaktor językowy)
Lukasz Musiaka (sekretarz), *Bartosz Bartosiewicz* (członek redakcji)

RADA REDAKCYJNA

Stanisław Liszewski – Uniwersytet Łódzki, *Tadeusz Marszał* – Uniwersytet Łódzki
Andrzej Mateczak – Uniwersytet Łódzki, *Jolanta Jakóbczyk-Gryszkiewicz* – Uniwersytet Łódzki
Marek Sobczyński – Uniwersytet Łódzki, *Andrzej Suliborski* – Uniwersytet Łódzki
Tomasz Kaczmarek – Uniwersytet Adama Mickiewicza w Poznaniu, *Remus Anghel* – Romanian
Institute for Research on National Minorities, Cluj (Rumunia), *Annegret Haase* – Centrum Badań
Środowiska im. H. von Helmholtza, Lipsk (Niemcy), *Rene Matlovič* – Uniwersytet w Preszowie
(Słowacja), *Bohdan Posatsky* – Politechnika Lwowska (Ukraina), *Tadeusz Siwek* – Uniwersytet
Ostrawski (Czechy), *Sokol Axhemi* – Uniwersytet w Tiranie (Albania)
Vladimir Székely – Słowacka Akademia Nauk, Bratysława (Słowacja)
Alessandro Vitale – Uniwersytet Bicoca, Mediolan (Włochy)

ZESPÓŁ WSPOMAGAJĄCY

Stanisław Mordwa (konsultant ds. strony www czasopisma)
Karolina Dmochowska-Dudek (konsultant ds. kartografii i GIS)

REDAKTOR INICJUJĄCY

Agnieszka Kałowska

KOREKTA I SKŁAD KOMPUTEROWY

Aleksandra Retkiewicz

KOREKTA TECHNICZNA

Leonora Wojciechowska

PROJEKT OKŁADKI

Barbara Grzejszczak, Katarzyna Turkowska

Publikacja recenzowana w systemie double blind review

Wydrukowano z gotowych materiałów dostarczonych do Wydawnictwa UŁ
przez Wydział Nauk Geograficznych

© Copyright by Authors, Łódź 2016

© Copyright for this edition by Uniwersytet Łódzki, Łódź 2016

Wydane przez Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego
Wydanie I. W.07674.16.0.Z

Ark. druk. 11,0

ISSN 1508-1117

e-ISSN 2353-4826

Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego

90-131 Łódź, ul. Lindleya 8

www.wydawnictwo.uni.lodz.pl

e-mail: ksiegarnia@uni.lodz.pl

Tel. (42) 665 58 63

Leszek Kozłowski

KSZTAŁTOWANIE ŁADU PRZESTRZENNEGO JAKO ZADANIE BADAWCZE GEOGRAFII HISTORYCZNEJ

Zarys treści W opracowaniu sformułowano tezę o potrzebie zwrotu geografii historycznej ku zagadnieniom aplikacyjnym i wskazano ład przestrzenny jako potencjalne zadanie badawcze tej dyscypliny naukowej. W tekście omówione zostały wybrane zagadnienia teoretyczno-metodologiczne geografii historycznej, m.in. jej istota, źródła i przedmiot oraz różnice między tradycjami geograficzną a historyczną. W kontekście geografii historycznej omówiono pojęcie ładu przestrzennego, jego źródła i problemy, a także jego związek z ideą krajobrazu. Na zakończenie sformułowano wnioski dotyczące możliwości stosowania wyników badań geografii historycznej w procesie kształtowania ładu przestrzennego.

Słowa kluczowe Ład przestrzenny, geografia historyczna, krajobraz.

1. Pojęcie geografii historycznej

Jednym z ważniejszych problemów współczesnej Europy i Polski jest postępująca degradacja środowiska życia ludzi i w konsekwencji – krajobrazu, mająca bezpośredni wpływ na jakość życia. Obserwowane powszechnie procesy zaburzenia ładu przestrzennego ogarniają coraz większe obszary i dotyczą wszystkich użytkowników przestrzeni. Ponieważ ład przestrzenny, którego wyrazem jest harmonijny krajobraz, opiera się na uznanym za wartościowe dziedzictwie kulturowym, wpisanym w otoczenie przyrodnicze, geografia historyczna – łącząca obydwie te elementy i przenosząca wiedzę o przeszłości do teraźniejszości i przyszłości – jest w sposób naturalny predysponowana do zajmowania się tym zagadnieniem. Powodem podjęcia tematu była potrzeba wskazania współczesnego, aktualnego i ważnego celu badań geografii historycznej, mogącego stanowić impuls rozwoju tej dyscypliny naukowej. Zawarty w tekście postulat włączenia badań geografii historycznej w proces kształtowania ładu przestrzennego jest zatem próbą skierowania jej w działania aplikacyjne, ukierunkowane na przyszłość dyscypliny. W tekście rozważono także tradycje i perspektywy rozwoju geografii historycznej.

Przyjęta w środowisku historyków, geografów i geografów historycznych definicja geografii historycznej H. Rutkowskiego (1964, s. 184–185) traktuje ją jako dyscyplinę naukową, która bada „środowisko geograficzne w przeszłości, jego przemiany i związki z historią społeczeństw oraz przemiany zjawisk przyrodniczych, jak również przestrzennych form zasiedlenia i zagospodarowania ziemi, składających się na środowisko geograficzne i wyrażających się w krajobrazie naturalnym”. W przytoczonej definicji nie jest jasne pojęcie „krajobrazu naturalnego”. Jeżeli termin ten oznacza przestrzeń, w której dominują elementy powstałe bez udziału człowieka, powstaje pytanie, w jaki sposób „formy zasiedlenia i zagospodarowania ziemi” mają wyrażać się w krajobrazie powstałym bez ingerencji człowieka?

To, czy geografia historyczna jest samodzielną dyscypliną naukową, czy też subdyscypliną geografii lub nauką pomocniczą historii, w zasadzie nie ma większego znaczenia dla przedmiotu rozważań, ponieważ sztywne podziały na dyscypliny naukowe straciły swoją moc porządkującą i dziś w nauce dominują badania wielodyscyplinarne (*vide* dyscypliny przyrodnicze: hydrogeologia, biochemia, fizyka atmosfery itp.). Geografię historyczną określa się nie poprzez umiejscowienie w systemie nauk, ale poprzez przedmiot badań (środowisko geograficzne w relacjach społecznych) oraz metody (historyczne i kartograficzne). Dowodem na różnorodność badań geograficzno-historycznych są tematy podejmowane na cyklicznych, międzynarodowych Konferencjach Geografów Historycznych.

Geografia historyczna zajmuje się zatem przemianami środowiska geograficznego człowieka, badaniem związków pomiędzy działalnością ludzi a otoczeniem przyrodniczym w przeszłości, odtwarzaniem struktur i procesów osadniczych oraz innych zjawisk społeczno-gospodarczych zachodzących w środowisku geograficznym, odkrywaniem minionych aktywności społeczeństw zapisanych w krajobrazie, rekonstrukcją środowiska życia człowieka (dziejami krajobrazu). Geografia historyczna, pozostając nauką o przestrzeni i człowieku, jest powiązana poprzez obiekt swoich zainteresowań z geografją, historią, archeologią, kartografią i jej historią, ekologią, demografią, lingwistyką (w tym etymologią i onomastyką historyczną), geodezją, etnologią, ekonomią, socjologią, urbanistyką, ruralistyką i antropologią kulturową. Geografia historyczna jest jednocześnie perspektywą naukową, sposobem postrzegania otoczenia i myślenia o człowieku (Meinig 1989). Dyscyplinę tę konstytuują trzy pojęcia: przestrzeń, człowiek i czas. Dotyczy ona zatem konkretnych grup ludzkich, jakiegoś obszaru lub miejsca i określonego czasu. Nie istnieje geografia historyczna bezprzymiotnikowa – powinno się ją definiować (w miarę możliwości), określając czas i przestrzeń, np.: geografia historyczna osadnictwa wiejskiego w Polsce, geografia historyczna ziem polskich okresu międzywojennego, geografia historyczna krajobrazu kujawskiego itp.

Celem opracowania jest omówienie zagadnienia ładu przestrzennego w kontekście badań geograficzno-historycznych i wskazanie ładu jako potencjalnego

zadania badawczego geografii historycznej. Problematyka ta może mieć znaczenie dla procesu odnowy wsi i miast jako sposób rozwiązywania współczesnych dylematów przestrzennych i przywracania ładu przestrzennego w skali lokalnej w oparciu o wartości historyczne.

2. Źródła geografii historycznej

Punktem wyjścia do sformułowania podstaw teoretycznych badań nad ładem przestrzennym w ramach geografii historycznej powinno stać się wskazanie w sposób syntetyczny tych części historii i dorobku badawczego dyscypliny, które mogą stać się fundamentem tych badań. Rozważania na ten temat są niezbędne do właściwego zlokalizowania w obrębie geografii historycznej nowego zadania badawczego, jakim jest postulowane kształtowanie ładu przestrzennego.

Od początku swojego istnienia geografia historyczna, jako idiograficzny sposób objaśniania świata, była polem aktywności specjalistów wielu dziedzin nauki. Zakres badań, obejmujący historię zagospodarowania przez człowieka przestrzeni, dziś przypisywany geografii historycznej (choć nie tylko), był już obecny w rozważaniach starożytnych historyków i filozofów: ojciec historii, grecki myśliciel Herodot z Halikarnasu (484–426 BC) w V w. p.n.e. zastanawiał się nad sposobem formowania się delty Nilu i jej gospodarczym znaczeniem (*Encyclopaedia...* 2015). Za ojca nowożytnej geografii historycznej uznaje się urodzonego w Gdańsku F. Cluwera (1580–1622, niem. Ph. Clüver, łac. Ph. Cluverius), którego dzieło *Introductio in Universam Geographiam* (1624), czyli *Wprowadzenie do geografii uniwersalnej*, dało początek tej dyscyplinie (*Encyclopaedia...* 2015).

Geografia historyczna jako dyscyplina naukowa sięga swoimi początkami połowy XIX wieku. Władysław Semkowicz uznawał za ojca geografii historycznej Joachima Lelewela (Semkowicz 2014, s. 10), z uwagi na dzieło *Géographie du Moyen-Age* (Lelewel 1852). W literaturze zachodniej za prekursorów geografii historycznej uznaje się francuskiego geografa i historyka Paula Vidal de la Blache'a (1845–1918), założyciela francuskiej szkoły geografii człowieka oraz niemieckiego antropogeografa i deterministę F. Ratzela (1844–1904), którego idee i perspektywę naukową przeniosła do Stanów Zjednoczonych E. Semple (1863–1932). Na tym etapie rozwoju geografii rozwinęły się studia krajobrazowe, szybko zaczęły powstawać „rekonstrukcje minionych geografii” (Darby 2002). Na początku XX wieku w obrębie geografii historycznej, wówczas jeszcze zdominowanej przez determinizm środowiskowy, wyodrębniło się pięć głównych nurtów badań: 1) analizy zmian granic państw i regionów; 2) historia odkryć i eksploracji geograficznej; 3) rekonstrukcje geografii biblijnej i starożytnej w oparciu o narracje biblijne oraz inne źródła; 4) studia osadnicze w kontekście środowiska geograficznego; 5) badania krajobrazu kulturowego i jego zmian (por. Hefferman 2015). W tym okresie antropogeografia okrzepła już jako nauka, a geografia

historyczna stała się jej częścią. W Europie szczególnego przyspieszenia dyscyplina nabrała w trakcie i po I wojnie światowej, kiedy na forum międzynarodowym stanęła kwestia granic politycznych. W okresie międzywojennym we Francji badania miały charakter historyczny, a w Niemczech koncentrowały się głównie na rozwoju osadnictwa wiejskiego, podczas gdy w Wielkiej Brytanii dotyczyły one przeważnie historii krajobrazu. W USA przeważały badania regionalne osadnicze i kulturowe (Birge-Liberman 2010). W pierwszych latach po drugiej wojnie światowej geografia historyczna koncentrowała się na przemianach przestrzeni życia człowieka i związkach działalności ludzi ze środowiskiem.

Zmiana paradygmatu geografii na ilościowy i analityczny w latach 50. i 60. XX wieku, rozpowszechnienie się metod statystycznych i maszyn liczących, postawiło wyzwanie tradycyjnej geografii historycznej – interdyscyplinarnej i opartej na źródłach historycznych. W ramach podejścia ilościowego rozwinięto badania nad gospodarką, demografią, epidemiologią, rolnictwem. Krytycy zarzucali im nieuwzględnianie czynnika ludzkiego, intencjonalności i motywacji działań ludzkich (Harris 1971). Główny nurt geografii historycznej został zepchnięty na peryferia geografii. Pod wpływem popularnego na Zachodzie materializmu historycznego badacze zaczęli brać pod uwagę w szerszym niż dotąd zakresie uwarunkowania społeczne, ekonomiczne i polityczne. Ten nurt, powstały w latach 70., określono mianem „nowa krytyczna geografia historyczna” – powstałe w jego obrębie prace nawiązywały do teorii społecznych i wytworzyły wiele podejść metodologicznych i skalarnych. W reakcji na paradygmat ilościowy, pod koniec lat 80. nastąpił „zwrot kulturowy” w dyscyplinie, w trakcie którego środek ciężkości przesunął się z historii i przestrzeni oraz metod ilościowych na kwestie humanistyczne. Wśród paradygmatów geografii historycznej do już praktykowanego materializmu historycznego dołączyły humanizm i postmodernizm. Promotorzy geografii humanistycznej odrzucili badania przeszłości, określając swoje prace jako nową geografję kulturową, powiązaną raczej ze sztuką i studiami kulturowymi niż historią (Heffernan 2015). Efektem było zredukowanie roli przestrzeni w geografii na rzecz subiektywnych doświadczeń ludzkich i uczynienie krajobrazu kulturowego, traktowanego jako konstrukcja społeczno-polityczna i sposób wyobrażania i reprezentowania przestrzeni (Cosgrove, Daniels 1988), głównym przedmiotem badań geografii historycznej. W ostatnich dekadach XX wieku w Stanach Zjednoczonych, a później w Europie, rozwinęła się obok badań geograficzno-historycznych – prężna dyscyplina: historia środowiskowa, łącząca w swoich badaniach kwestie przestrzenne, środowiskowe, gospodarcze, społeczne i kulturowe (Williams 1994). Studia geograficzno-historyczne przełomu XX i XXI wieku obejmowały wiele nurtów, których centralnymi pojęciami uczyniono (obok krajobrazu) tożsamość, dziedzictwo, wartości, miejsce, znaczenie, doświadczenie, turystyka, społeczność lokalną, środowisko. W efekcie XXI-wieczna geografia historyczna jest w krajach anglojęzycznych określana mianem

„geografia kulturowo-historyczna” („cultural-historical geography”; Heffernan 2015) lub „nowa geografia kultury” i jest w dużej mierze inspirowana politycznie (np. badania imperializmu i kolonializmu, nierówności społecznych w przestrzeni, czy interakcji klas społecznych i środowiska przyrodniczego w regionach industrializujących się, lub też walka wyzyskiwanych mas ukryta pod maską pięknych krajobrazów rolniczych – przykład D. Mitchella). Od strony metodologicznej geografia historyczna jest dziś subdyscypliną eklektyczną, z dużym udziałem idei „zwrotu kulturowego” i postmodernizmu, z rosnącym znaczeniem warsztatu historycznego (historycyzacja geografii) i narzędzi GIS. Subdyscyplina uznaje wiele punktów widzenia i dyskursów związanych z różnymi miejscami, czasem i kontekstem (kulturowy kontekst miejsca) – por. P. Birge-Liberman (2010).

W Polsce geografia historyczna bierze swój początek w pracach historyków, odtwarzających procesy osadnicze na ziemiach pierwszej Rzeczypospolitej: F. Piekosińskiego (1887), F. Bujaka (1905) i O. Balzera (1910). Historycy wiążą początki współczesnej polskiej geografii historycznej również z pracami nad atlasami historycznymi (por. Semkowicz 2014 oraz Szady 2013), jednak geografowie raczej uznają za początek tej dyscypliny prace o związkach działalności ludzkiej ze środowiskiem. M. Kulesza (2009) uznał za rzeczywistego ojca polskiej geografii historycznej F. Bujaka, wiążącego kwestie osadnictwa ze środowiskiem przyrodniczym. Nurt osadniczy przez długi czas dominował w badaniach geograficzno-historycznych. W okresie międzywojennym problematykę tę kontynuowali m.in. K. Potkański (1924) i K. Dobrowolski (1935). Powstawały monografie społeczno-gospodarcze wsi, a jednocześnie w geografję historyczną wkroczyli polscy geografowie, rozwijając badania krajobrazowe. Prace geografów skupiały się na zagadnieniach związku kształtów wsi z warunkami środowiska przyrodniczego, pisano na temat położenia topograficznego, morfologii, skupienia i rozproszenia osiedli. Nazwiska z okresu międzywojennego warte przypomnienia to: B. Zaborski, M. Dobrowolska, K. Hładyłowicz, S. Leszczycki, S. Zajchowska, M. Kielczewska, S. Pawłowski, F. Piaścik, A. Zierhoffer (por. Szulc 1994). Przegląd wczesnych polskich prac historyczno-geograficznych zawiera tekst W. Semkowicza z 1948 roku pt. „Geografia historyczna”, omawiający dorobek historyków polskich w tym zakresie (Semkowicz 2014). W okresie międzywojennym (1918–1939) i do lat 50. geografia historyczna w Polsce miała oblicze humanistyczne (historyczne), a nie przyrodnicze (geograficzne) (Szady 2013, s. 21). Powojenna polska geografia historyczna kontynuowała tematy przedwojenne, a pierwszym syntetycznym opracowaniem była praca M. Dobrowolskiej (1961). Studia nad kształtami wsi, ich typologią i regionalizacją, kontynuujące wątek badawczy osadnictwa wiejskiego międzywojennej antropogeografii, realizowane były pod szyldem geografii historycznej (Wójcik 2012, s. 237).

Od początku lat 70. XX wieku geografia historyczna w Polsce zanikała, chociaż powstało w tym czasie wiele cennych dzieł, których autorami byli m.in.:

E. Kwiatkowska, S. Golachowski, M. Koter, J. Dylík, W. Schramm, A. Prochownik, M. Kiełczewska-Zaleska, J. Tkocz. W latach 80. i 90. XX wieku, obok H. Szulc, tradycję geograficzną geografii historycznej pielęgowali m.in. M. Koter i J. Tkocz (1994) wraz ze współpracownikami – organizatorzy konferencji tematycznej w 1994 roku, a oprócz nich także kilkunastu innych naukowców w różnych ośrodkach akademickich kraju. Prace geograficzno-historyczne, prowadzone w środowiskach geograficznych wiązały się z trzema obszarami zainteresowań badaczy: historią osadnictwa, geografiami polityczną i krajobrazem kulturowym (Szady 2013, s. 23). Szczególnie aktywne były ośrodki naukowe: warszawski, łódzki i lubelski oraz Komisja Krajobrazu Kulturowego PTG (U. Myga-Piątek). Przeglądu różnych orientacji badawczych w Polsce w II połowie XX wieku i na początku wieku XXI, afiliowanych jako geograficzno-historyczne, dokonali m.in. M. Kulesza (2009), M. Wójcik (2012) i B. Szady (2013).

3. Tradycja geograficzna a tradycja historyczna

Geografia historyczna łączy w sobie dwie tradycje: geograficzną i historyczną, jest jednak nieco odmiennie traktowana przez geografów i historyków. W tradycji geograficznej jest to nauka o przestrzeni życia człowieka w przeszłości. Tradycja historyczna uznaje geografę historyczną za naukę o przeszłości człowieka w przestrzeni (por. Kulesza 2009; Tyszkiewicz 2014). Różnica leży w akcencie na przedmiot badań: geografia bada przestrzeń, a historia – przeszłość. Łącznikiem tych pól jest zawsze człowiek. Perspektywa historyczna w geografii jest dziś obecna we wszystkich jej subdyscyplinach, co ogranicza autonomiczność badań samej geografii historycznej. Według G. Labudy geografia bada czynniki kształtujące środowisko geograficzne, a historia rolę środowiska geograficznego w rozwoju środowiska ludzkiego (Kulesza 2009, s. 11). W połowie XX wieku podnoszone były głosy mówiące, że geografia historyczna powinna być uważana za część metodologii geografii, a nie jej subdyscyplinę (por. Birge-Liberman 2010).

Tradycja geograficzna uznaje jednak geografę historyczną za subdyscyplinę geografii, podczas gdy część historyków uważa tę subdyscyplinę za naukę pomocniczą historii (por. Szymański 2009). Wielu historyków utożsamia geografę historyczną ze studiami „słownikowo-atlasowymi” związanymi tematycznie z osadnictwem i podziałami administracyjnymi (Szady 2013, s. 24), co jest kontynuacją zadań wytyczonych jeszcze przez S. Arnolda (1929). Pod pojęcie geografii historycznej podkłada się często treści z zakresu historii kartografii, co jest dobrze widoczne w pracach historyków i opisach przedmiotów akademickich. Geografia historyczna, aczkolwiek powiązana z historią, nie jest nauką na usługach historii, podobnie jak historia nie jest polem dla syntez geograficznych.

Różnica pomiędzy obiema tradycjami polega także na hierarchii źródeł i materiałów badawczych: w tradycji geograficznej pierwszorzędne znaczenie mają

badania terenowe i materiały kartograficzne, a w tradycji historycznej najważniejsze są źródłowe materiały archiwalne, w tym kartograficzne. To spostrzeżenie pozwala dostrzec subtelne różnice pomiędzy podejściami badawczymi. Doświadczeni badacze harmonijnie łączą obydwie perspektywy w spójną całość. Niewątpliwie geografia historyczna w swoim rozwoju zawsze opierała się na danych źródłowych (historycznych) i obserwacjach terenowych (geograficznych), do których – jako trzecie źródło – należy dodać także narracje mieszkańców miejsc i obszarów (dane etnograficzne – por. Harris 1971).

Różnice tradycji przejawiają się także w aparacie pojęciowo-metodycznym. W tradycji geograficznej ukształtował się pogląd, że historycznym wymiarem przestrzeni geograficznej jest KRAJOBRAZ, natomiast w podejściu historycznym funkcjonuje konstatacja, że geograficznym aspektem historii jest MAPA. W naukach geograficznych (o przestrzeni) mapa jest głównie narzędziem, a w mniejszym stopniu przedmiotem studiów. Obydwa te pojęcia mają zasadnicze znaczenie dla metodologii geografii historycznej i konstytuują geografię historyczną. Związek historii i geografii to związek czasu i przestrzeni. Oba metafizyczne pojęcia (w humanistycznym znaczeniu duchowości) pozwalają kategoryzować obserwowane w otoczeniu człowieka zjawiska (każdy obiekt posiada wymiar przestrzenny i czasowy) i je analizować.

Możliwe, że uzasadnionym byłoby używanie dwóch, jak sugerował K. Chłapowski (1996, s. 481) – równorzędnych, zwrotów: badania geograficzno-historyczne i historyczno-geograficzne, dla rozróżnienia dwóch tradycji metodologicznych (geograficznej i historycznej). Niezasadne jest natomiast stosowanie określenia „geografia historyczna” w odniesieniu do badań stanów i zmian samego środowiska przyrodniczego w przeszłości (zamiast środowiska geograficznego i roli człowieka w tych procesach), ponieważ jest to przedmiotem innych subdyscyplin geograficznych: paleogeografii, geomorfologii, paleoekologii, sedymentologii, hydrologii, paleoklimatologii, gleboznawstwa itd. W badaniach geograficzno-historycznych w centrum zainteresowania znajduje się człowiek. Geografowie historyczni powinni dążyć do umiejętnego łączenia obu wymienionych tradycji.

Omawiając związki tradycji historycznej i geograficznej należy także wspomnieć o związkach geografii historycznej z historią środowiskową (environmental history). W powstałej pod koniec lat 60. XX wieku w USA subdyscyplinie historii – historii środowiskowej, znalazły swój wyraz, na bazie doświadczeń społeczno-gospodarczych Ameryki Północnej, kwestie wzajemnego oddziaływania człowieka i środowiska naturalnego. Badania w ramach tego nurtu objęły przemiany środowiska i ich wpływ na życie człowieka, konsekwencje przestrzenne i środowiskowe działalności ludzi (m.in. globalizacji i wyścigu technologicznego) oraz kulturowe interakcje człowiek – środowisko (por. Baker 2003). Historia środowiskowa bada wzajemne relacje rodzaju ludzkiego i natury w dziejach, formułując wnioski dotyczące teraźniejszości i przyszłości. W dużej mierze

zakres merytoryczny tej dyscypliny pokrywa się z problematyką badań geografii historycznej, przy czym w historii środowiskowej kładziony jest nacisk na syntezę zjawisk przyrodniczych i zmian technologicznych (por. Williams 1994).

4. Przedmiot badań geografii historycznej

Geografia historyczna jest (sub)dyscypliną naukową wciąż poszukującą swojego miejsca w systemie nauk i praktyce społeczno-gospodarczej. Kwestię tę opisał P. Birge-Liberman następująco (2010, s. 143): „Od lat 50. i rewolucji ilościowej geografia historyczna nieustannie musiała udowadniać swoje znaczenie. Kiedy geografia stała się pozytywistyczną, nomotetyczną nauką o przestrzeni, geografia historyczna została zepchnięta ze swojej centralnej roli na peryferia z powodu jej związków z opisową, idiograficzną geografją regionalną. Kwestia znaczenia, z którą mierzy się obecnie geografia historyczna, wynika głównie z ogólnego zacierania granic dyscyplin w naukach humanistycznych i społecznych oraz z nacisków administracji uniwersytetów na bardziej praktyczne, rynkowe i konkretne umiejętności”.

Słabość geografii historycznej w Polsce wynika z postrzegania tej subdyscypliny jako nieaplikacyjnej, nie przynoszącej bieżących korzyści ekonomicznych lub społecznych oraz z braku zapotrzebowania na opracowania przywracające pamięć o miejscach i regionach – o ich mieszkańcach i dziedzictwie. W XX wieku w Polsce wiedza geograficzno-historyczna formowała się samorzutnie poprzez prace wielu geografów, historyków, urbanistów, ekonomistów itd. Nauka potrzebuje jednak funduszy oraz impulsu politycznego, biorącego się z wizji społeczeństwa, z idei budowy nowoczesnej tożsamości zbiorowej, opartej na mocnym fundamencie przeszłości, do czego potrzebna jest wiedza o przestrzeni i przeszłości. Geografia historyczna pozwala społecznościom „zakorzenić się” w miejscu, obszarze, regionie, ukształtować tradycje lokalne, wytwarzać więzi lokalne. Geografia historyczna, podobnie jak powiązana z nią geografia polityczna, w wielu krajach Europy i świata dostarcza wiedzy i argumentów polityce historycznej państw i uczestniczy w dyskursie geopolitycznym. W Polsce ta funkcja jest niemal nieobecna, ponieważ dyskusja polityczna została zdominowana przez polityków i ich zaplecze. A zatem geografia historyczna jest uzależniona od decyzji politycznych. Oczywiście rozwijanie wiedzy prowadzić może do skutków niepożądanych z punktu widzenia beneficjenta, co uzmysławia nam wszystkim odpowiedzialność jednostek za sposób korzystania z tej wiedzy. Przykłady: studia nad tożsamością zbiorową grup regionalnych mogą prowadzić do powstawania separatyzmów regionalnych, polityka historyczna może wykorzystać wyniki badań naukowych do rewizjonizmu politycznego, pogłębione prace nad przeszłością miejsc mogą obalić obowiązującą narrację historyczno-społeczną itd. Jednak świadomość zagrożeń nie może stać na przeszkodzie docieraniu do prawdy, naczelnego zadania nauki.

W tradycji historycznej polami badań geografii historycznej są „środowisko naturalne (pierwotne), środowisko przekształcone (kulturalne), dawne podziały terytorialne (granice) określane jako tzw. krajobraz historyczno-polityczny, dawna sieć komunikacyjna oraz historia horyzontów geograficznych” (Tyszkiewicz 2003, s. 8). Jak już wcześniej zauważono, badania środowiska naturalnego są domeną kilku subdyscyplin geografii.

W geograficznych badaniach wsi okresu klasycznego (dominacji myśli antropogeograficznej) dominowały trzy zagadnienia (Wójcik 2012, s. 45): 1) lokalizacja i rozprzestrzenianie (dyfuzja) osadnictwa wiejskiego, rozpatrywanego na tle uwarunkowań (determinant) środowiska przyrodniczego; 2) ewolucja krajobrazu agrarnego i jego uwarunkowań rozwojowych w czasie; 3) morfogeneza wsi, czyli procesu powstania i rozwoju materialnej formy osiedla (krajobrazu wsi). Za klasyczne kierunki badań geografii historycznej osadnictwa (w ujęciu geograficznym), rozwijane w XX wieku po II wojnie światowej, można uznać (por. Tkocz 1998):

- genetyczny (historyczny),
- fizjonomiczno-morfologiczny (krajobrazowy),
- morfogenetyczny (historyczno-krajobrazowy),
- funkcjonalno-strukturalny (systemowy, wyjaśniający).

W ich ramach realizowano zadania badawcze, takie jak: badanie przemian sieci osadniczej, określanie wpływu działalności człowieka na środowisko przyrodnicze, rekonstrukcje krajobrazu, opis zajmowania, zagospodarowywania i podziału terytoriów, odkrywanie mechanizmów rozwoju pojedynczych osiedli (miejsce), ochrona dziedzictwa i przywracanie tożsamości. W XXI wieku dołączyły do nich nowe trendy i zadania, m.in. interakcje kulturowe, dziedzictwo i polityka krajobrazowa, rozwój ekonomiczny a zmiany przyrodnicze i społeczne. Do tych tematów i prac można dopisać kolejne, jednak geografia historyczna, by istnieć i rozwijać się, musi posiadać także wartość praktyczną. Z powodu wielości tematyki i podejść trudno jest ustalić definitywny zakres przedmiotowy geografii historycznej, można natomiast wskazać pojęcia centralne tych badań: człowiek, przestrzeń i czas. W ujęciu paradygmatycznej koncepcji rozwoju nauki T. Kuhna geografia historyczna była zawsze związana z paradygmatem klasycznym geografii (antropogeografii), jednak podlegała – z pewnym opóźnieniem – obejmującym całą geografie zmianom kolejnych norm i wzorców wyjaśniania: po paradygmacie geografii człowieka po 1955 roku przyjęto paradygmat scjentystyczny geografii ekonomicznej, w ujęciu którego geografia historyczna była marginalizowana, a następnie w latach 80., pluralistyczny paradygmat postscjentystyczny (por. Wójcik 2012).

5. Pojęcie ładu przestrzennego

Definicje ładu przestrzennego zawierają w sobie atrybuty przestrzeni, porządku (harmonii) oraz intencjonalności. Ład przestrzenny jest rozumiany jako przestrzenna racjonalność, funkcjonalność, czytelność struktur, zharmonizowanie z otoczeniem, wysoka użyteczność i efektywność w skalach lokalnej, regionalnej, krajowej i funkcjonalnej (*Koncepcja...* 2001; *Koncepcja...* 2012, s. 164). Definicja urzędowa ładu przestrzennego została wprowadzona do *Ustawy z dnia 27 marca 2003 roku o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym* (Dz. U., 2003, nr 80, poz. 717): w art. 2. mowa jest o ładzie przestrzennym jako o harmonijnym ukształtowaniu przestrzeni. Ponadto w art. 1. ust. 2 ustawa obliguje podmioty planowania i zagospodarowania przestrzennego do uwzględniania wymagań ładu przestrzennego. W rozdziale 2. art. 15 ustawy, określającym zakres planu miejscowego, ustawodawca zobowiązuje planistów do określenia zasad ochrony i kształtowania ładu przestrzennego, zasad ochrony środowiska i krajobrazu kulturowego, zasad ochrony dziedzictwa kulturowego i zabytków oraz wymagań kształtowania przestrzeni publicznych.

Ład przestrzenny to inaczej porządek przestrzenny, uwzględniający i odwzorowujący prawidłowości działania społeczeństwa i gospodarki oraz funkcjonowania przyrody (Parysek 2007, s. 67) lub innymi słowy: „przestrzenna organizacja i funkcjonowanie terytorialnego systemu społecznego, kształtowane świadomie i celowo przy uwzględnieniu kryteriów racjonalności społecznej” (Parysek 2007, s. 68). Tak sformułowana definicja jest wystarczająco pojemna, by uznać ją za uniwersalną i użyteczną w kontekście geografii historycznej.

Pomimo zgody wśród autorów opracowań co do istoty ładu, zakres pojęcia ładu przestrzennego zależy od kontekstu, implikując wiele znaczeń obocznych i konsekwencji merytorycznych. Ład przestrzenny jest określany jako deklaracyjny, nadrzędny cel polityki przestrzennej, rozumianej jako planowa działalność, polegająca na racjonalnym gospodarowaniu przestrzenią. Ład jest określoną strukturą przestrzenną wraz z jej funkcjonalnością (Parysek 2007, s. 68). W przytoczonej definicji ład jest organizacją przestrzenną terytorialnego systemu społecznego wraz z jej implikacjami: jest wartością i dobrem wspólnym, leżącym w interesie grupy społecznej (Parysek 2007, s. 68). Cechy ładu przestrzennego można określać na wiele sposobów. W. Szolginia (1987) wymienił: harmonijne uporządkowanie przestrzeni (harmonia); występowanie hierarchii w określonym układzie elementów (hierarchia); równowaga poszczególnych składników w organizacji przestrzeni; celowe i kreujące wartości estetyczne rozmieszczenie funkcji (celowość); najlepsze wykorzystanie przestrzeni dla dobra użytkownika (dopasowanie); najefektywniejsze zaspokojenie potrzeb, zwłaszcza fizycznych i psychicznych potrzeb człowieka (efektywność); kojarzenie interesu jednostki z dobrem ogólnospołecznym (zgodność); skoordynowanie zagospodarowania

z potrzebami wyższego szczebla (koordynacja); zgodność przekształceń z warunkami środowiska – rozwój zrównoważony (ekologiczność); brak kolizji funkcji i konfliktów przestrzennych (niekonfliktogenność).

Przeciwieństwem ładu przestrzennego jest entropia przestrzenna (nieład, chaos), która znajduje swoje odbicie w krajobrazie zdegradowanym. Rola geografii historycznej w kształtowaniu ładu powinna być pochodną dążenia do przywrócenia ładu lub jego zaprowadzenia w nowo kształtowanym otoczeniu. Proces kształtowania ładu opiera się na dziedzictwie miejsca i okolicy oraz na tożsamości lokalnej i regionalnej. Obydwa zagadnienia należą do zadań badawczych geografii historycznej.

6. Ład przestrzenny a krajobraz

Rozwój myśli urbanistycznej, będący pochodną przemian technologicznych i społecznych, wprowadził do przestrzeni potrzebę porządku i regulacji, które w konsekwencji przyniosły polepszenie warunków życia człowieka, grup społecznych i całych społeczeństw. Proces porządkowania przestrzeni wskazał w niej pozycję i rolę człowieka, określił także tożsamość miejsc i ciągłość tak kształtowanej tradycji. Pojęcie ładu przestrzennego jako formy uporządkowania elementów przestrzeni rozpowszechniło się w prawodawstwie i nauce w XX wieku w obliczu groźby degradacji środowiska przyrodniczego i kulturowego w następstwie niekontrolowanej industrializacji i żywiołowego rozwoju miast. W Polsce kwestia ładu w przestrzeni stała się zagadnieniem aplikacyjnym dopiero w XXI wieku, po przystąpieniu Polski do Unii Europejskiej.

Pojmowanie ładu przestrzennego nie zawsze jest jednakowe, zdarzają się uproszczenia, polegające na pojmowaniu ładu jako porządku geometrycznego rozmieszczonych na konkretnym obszarze obiektów architektonicznych (Parysek 2007, s. 76). Ład przestrzenny jest czymś więcej niż harmonią urbanistyczno-architektoniczną, ponieważ jest przesycony życiem i działaniami ludzkimi, jest strukturą żyjącą, bardzo dynamiczną. Człowiek jest w centrum tego ładu, jednocześnie jako podmiot sprawczy i przedmiot działań innych ludzi, cel i wynik wielu rodzaju interakcji. Synergia tego układu, wspomnianej struktury, jej organizacji, sieci powiązań elementów składowych i ich relacji z otoczeniem, tworzy pewien obraz życia ludzi w danym miejscu, obszarze. Ład przestrzenny jest pochodną i obrazem ładu społecznego, porządku życia społecznego. Nieład społeczny znajduje swój wyraz w nieładzie przestrzennym. Jak napisała K. Rembowska (1994, s. 35) „(...) ‘porządek przestrzenny’ jest w istocie rzeczy porządkiem społecznym (...). W przestrzeni odbija się porządek społeczny, jego wewnętrzny ład i konflikty, jak również podział władzy i środków materialnych”. Ład jest informatywny – ukazuje stan grup społecznych i sposób organizacji życia zbiorowego na określonym terytorium.

Określenie relacji pomiędzy łądem przestrzennym a krajobrazem wymaga zdefiniowania także drugiego z tych pojęć. *Ustawa z dnia 24 kwietnia 2015 roku o zmianie niektórych ustaw w związku ze wzmocnieniem narzędzi ochrony krajobrazu*, potocznie nazywana „krajobrazową”, definiuje krajobraz następująco: „postrzegana przez ludzi przestrzeń, zawierająca elementy przyrodnicze lub wytwory cywilizacji, ukształtowana w wyniku działania czynników naturalnych lub działalności człowieka”. Ta definicja krajobrazu jest kompromisem pomiędzy skrajnie odmiennymi koncepcjami krajobrazu jako obrazu kulturowego i struktury przyrodniczej. Krajobraz jest zatem zindywidualizowanym, subiektywnym obrazem, sposobem postrzegania obiektywnie istniejących, materialnych struktur przestrzennych oraz ich semantycznej interpretacji. Pojęcie krajobrazu jest konstruktem myślowym, umożliwiającym kształtowanie środowiska życia człowieka, w celu osiągnięcia pożądanego stanu (doskonalenia jakości życia). Definicja krajobrazu zależy od celu konstruktów i powinna być zawsze przywoływana w badaniach. Przestrzeń postrzegana oznacza, że istnieje ścisły związek między strukturą przestrzeni, m.in. łądem przestrzennym a jej obrazem, czyli krajobrazem. Jest to relacja pomiędzy środowiskiem a jego percepcją. Według S. Danielsa i D. Cosgrove’a (1988) krajobraz jest „obrazem kulturowym, ilustracyjnym sposobem przedstawiania, strukturyzowania lub symbolizowania otoczenia”. *Ustawa (2015)* wprowadziła też pojęcie „krajobrazu priorytetowego”, przez który rozumie się krajobraz szczególnie cenny dla społeczeństwa ze względu na swoje wartości przyrodnicze, kulturowe, historyczne, architektoniczne, urbanistyczne, ruralistyczne lub estetyczno-widokowe i jako taki wymagający zachowania lub określenia zasad i warunków jego kształtowania.

Wielość definicji i podziałów krajobrazu powoduje konieczność każdorazowego precyzowania tego pojęcia i jego systematyki, a także logicznego i merytorycznego uzasadnienia klasyfikacji. W przekonaniu wielu autorów krajobraz nie jest bytem obiektywnym, lecz zindywidualizowanym, subiektywnym obrazem, który może posiadać złożoną strukturę hierarchiczną. Wszelkie podziały, m.in. na krajobraz naturalny (powstały samorzutnie, bez udziału człowieka) i kulturowy (wytworzony przez człowieka), są tylko strukturami mentalnymi, obrazem otoczenia, zawierającym określone elementy materialne i znaczenia. Obiektywnie istnieje jedynie przestrzeń i obiekty w niej zawarte, natomiast środowisko podmiotu (otoczenie człowieka), jest zawsze postrzegane przez podmiot środowiska w sposób warunkowany kulturowo. Od wiedzy, tradycji kulturowej i doświadczenia podmiotu–obserwatora zależy sposób percepcji otoczenia. Ten obraz nazywany jest właśnie krajobrazem. Koncepcja krajobrazu jako fizjonomii otoczenia (Bogdanowski i in. 1979) lub jego wizualizacji (Degórski 2005) znajduje swoje miejsce w pracach poświęconych temu zagadnieniu („krajobraz jest wizerunkiem regionu” – Myga-Piątek 2010). Rozwijane przez ekologów krajobrazu i geografów fizycznych koncepcje krajobrazu jako struktury przyrodniczej z elementami

antropogenicznymi, określane jako geokompleksy i geosystemy, są przez nich utożsamiane z pojęciem krajobrazu, co może być przez innych badaczy uznawane za dyskusyjne. Autor jest świadomy istnienia innych niż przedstawiony, sposobów rozumienia pojęcia krajobrazu, zwłaszcza na gruncie geografii fizycznej i ekologii krajobrazu (por. Myga-Piątek 2001).

Struktura pionowa krajobrazu w ujęciu systemowym obejmuje dwie części: przyrodniczą (naturę) i kulturową (kulturę). Część przyrodnicza jest tworzona przez elementy biotyczne i abiotyczne: rzeźbę, glebę, wody, faunę i florę. Na część kulturową składają się: działki (podział własnościowy przestrzeni), użytki (sposób wykorzystania gruntu/przestrzeni), urządzenia (infrastruktura różnego rodzaju), symbole (warstwa znaczeniowa w przestrzeni) i ludzie w otoczeniu podmiotu środowiska, jako element krajobrazu. Trwałość poszczególnych warstw jest różna i zależy od sposobu użytkowania przestrzeni (rys. 1). Najmniej trwałym elementem krajobrazu są ludzie, występujący w krajobrazie obserwowanym przez człowieka jako element otoczenia (środowiska) podmiotu.

SYSTEM	WARSTWA / LAYER	TRWAŁOŚĆ DURABILITY
KULTURA (culture)	LUDZIE / PEOPLE	LOW
	ZNACZENIA / MEANINGS	
	URZĄDZENIA / FACILITIES	
	UŻYTKI / LAND USE	
	WŁASNOŚĆ / OWNERSHIP	
NATURA (nature)	FAUNA & FLORA	HIGH
	WODA / WATER	
	GLEBA / SOIL	
	RZEŻBA / RELIEF	

Rys. 1. Struktura krajobrazu

Źródło: opracowanie własne

Ład jako sposób organizacji przestrzeni wychodzi poza interes jednostki i grupy społecznej, ma charakter dystrybutywny, powinien być zatem traktowany jako dobro wspólne (Parysek 2007, s. 68). Wymaga to jednak przyjęcia takiej organizacji życia zbiorowego, która zapewni grupom społecznym trwanie i rozwój. Zbiorowości zanarchizowane nie są w stanie wytworzyć harmonijnego otoczenia, ponieważ anarchia społeczna uwidacznia się w materialnych formach środowiska życia ludzi, wytwarzając chaos przestrzenny. Dlatego właśnie wyrazem ładu przestrzennego jest harmonijny krajobraz.

7. Źródła i problemy ładu przestrzennego

Zbyszko Chojnicki (1990) wyróżnił dwie kategorie ładu przestrzennego: 1) ład konkretny – obserwowany porządek przestrzenny terytorialnego systemu społecznego (TSS), czyli zagospodarowanie przestrzenne obszaru; 2) model ładu przestrzennego – wizja organizacji przestrzennej i funkcjonowania TSS, obraz postulowany (plan zagospodarowania przestrzennego jako model ładu). Sytuacją idealną jest zgodność obydwu stanów, jednak różnorodność źródeł ładu (lub nieładu) nie pozwala na osiągnięcie w prosty sposób zamierzonego efektu.

W tym opracowaniu przez ład przestrzenny rozumie się zamierzony, planowy lub docelowy, harmonijny stan przestrzeni. Może on być już w danym miejscu osiągnięty, wówczas można mówić o występowaniu (istnieniu) ładu. Tam, gdzie przestrzeń jest kształtowana samorzutnie, w sposób niekontrolowany i nieharmonijnie, należy raczej mówić o chaosie, nieładzie, braku ładu, entropii przestrzennej. Słowo ład, czyli porządek, samo w sobie niesie wyraźny, jednokierunkowy ładunek semantyczny. Ład przestrzeni antropogenicznej jest dziełem człowieka i ma zawsze charakter planowy.

Generalną przyczyną nieładu przestrzennego jest niezgodność właściwości obiektów w przestrzeni z cechami otoczenia, niespójność ich treści z formą przestrzenną. Niezgodność może dotyczyć: morfologii, funkcji, położenia, struktury, statusu prawnego, następstwa, sąsiedztwa, sukcesji, proporcjonalności, użyteczności, efektywności, użytkowania. Problem entropii przestrzennej ma wymiar ekonomiczny, społeczny, ekologiczny, architektoniczny i estetyczny. Przejawami nieładu są: deficyt estetyki (lub dosadniej: brzydota); żywiołowe i chaotyczne procesy osadnicze i budowlane; mała czytelność struktur przestrzennych (wypełnione kontinuum osadnicze i zacieranie się różnic pomiędzy miastem a wsią, hybrydy osadnicze); mała funkcjonalność struktur przestrzennych (brak podziału na strefy rezydencjonalne, komercyjne, przemysłowe i komunikacyjne, ewidentna anarchia funkcjonalna); generalna nieefektywność ekonomiczna przestrzeni (przestrzeń ma swoją wartość); degradacja środowiska przyrodniczego.

Deficyt ładu przestrzennego wywołuje wielorakie skutki przestrzenne, gospodarcze i społeczne, m.in.: 1) zmniejszanie areалу wartościowych gruntów rolnych i niepożądane zmiany struktury użytkowania ziemi, m.in. powiększanie terenów zabudowy kosztem gruntów rolnych; 2) rozpraszanie zabudowy podnoszące koszty budowy infrastruktury i pogarszające dostępność do usług publicznych; 3) nieracjonalna gospodarka gruntami – inwestowanie na terenach nowych (greenfield) zamiast sukcesji funkcji na terenach wcześniej użytkowanych (brownfield); 4) destrukcja ekosystemów w wyniku realizacji inwestycji przekraczających pojemność biologiczną obszaru (m.in. zniszczenie jezior); 5) nieodpowiedzialne zabudowywanie terenów zalewowych, skarp i innych niebezpiecznych miejsc, nie nadających się pod zabudowę.

Źródła ładu przestrzennego należy upatrywać w czterech obszarach: 1) prawie stanowionym; 2) polityce przestrzennej; 3) świadomości społecznej (psychice jednostek i zbiorowości ludzkich) oraz 4) praktyce społeczno-ekonomicznej (4 x P – rys. 2). Źródła ładu są jednocześnie źródłami konfliktów przestrzennych, które powstają na styku tych obszarów aktywności ludzi. Z morfologiczno-funkcjonalnego punktu widzenia przyczyny nieładu przestrzennego tkwią najczęściej w niezgodności (niespójności) form i/lub funkcji elementów przestrzeni z otoczeniem lub ich przeznaczeniem (planem).

Rys. 2. Źródła ładu przestrzennego (4 x P)

Źródło: opracowanie własne

Adresatami postulowanych zmian w zakresie ładu są: w obszarze prawa – ustawodawca, w zakresie polityki – samorządy, w przypadku świadomości społecznej – mieszkańcy, a w kontekście praktyki – inwestorzy. Tam kierowane powinny być działania podmiotów zainteresowanych zmianami w zakresie ładu. Narzędziami zmian są (odpowiednio): kataster, plan, edukacja oraz partycypacja społeczna połączona z instrumentami finansowymi. Najważniejszym uwarunkowaniem kształtowania ładu przestrzennego jest jednak świadomość społeczna, czyli istnienie wspólnych dla danej zbiorowości przekonań, które powinny być uznawane przez grupę za ważne i stanowić przesłanki działań zbiorowych (Ziółkowski 2000). W kształtowaniu świadomości społecznej należy upatrywać sposobu przełamania nieładu otoczenia. Dopiero jako następne powinny być przygotowywane i egzekwowane narzędzia polityki przestrzennej krajowej (KPZK), regionalnej (WPZP), lokalnej (MPZP, WZ, SUiKZP).

8. Wyniki badań geografii historycznej a kształtowanie ładu przestrzennego

Niniejszy tekst jest propozycją zwrócenia geografii historycznej ku zagadnieniu kształtowania ładu przestrzennego jako potencjalnemu, praktycznemu wykorzystaniu wyników badań i ma za zadanie wyznaczenie kierunku dalszych prac. Powstaje pytanie, jak wyniki badań geografii historycznej mogą wspomagać kształtowanie ładu przestrzennego? Jak przywracać ład przestrzenny lub zaprowadzać go w nowo kształtowanym otoczeniu? Odpowiedzi należy szukać w podstawowych zadaniach dyscypliny. Celem geografii historycznej powinno być m.in. przywracanie ukształtowanego historycznie otoczenia wspólnotom lokalnym i pomoc w formułowaniu podstaw tożsamości zbiorowej. W kształtowaniu ładu przestrzennego użyteczne są przede wszystkim badania geograficzno-historyczne w mikroskali, lokalne, obejmujące jedną miejscowość lub obręb geodezyjny, maksymalnie obszar kilku gmin lub powiatu. Formułowane problemy i projekty badawcze powinny prowadzić do rozwiązania ważnych kwestii społecznych i gospodarczych, z wykorzystaniem perspektywy przestrzennej i historycznej.

Jednym z podstawowych zadań badawczych geografii historycznej powinno być wspomaganie procesu kształtowania ładu przestrzennego poprzez dostarczanie decydom i społecznościom lokalnym historycznych WZORCÓW ZAGOSPODAROWANIA PRZESTRZENI oraz informacji umożliwiających formowanie otoczenia (krajobrazu) na regionalnych podstawach przyrodniczo-kulturowych. Temu powinny służyć studia lokalne, dotyczące konkretnych miejsc. Niemal nieograniczone możliwości prowadzenia analiz i duże nadzieje uzyskania pozytywnych wyników badań geograficzno-historycznych niosą ze sobą narzędzia GIS (Szady 2013, s. 33).

Ład przestrzenny oznacza zgodność fizjonomii, morfologii i funkcji. Jego badanie polega na kontroli zgodności tych atrybutów z otoczeniem lub planem w oparciu o dziedzictwo miejsca i tożsamość lokalną. Proces przygotowania koncepcji ładu powinien składać się z trzech etapów:

1. Zdefiniowanie pożądanego stanu przestrzeni i wzorców przestrzennych na podstawie wyników studiów geograficzno-historycznych oraz potrzeb społeczno-gospodarczych.
2. Diagnoza przestrzeni i lokalizacja niespójności lub konfliktów przestrzennych za pomocą narzędzi GIS.
3. Rekonstrukcja przestrzeni lub jej twórcze rozwinięcie w oparciu o analizę sąsiedztwa, analogię lub inne metody.

W trakcie tworzenia koncepcji ładu należy uwzględnić zasady polityki zagospodarowania przestrzennego, na które składają się: równowaga przyrodnicza, racjonalność ekonomiczna, regeneracja przestrzeni, przezorność ekologiczna, kompensacja ekologiczna, hierarchiczność celów, planowanie strefami, partycypacja społeczna. Plan powinien zawierać także opis sposobu implementacji projektu.

Badania historyczno-geograficzne mają charakter nie tylko poznawczy, ale także ewaluacyjny – może to być asumpt do kolejnego potencjalnego zastosowania wyników badań dyscypliny, polegającego na formułowaniu opinii na temat pożądanych cech przestrzeni, kształtowanej w ramach ustawowego audytu krajobrazowego. Przewidziany ustawą z 2015 roku audyt ma identyfikować krajobrazy, określać ich cechy charakterystyczne oraz oceniać ich wartość. W dokumencie mają być wyznaczone strefy ochrony krajobrazu, w tym: przedpoła ekspozycji, osie widokowe, punkty widokowe, a także „obszary zabudowane wyróżniające się lokalną formą architektoniczną, istotne dla zachowania walorów krajobrazowych obszaru chronionego krajobrazu” (*Ustawa...* 2015). Audyt ma wskazywać obszary zawierające cenne elementy widokowe (panoramy), przyrodnicze i architektoniczne. Rolą historyków i geografów historycznych może być dodanie do tego zestawu wartości: walorów historycznych oraz miejsc cennych z historycznego i tożsamościowego punktu widzenia. Aktywne włączenie się historyków i geografów w realizację audytu będzie gwarantowało kompleksowość dokumentacji chroniącej środowisko kulturowe i przyrodnicze.

Prace nad stworzeniem lub przywróceniem ładu przestrzennego są pracami kosztochłonne. Relacja nakładu pracy do uzyskanych efektów może zniechęcać do prowadzenia badań zmian środowiska (i w konsekwencji – krajobrazu). Mimo to, wyniki badań geografii historycznej mogą skutecznie wspomagać kształtowanie ładu przestrzennego, musi to być jednak połączone ze zmianą świadomości społecznej. Rekonstrukcje i odbudowy materialne bez przebudowy i odbudowy świadomości społecznej nie przyniosą pożądanego skutku. Do tego potrzebna jest pogłębiona wiedza na temat przestrzeni w czasie i relacji człowiek – środowisko. Odnowa przestrzeni musi przebiegać wielokierunkowo, równocześnie na poziomie materialnym i mentalnym. Posługując się analogią medyczną, można stwierdzić, że przywracanie ładu przestrzennego bez restytucji świadomości i ładu społecznego jest leczeniem objawów choroby, a nie jej przyczyn.

Praca jest próbą zwrócenia uwagi badaczy, łączących warsztat i problematykę historyczną oraz geograficzną, na aplikacyjne zagadnienie ładu przestrzennego. Określenie możliwości prowadzenia badań w tym zakresie i sposobów implementacji wyników powinno być przedmiotem dalszej dyskusji i ujęć teoretyczno-metodologicznych. Wymaga to pogłębionych analiz idei ładu przestrzennego, podstaw teoretycznych, narzędzi i metod jego badania.

LITERATURA

- Arnold S., 1929, *Geografia historyczna, jej zadania i metody*, „Przegląd Historyczny”, 28(1), s. 91–120.
- Baker A.R.H., 2003, *Geography and history: bridging the divide*, Cambridge Studies in Historical Geography, Cambridge University Press, Cambridge, 279 s.

- Birge-Liberman P., 2010, *Historical geography*, [in:] Warf B. (red.), *Encyclopedia of Human Geography*, SAGE Publications, s. 1428–1432.
- Bogdanowski J., Łuczyńska-Bruzda M., Novak Z., 1979, *Architektura krajobrazu*, PWN, Warszawa.
- Chłapowski K., 1996, *W sprawie pojęcia „geografia historyczna”*, „Przegląd Geograficzny”, 68(3–4), s. 479–482.
- Chojnicki Z., 1990, *Współczesne problemy gospodarki przestrzennej*, „Biuletyn KPZK PAN”, 146, s. 203–219.
- Cosgrove D., Daniels S., 1988, *The iconography of landscape: Essays on the symbolic representation*, Design and Use of Past Environments, Cambridge.
- Darby H.C., 2002, *The relations of history and geography: Studies in England, France and the United States*, University of Exeter Press, Exeter.
- Degórski M., 2005, *Krajobraz jako obiektywna wizualizacja zjawisk i procesów zachodzących w megasystemie środowiska geograficznego*, [w:] Myga-Piątek U. (red.), *Krajobraz kulturowy. Aspekty teoretyczne i metodologiczne*, „Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego PTG”, 4, PTG, Sosnowiec, s. 13–25.
- Encyclopædia Britannica Online*, 2015, Encyclopædia Britannica Inc., <http://www.britannica.com/science/> (dostęp: 25.05.2015).
- Harris C., 1971, *Theory and synthesis in historical geography*, „Canadian Geographer”, 15, s. 157–172.
- Heffernan M., *Historical geography*, [in:] *Making History*, Institute of Historical Research, School of Advanced Study, University of London, <http://www.history.ac.uk/makinghistory/resources/articles/> (dostęp: 5.06.2015).
- Koncepcja Polityki Przestrzennego Zagospodarowania Kraju*, Załącznik do obwieszczenia Prezesa Rady Ministrów z dnia 26 lipca 2001 roku, M.P., nr 26, poz. 432.
- Koncepcja Przestrzennego Zagospodarowania Kraju 2030*, 2012, Ministerstwo Rozwoju Regionalnego, Warszawa.
- Koter M., Tkocz J. (red.), 1994, *Zagadnienia geografii historycznej osadnictwa w Polsce*, UMK–UŁ, Toruń–Łódź.
- Kulesza M., 2009, *Uwagi na temat geografii historycznej w Polsce po II wojnie światowej*, [w:] Kulesza M. (red.), *Geografia historyczna jako determinanta rozwoju nauk humanistycznych*, Seria wydawnicza Państwowej Wyższej Szkoły Zawodowej im. Witelona w Legnicy, Legnica–Łódź, s. 7–26.
- Lelewel J., 1850–1852, *Géographie du moyen âge. Accompagnée d'atlas et de cartes dans chaque volume*, vol. 1–4, Bruxelles.
- Meinig D., 1989, *The historical geography imperative*, „Annals of the Association of American Geographers”, 79, s. 79–87.
- Myga-Piątek U., 2001, *Spór o pojęcie krajobrazu w geografii i dziedzinach pokrewnych*, „Przegląd Geograficzny”, 73(1–2), s. 163–176.
- Myga-Piątek U., 2010, *Przemiany krajobrazów kulturowych w świetle idei zrównoważonego rozwoju*, „Problemy Ekorozwoju – Problems of Sustainable Development”, 5(1), s. 95–108.

- Parysek J.J., 2007, *Wprowadzenie do gospodarki przestrzennej. Wybrane aspekty praktyczne*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza, Poznań.
- Rembowska K., 1994, *Kulturowy i społeczny aspekt geografii osadnictwa*, [w:] Koter M., Tkocz J. (red.), *Zagadnienia geografii historycznej osadnictwa w Polsce*, UMK–UŁ, Toruń–Łódź, s. 33–38.
- Rutkowski H., 1964, *Geografia historyczna*, [w:] *Wielka Encyklopedia Powszechna PWN*, t. 4, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa, s. 184–185.
- Semkowicz W., 2014 (1948), *Geografia historyczna. Uwagi wstępne* Mirosław Filipowicz, opracowanie Joanna Napierała, „Studia Geohistorica. Rocznik historyczno-geograficzny”, 2, s. 7–20.
- Szady B., 2013, *Geografia historyczna w Polsce – rozwój i perspektywy*, „Studia Geohistorica. Rocznik historyczno-geograficzny”, 1, s. 19–33.
- Szołginia W., 1987, *Ład przestrzenny w zespole mieszkaniowym*, Instytut Gospodarki Przestrzennej i Komunalnej, Warszawa.
- Szulc H., 1994, *Geografia historyczna osadnictwa dawniej i dziś*, [w:] Koter M., Tkocz J. (red.), *Zagadnienia geografii historycznej osadnictwa w Polsce*, UMK–UŁ, Toruń–Łódź, s. 13–21.
- Szymański J., 2009, *Nauki pomocnicze historii*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Tkocz J., 1998, *Organizacja przestrzenna wsi w Polsce*, Wydawnictwo UŚ, Katowice.
- Tyszkiewicz J., 2003, *Geografia historyczna Polski w średniowieczu. Zbiór studiów*, Wydawnictwo DiG, Warszawa.
- Tyszkiewicz J., 2014, *Geografia historyczna: zarys problematyki*, Wydawnictwo DiG, Warszawa.
- Ustawa z dnia 27 marca 2003 roku o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym*, Dz. U., 2003, nr 80, poz. 717).
- Ustawa z dnia 24 kwietnia 2015 roku o zmianie niektórych ustaw w związku ze wzmocnieniem narzędzi ochrony krajobrazu*, Dz. U., 2015, poz. 774.
- Williams M., 1994, *The relations of environmental history and historical geography*, „Journal of Historical Geography”, 20(1), s. 3–21.
- Wójcik M., 2012, *Geografia wsi w Polsce. Studium zmiany podstaw teoretyczno-metodologicznych*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- Ziółkowski M., 2000, *Przemiany interesów i wartości społeczeństwa polskiego. Teorie, tendencje, interpretacje*, Wydawnictwo Fundacji Humaniora, Poznań.

SHAPING SPATIAL ORDER AS A RESEARCH TASK FOR HISTORICAL GEOGRAPHY

Abstract In the study the thesis is formulated concerning historical geography about the need of a turn into applicable issues. Potential research task of this discipline could be the spatial order shaping. The text discusses selected theoretical and methodological topics of historical geography, among others its

essence, source and subject. Also the differences between geographical and historical traditions are indicated. The concept of spatial order, its problems and relation to the landscape idea are described in the context of historical geography. Conclusions refer to the possibility of applying the results of historical geography research in the process of spatial order shaping.

Keywords Spatial order, historical geography, landscape.

Dr Leszek Kozłowski
Katedra Gospodarki Przestrzennej i Turyzmu
Wydział Nauk o Ziemi
Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu

Magdalena Deptuła

TRADYCYJNE SZKOŁY URBOMORFOLOGII A NOWE PODEJŚCIA DO ANALIZY MIEJSKICH FORM PRZESTRZENNYCH

Zarys treści

Artykuł jest próbą syntezy i usystematyzowania dotychczasowego dorobku w dziedzinie urbomorfologii. Opiera się na przeglądzie najważniejszych, tradycyjnych oraz najbardziej aktualnych tendencji w badaniach prowadzonych na tym polu. W pracy dokonano charakterystyki i porównania najważniejszych szkół europejskich zorientowanych na problematykę morfologii miast, wypracowanych na gruncie geografii i architektury. W tym celu prześledzono rozwój badań morfologicznych wywodzących się z trzech odmiennych tradycji: niemieckiej, brytyjskiej i włoskiej oraz zestawiono je z nowoczesnymi technikami analizy miejskich form przestrzennych, ze szczególnym uwzględnieniem *space syntax* (metody syntatyki przestrzeni). Artykuł ma na celu wskazać różnice w punkcie ciężkości badań morfologicznych prowadzonych w różnych obszarach badawczych, jednocześnie zaakcentować ich komplementarny potencjał poprzez prezentację różnych podejść teoretycznych i metodologicznych do struktur miejskich.

Słowa kluczowe Morfologia miast, geografia historyczna, architektura, filozofia, *space syntax*.

1. Wprowadzenie

Miasta od najdawniejszych czasów fascynowały uczonych i filozofów, stając się przedmiotem licznych traktatów, szkiców oraz innych prób uwiecznienia czasu i miejsca. Początkowo mocno uproszczone opisy i rysunki osad miejskich z czasem ewoluowały ukazując ich ogromne zróżnicowanie. Jednak dopiero rozwój kartograficznych metod prezentacji dostarczył wyczerpujących informacji przestrzennych, niezbędnych dla badań mających na celu rekonstrukcję procesu powstawania i ewolucji miast w czasie. Podstawą źródłową tych badań stały się „plany miast, które należą do najbardziej złożonych prezentacji kartograficznych

– przedstawiają bowiem obszary o największej koncentracji różnego rodzaju obiektów i form działalności człowieka, będącymi rezultatem rozwoju cywilizacyjnego” (Ciołkosz-Styk 2013, s. 55). Wykorzystanie planu miasta jako źródła w badaniach geograficzno-historycznych zaowocowało wyłonieniem się w końcu XIX wieku nowej dyscypliny naukowej – urbomorfologii, zorientowanej na budowę wewnętrzną i zewnętrzną organizmów miejskich.

Obecnie teoria i praktyka badań z zakresu morfologii miast jest przedmiotem powszechnej debaty reprezentantów różnych dziedzin i dyscyplin nauki, w tym nie tylko geografii, historii i architektury, ale także nauk społecznych, filozofii, planowania przestrzennego i in. Wynika to z faktu, że nie jest możliwe przypisanie badań urbomorfologicznych tylko do jednej z nich. Mając na uwadze szeroki wachlarz sił kształtujących miasta oraz różnice w podejściu do formy przestrzennej u przedstawicieli różnych dyscyplin, najbardziej naturalne wydaje się zatem postrzeganie morfologii miast jako nauki interdyscyplinarnej. Odmienne sposoby przedstawiania i analizy struktur miejskich w obrębie różnych środowisk naukowych zaowocowały wypracowaniem oryginalnych ujęć teoretycznych i analitycznych, dzięki którym możliwe jest dziś wyodrębnienie trzech głównych szkół morfologii miast w Europie, mianowicie niemieckiej, brytyjskiej i włoskiej. Zostały one omówione w ujęciu chronologicznym.

2. Główne szkoły i kierunki badań z zakresu urbomorfologii w Europie

Początki morfologii miast sięgają przełomu XIX i XX wieku, a związane są z działalnością badawczą wybitnych geografów niemieckich, głównie zaś O. Schlütera (1899a, 1899b), F. Ratzla (1903), H. Hassingera (1916), W. Geislera (1924) oraz R. Martiny’ego (1928), którzy analizę form miejskich opierali głównie na planie miasta (za: Oliveira 2013a). W tym okresie niemiecka geografia miast zajmowała się głównie morfologią osiedli miejskich rozumianą przede wszystkim w kontekście ich położenia, rozplanowania i fizjonomii (Koter, Kulesza 2008). Ten kierunek badań był kontynuowany m.in. przez H. Dörriasa (1925), który podobnie jak jego poprzednicy, podkreślał wagę opisu wyjaśniającego układów przestrzennych miast jako jednego z najważniejszych aspektów badawczych geografii osadnictwa miejskiego. Naturalnie z upływem lat niemiecka geografia miast znacznie się zróżnicowała wewnętrznym w zakresie problematyki badawczej i stosowanej terminologii. Z czasem w badaniach osadniczych wyłonił się nowy kierunek funkcjonalny, w krajach niemieckojęzycznych zainicjowany przez H. Bobka (1927). Jego rolę w badaniach morfologii miast, zwłaszcza w powiązaniu z analizą genezy przestrzeni kulturowych (Kulturraumgenese), w swoim raporcie z 1953 roku podkreślał również P. Schöller (za: Heineberg 2007).

Niemiecka szkoła geografii osadnictwa miejskiego odegrała dominującą rolę w kształtowaniu podejścia badawczego do form miejskich i rozwoju badań

morfologicznych do lat 50. XX wieku. Po tym okresie nastąpił jednak wyraźny zastój w niemieckich badaniach z zakresu urbomorfologii. W epokę odrodzenia weszły one dopiero z początkiem lat 70. XX wieku, jednak nie doprowadziło to już do wykształcenia znaczącej w skali europejskiej grupy badawczej czy ośrodka badań morfologicznych.

Równoległe z rozwojem szkoły niemieckiej w Wielkiej Brytanii i we Włoszech pojawiły się nowe ośrodki naukowo-badawcze zorientowane na badania z zakresu urbomorfologii. Ośrodki te rozwijały się niezależnie względem siebie, w odmiennych środowiskach naukowych, odpowiednio geograficznym oraz architektonicznym, wypracowując nowatorskie ujęcia teoretyczne i analityczne, które w latach powojennych zdominowały studia form miejskich w Europie.

Drugą ważną szkołą, jeśli nie najważniejszą dla współczesnych badań morfologicznych, była brytyjska szkoła morfologii miast powstała głównie w oparciu o działalność badawczą M.R.G. Conzena (1907–2000) – brytyjskiego geografa niemieckiego pochodzenia, który opierając się głównie na studiach O. Schlütera (1899a, 1899b) i W. Geislera (1924), odegrał kluczową rolę w kształtowaniu podwalin badań morfogenetycznych miast (Conzen 1960, 1962, 1968). Conzen opracował ramy pojęciowe dla morfologii miast, zaś jego osiągnięcia okazały się kluczowe dla zrozumienia złożoności krajobrazu miejskiego. Wprowadził m.in. jego trójpodział na: 1) plan miasta (obejmujący ulice, działki i budynki), 2) typy zabudowy oraz 3) formy użytkowania terenów miejskich, a także ustalił zasady metodologiczne wykorzystania planu miasta jako podstawy źródłowej historycznej analizy morfologicznej (Conzen 1960). Jednak największe znaczenie dla rozwoju badań z zakresu urbomorfologii odegrały rozwinięte przez niego koncepcje wyjaśniające proces przeobrażeń struktur przestrzennych miast, spośród których wymienić należy koncepcję *burgage cycle* (cyklu przemian morfologicznych działki miejskiej) oraz koncepcję *fringe belts* (pasów/pierścieni obrzeży miejskich) (Koter, Kulesza 2007, 2008). Działalność naukowa Conzena, związana z Uniwersytetem w Birmingham, zaowocowała utworzeniem w 1974 roku Urban Morphology Research Group (UMRG), skupiającej wybitnych badaczy podtrzymujących badania morfologiczne w duchu tradycji conzenowskiej, spośród których wymienić należy przede wszystkim J.W.R. Whitehanda i jego studia zorientowane na rozwój koncepcji Conzena (Whitehand 1967, 1972, 1981, 1988, 1994). Z upływem lat w ramach UMRG wykrystalizowały się dwie sekcje badawcze odrębne pod względem problemowym. Pierwsza skupiła badaczy ukierunkowanych na kwestie planowania oraz rozwoju miast średniowiecznych i nowożytnych, zwłaszcza na analizę ich planów (np. Slater 1987; Baker, Slater 1992; Lilley 1999, 2000). Druga sekcja kładzie szczególny nacisk na badania procesu przemian morfologicznych oraz roli podmiotów sprawczych odpowiedzialnych za przeobrażenia krajobrazu miejskiego w XX i XXI wieku (np. Whitehand 1992, 2003; Larkham 1996) (za: Heineberg 2007). Kierunki badawcze wypracowane w UMRG zyskały

ogromną popularność w badaniach morfologicznych miast podejmowanych w wielu państwach europejskich (m.in. w Niemczech, Irlandii, Francji, Polsce, Hiszpanii czy Islandii), ale także w Stanach Zjednoczonych, Kanadzie, Australii, Turcji i Chinach. Ponadto od 1994 roku UMRG jest organizatorem International Seminar on Urban Form (ISUF), które stanowi międzynarodowe forum wymiany myśli w zakresie analizy form miejskich przedstawiciele różnych dyscyplin, głównie zaś archeologii, architektury, geografii, historii i planowania, przyczyniając się do popularyzacji badań morfologicznych w świecie.

Trzecią znaczącą szkołą morfologiczną była włoska szkoła morfologii miast, która rozwinęła się w oparciu o podejście typologiczne. Została założona w latach 50. XX wieku przez włoskiego architekta S. Muratoriego (1910–1973), niemniej jej początki sięgają pierwszych dekad XX wieku i badań m.in. G. Giovannoni i G. Pagano. Pierwszy z wymienionych, uważany za ojca włoskiej tradycji urbanistycznej, stworzył podwaliny nowoczesnie pojmowanego projektowania miast. Postulował m.in. potrzebę przebudowy historycznych centrów oraz wymiany dawnej zabudowy na nową (Giovannoni 1930). Podobnie G. Pagano (1936), mimo iż poświęcił się studiom osadnictwa wiejskiego, dążył do zdefiniowania formy jako tymczasowej fazy w historycznym procesie przeobrażeń struktur przestrzennych.

Saverio Muratori natomiast rozwinął system filozoficzny wyjaśniający powstanie i przeobrażenia form miejskich w czasie, opierając analizę przestrzenną o typologię zabudowy (typomorfologię) (Muratori 1950, 1960, 1978). Według niego typy (zabudowy) stanowiły narzędzie do historycznej analizy struktur miejskich – każdy typ Muratori traktował jako rezultat historycznego rozwoju, który wykształca się z typu poprzedniego w efekcie wprowadzania w niego ewolucyjnych zmian. Zmiany te mogły być rezultatem dostosowania dawnej formy do nowego kontekstu cywilizacyjnego, jak również następować w konsekwencji wprowadzenia obcego typu i jego adaptacji do warunków lokalnych (za: Cataldi 2003).

Jedną z przewodnich cech szkoły muratoriańskiej było traktowanie historii jako sposobu na uzyskanie wrażenia ciągłości w praktyce architektonicznej. Podejście Muratoriego zakładało odrzucenie założeń ruchu modernistycznego. Korzeni architektury upatrywał on nie w nowoczesnych projektach modernistów, ale w ciągłości tradycji i stopniowej ewolucji zabudowy miasta od starożytności po współczesność. Poglądy Muratoriego były wyrazem dążenia do znalezienia kompromisu pomiędzy tendencjami do radykalnej przebudowy historycznych układów przestrzennych, zrywającymi łączność przeszłości-tradycji z nowoczesnością-innowacją, a traktowaniem miast jako muzeów. Tym samym jego celem stało się znalezienie praw ciągłości w procesie ewolucyjnych przemian tkanki miejskiej (za: Marzot 2002).

Muratori wyznaczył ramy unikalnej teorii uwzględniającej wszystkie elementy środowiska miejskiego, ich relacje oraz zależności, od pojedynczego budynku

po całe zespoły zabudowy. Z czasem każdy z tych elementów z osobna stał się przedmiotem szczegółowych badań uczniów Muratoriego, m.in. G. Caniggi i G.L. Maffei (1978, 1981, 2001), M. Maretto (1980), A. Giannini (1980) czy R. Bollatiego (1980). Jednym z najbliższych był Caniggia, który potwierdził słuszność teorii Muratoriego oraz rozwinął potencjał zaproponowanej przez niego typologii zabudowy, dając jej podbudowę teoretyczną i metodologiczną. Metodę typologiczną zastosował on m.in. w studium Como (1963), włoskiego miasta o genezie rzymskiej, zaś wspólnie z Maffei opracował *Composizione architettonica e tipologia edilizia* (1979), sztandarowe dzieło włoskiej szkoły morfologii przetłumaczone na język hiszpański, francuski i angielski, w którym doprecyzowano metodologię typologii zabudowy. Przekładając teorię na praktykę, Caniggia przekonał środowisko naukowe do architektonicznej wizji Muratoriego. Ponadto, podobnie jak Muratori, postulował kontynuacyjny charakter planowania, z poszanowaniem historii i unikaniem rozwiązań doraźnych (Cataldi 2003).

Teorie Muratoriego i Caniggi są nadal aktualne – cieszą się dużym zainteresowaniem i w dalszym ciągu są rozwijane we włoskich ośrodkach badawczych m.in. w Genui, Florencji i w Rzymie (za: Cataldi, Maffei i Vaccaro 2002). Widoczne są również w kierunkach studiów z zakresu urbomorfologii podejmowanych przez badaczy form miejskich z Hiszpanii, Francji, Kanady, Irlandii, Szwecji i Portugalii (za: Oliveira 2013a).

Z kolei w końcu XX wieku B. Hillier i J. Hanson z Bartlett School of Architecture na University College London (Hillier, Hanson 1984; Hillier 1996, 1999) opracowali nowy, innowacyjny system teorii i technik, znany powszechnie jako *space syntax* (syntaktyka przestrzeni), którego podstawę stanowi analiza ilościowa konfiguracji przestrzennych (Szmytkie 2014). W założeniach było to narzędzie mające pomóc architektom symulować prawdopodobne skutki społeczne swoich projektów. W praktyce stało się niezwykle popularną i interdyscyplinarną metodą analizy złożonych relacji między przestrzenią a szeregiem zjawisk społecznych, ekonomicznych i środowiskowych, które zrewolucjonizowało dotychczasową teorię i praktykę na polu urbanistyki, informatyki, badań archeologicznych, geograficznych miast, antropologicznych i in.

Metoda analizy w teorii Hilliera sprowadza się do zastosowania generatywnej syntaktyki przestrzeni opartej na tej teorii, w celu stworzenia opisu ładu przestrzennego. Zorientowana jest przede wszystkim na sieć uliczną, a oparta na dostępności przestrzeni jako głównym kryterium do analizy i projektowania. Zakłada, że przestrzeń dzieli się na składniki, które mogą być analizowane jako sieci wyborów i można je zobrazować w postaci opracowań graficznych (szeregu map i wykresów) w kontekście ich zdolności przyłączeniowych (Szmytkie 2014). Metoda *space syntax* zdobyła szerokie uznanie jako narzędzie interdyscyplinarne. Jest obecnie powszechnie stosowana w różnych obszarach badawczych, m.in. do analizy sieci ulicznej (O'Sullivan 2000; Controy-Dalton, Dalton 2007),

wyznaczania obszarów centralnych (Hillier 1999), typologii budynków (Hillier i in. 1987), jak również w badaniach historycznych (Griffiths 2012) i społecznych (Dara-Abrams 2009). Umożliwia m.in. wyjaśnienie hierarchii elementów układu w odniesieniu do konkretnego obszaru lub budynku oraz obrazuje, w jaki sposób dany wzorzec przestrzenny zawiera w sobie treść i informację społeczną. Interesujące są również analizy spójności organizmów miejskich powstałych z połączenia kilku miast przy użyciu *space syntax* (Cho 2011). Badania tego typu podjęte zostały również w ośrodku wrocławskim w odniesieniu do analizy spójności tzw. miast zlepieńców (Szymytkie 2009). *Space syntax* wywarł znaczący wpływ na badania morfologiczne podejmowane m.in. w Turcji, Portugalii, Korei Południowej i Szwecji.

3. Nowe podejścia do analizy form przestrzennych

Postęp w dziedzinie oprogramowania, jaki nastąpił w czasie ostatniej dekady XXI wieku, dostarczył nowych możliwości analiz, tak jakościowych, jak i ilościowych przestrzeni miejskiej. Umożliwił wizualizację oraz analizę przestrzenną i społeczno-ekonomiczną różnych atrybutów form miejskich (Conzen 2010; Stanilov 2010). Przyczynił się do udoskonalenia istniejących metod i technik, jak chociażby *space syntax*, ale również spowodował pojawienie się nowych, m.in. *mixed-use index* (MXI) (Hoek 2009) i *spacematrix* (Berghauster Pont, Haupt 2010), które zwiększyły możliwości analityczne przestrzeni miejskiej poprzez umożliwienie pomiaru stopnia zróżnicowania użytkowania ziemi i gęstości zabudowy. W ostatnich latach, dzięki rozwojowi narzędzi komputerowych, kolejni badacze dostarczają nowych propozycji metod analizy morfologicznej struktur miejskich (np. Griffiths i in. 2009; Osmond 2010; Gil i in. 2012; Stähle 2012; Oliveira 2013b). Szczególnej uwagi na tym polu wymagają zwłaszcza osiągnięcia szwedzkiego ośrodka badawczego, gdzie zaproponowano rozwinięcie teorii *space syntax* w postaci *place syntax*, łączącej dostępność systemu ulicznego z informacjami o gęstości zabudowy oraz układzie bloków urbanistycznych i działek (Stähle 2012). Duże zainteresowanie wzbudziła również zaproponowana przez V. Oliveira (2013b) z Uniwersytetu w Porto metoda pomiaru form miejskich określana mianem *morpo*, uwzględniająca podstawowe elementy morfologii miasta, mianowicie ulice, działki i zabudowę. Metoda ta, opracowana przede wszystkim z myślą o praktyce planistycznej, umożliwia ilościową ocenę morfologicznej bazy (*morphological base*) terenów miejskich ze wskazaniem ich mocnych oraz słabych stron.

Dynamiczny rozwój nowych technik i metod analiz przestrzennych oraz równoległe zastosowanie Systemu Informacji Geograficznej (GIS) jako narzędzia umożliwiającego połączenie znacznej liczby danych źródłowych o charakterze powierzchniowym, społecznym i gospodarczym, stwarza wiele możliwości

w badaniach nad miastami. Znaczenie GIS jako ważnego narzędzia integrującego oryginalne metody analizy przestrzennej podkreślali w swych pracach m.in. B. Jiang i in. (2000), B. Jiang i Claramunt (2002), L. Marcus (2010), J. Gil i in. (2012). Natomiast P. Pinho i V. Oliveira (2009a, 2009b) oraz M. Serra i P. Pinho (2011) stali się pionierami opartej na GIS metody historycznej analizy miasta z zastosowaniem *space syntax*. Zaproponowane przez nich podejście obejmuje szczegółową rekonstrukcję kartograficzną struktury przestrzennej dla każdego okresu historycznego w ujęciu retrospektywnym.

Niestety, większość nowoczesnych metod, technik i narzędzi analiz osiedli miejskich nie uwzględnia łącznie wszystkich aspektów przestrzennych. Mając na uwadze niedostatki dotychczasowych rozwiązań, Y. Ye z Uniwersytetu w Hong Kongu i A. van Nes z Uniwersytetu Technologii w Niderlandach zaproponowali zintegrowane podejście w postaci metody modelowania przestrzeni, która wykorzystując GIS łączy analizę trzech elementów składowych krajobrazu miejskiego rozpoznanych przez M.R.G. Conzena (Ye, Nes 2014). Ich celem było opracowanie systemu klasyfikacji przestrzennej dla różnych typów obszarów miejskich i wykazanie, jaką rolę odgrywają one na płaszczyźnie socjoekonomicznej. W zaproponowanej metodzie zastosowano łącznie *space syntax*, *spacematrix* i MXI w celu oszacowania stopnia integracji sieci ulicznej, gęstości zabudowy i sposobu użytkowania ziemi, a następnie wykorzystano ją do porównania parametrów przestrzennych trzech nowych miast i jednego miasta historycznego w Niderlandach. Wykazano, że zaproponowane, zintegrowane podejście do miejskiej formy przestrzennej stanowi dobre narzędzie diagnostyczne umożliwiające wskazanie sposobów udoskonalenia warstwy socjoekonomicznej w przestrzeni miejskiej. Ponadto metoda ta ułatwiła wskazanie współzależności pomiędzy stopniem integracji sieci ulicznej a gęstością zabudowy oraz sposobem użytkowania ziemi w procesie przeobrażeń struktur miejskich.

4. Dyskusja i wnioski

Generalnie badania z zakresu morfologii miast można podzielić na trzy główne kategorie w zależności od dziedziny i dyscypliny nauki, na gruncie której są podejmowane, mianowicie geografii, architektury i nauk ścisłych.

Na polu geografii szkoła brytyjska (conzenowska) odgrywa rolę wiodącą. Podobnie w dziedzinie architektury przoduje szkoła włoska. Ośrodki te prezentują zupełnie odmienne podejście do badań urbomorfologicznych, kładąc nacisk na różne aspekty przestrzenne – odpowiednio na badania krajobrazu miejskiego w oparciu o analizę planu miasta (szkoła brytyjska) oraz analizę typologii zabudowy wewnętrznych struktur osiedli (szkoła włoska). W brytyjskiej szkole morfologicznej dominuje podejście geograficzne, nie mające nic wspólnego ze szczegółowymi badaniami typomorfologicznymi podejmowanymi w szkole

włoskiej, mającymi z kolei ścisły związek z praktyką planistyczną i architektoniczną. Zupełnie odmienne podejście do morfologii miasta prezentuje ujęcie syntaktyczne, które umożliwia analizę form przestrzennych opartą na metodach matematycznych. Integrując różne metody i techniki analityczne *space syntax* stanowi niezwykle interesujące narzędzie interdyscyplinarne.

Warto zauważyć, że mimo różnic na polu teorii oraz praktyki analitycznej form miejskich, poszczególne ujęcia badawcze wyrosłe w różnych obszarach nauki mają elementy spójne. Przede wszystkim opierają się na przekonaniu, że zrozumienie środowiska miejskiego jest możliwe poprzez analizę trzech wymiarów, mianowicie formy, czasu i skali (Griffiths 2012). Warto w tym miejscu podkreślić przede wszystkim znaczenie kontekstu historycznego, jako ważnego aspektu wyznaczającego ramy analityczne dla badań krajobrazu miejskiego, który jest widoczny w trzech omówionych podejściach do formy przestrzennej. Tradycyjne ujęcie morfologiczne szkoły brytyjskiej ukierunkowane jest na wyjaśnienie procesu powstawania i ewolucji krajobrazu miejskiego w czasie. Włoska szkoła dostarcza teoretyczną podstawę dla projektowania i planowania miast z poszanowaniem historycznej tradycji zabudowy. Również *space syntax* posiada potencjał do badań historycznych miast, mimo iż powszechnie uznawany jest głównie za narzędzie analityczne architektów, urbanistów i planistów.

Generalnie można wskazać trzy główne nurty badań historycznych miast opierających się na *space syntax*. W pierwszej kolejności są to badania zorientowane na analizę sposobu, w jaki element społeczny organizuje przestrzeń i jest przez nią organizowany w czasie (np. Thaler 2005; Griffiths 2009; Letesson 2010). Badania te mają na celu wyjaśnienie socjoekonomicznych oraz kulturowych aspektów tzw. kultury miasta.

Drugi nurt badań syntaktycznych miast uwzględniających aspekt historyczny stanowią studia mające na celu eksplorację związku między procesem przeobrażeń morfologii osiedli w czasie a aktywnością społeczną (np. Karimi 2000; Medeiros i in. 2003; Medeiros, Holanda 2007; Griffiths i in. 2010). Ujęcie to wprowadza kontekst społeczny konfiguracji przestrzennej osadnictwa i form architektonicznych w celu pełnego zrozumienia współczesnego środowiska zabudowanego.

W trzecim wyodrębniającym się kierunku badań historia traktowana jest jako syntaktyczny proces rozwoju (*syntactical growth process*) osiedli miejskich i ewolucji typologii zabudowy (np. Kigawa, Furuyama 2005; Hanna 2009; Shpuza 2009). Znaczna część opracowań zorientowanych na tę problematykę wykorzystuje kartografię historyczną jako bazę dla modelu procesu rozwoju miast. Niemniej, jak w większości studiów z zakresu *space syntax*, tak i w tym przypadku punkt ciężkości leży w zrozumieniu i wyjaśnieniu społecznej logiki tego procesu. Prace ukierunkowane są głównie na modelowanie konfiguracyjne samego obiektu badań, mają przede wszystkim charakter ilościowy, zaś kontekst historyczny sprowadza się do porównania następujących po sobie faz w przeobrażeniach

form miejskich. Powyższy przegląd dowodzi szerokiej możliwości zastosowania metody *space syntax* w badaniach historycznych miast zorientowanych przede wszystkim na relacje pomiędzy formą przestrzenną miast a społecznym życiem miasta.

Wszystkie omówione szkoły morfologii miast w Europie dążą do odnalezienia prawidłowości w rozwoju osiedli miejskich oraz ich opisu za pomocą konkretnych schematów i wzorów. Choć wykształciły się w odmiennym kontekście społeczno-kulturowym i są nastawione na różne aspekty przestrzenne, to razem mogą stanowić ważne narzędzie dla studiów form miejskich. Ich powiązanie, tak w zakresie teorii, jak i metodologii badań może wykazać, że są względem siebie komplementarne i umożliwić pełniejsze ujęcie analityczne struktur miejskich. Ich współdziałanie może również pozytywnie wpłynąć na przyszłe analizy morfologiczne miast i wydaje się elementem pożądanym.

5. Podsumowanie

Formy przestrzenne miast stanowią przedmiot zainteresowań reprezentantów wielu dziedzin i dyscyplin naukowych, którzy kładąc nacisk na odmienne aspekty przestrzeni miejskiej, a także stosując zróżnicowane metody i techniki badawcze, dowodzą złożoności krajobrazu miejskiego oraz szerokiej możliwości jego analizy. Jednocześnie te odmienne podejścia do struktur miejskich w obrębie różnych środowisk naukowych wyznaczają autonomiczne pola badawcze w ramach jednej dyscypliny, jaką jest morfologia miast.

W ostatnich latach badania urbomorfologiczne cieszą się wzrastającym zainteresowaniem, zwłaszcza na polu projektowania przestrzeni miejskiej. Spowodowane jest to m.in. dwoma zjawiskami, które są aktualnie w centrum debaty nad przyszłością miast, mianowicie: 1) gwałtownym wzrostem liczby ludności miejskiej związanym z procesem globalizacji, 2) przy jednoczesnym dążeniu do zrównoważonego rozwoju przestrzeni miast z poszanowaniem relikwów przeszłości. Mając na uwadze świadomość problemów związanych z rosnącą gęstością zaludnienia, jednocześnie zaś możliwość retrospekcji procesu historycznego rozwoju miast oraz analizy agregatowego charakteru form miejskich, jak i mechanizmów ich transformacji oraz adaptacji w czasie, urbomorfologia odgrywa rolę pomostu między historią a współczesnym projektowaniem miast, dostarczając wachlarz ważnych i praktycznych narzędzi analitycznych i prognostycznych. Jak pisze M. Maretto „miasto (...) jest przejawem złożonych nawarstwień społecznych, gospodarczych i kulturowych (...), zaś morfologia miast jest potencjalnym instrumentem łączącym zróżnicowane technologie oraz kulturowe, społeczne i obywatelskie potrzeby” (Maretto 2013, s. 93). Warto zatem podkreślić, że badania z zakresu morfologii i fizjonomii jednostek osadniczych mają ogromny potencjał, tym większy jeśli rozpatrywany w kontekście możliwości łącznego

wykorzystania technik i narzędzi analitycznych opracowanych w różnych obszarach nauki. Jako niezwykle ważny interdyscyplinarny nurt badawczy analizy morfologiczne mogą stanowić punkt wyjścia dla działalności m.in. projektantów, architektów, planistów i urbanistów, inspirując do tworzenia kreatywnych rozwiązań oraz praktycznych pomysłów zarządzania i projektowania środowisk zabudowanych.

LITERATURA

- Baker N.T., Slater T.R., 1992, *Morphological regions in British medieval towns*, [in:] Whitehand J.W.R., Larkham P.J. (eds), *Urban landscapes: international perspectives*, Routledge, London, s. 43–68.
- Berghauser Pont M., Haupt P., 2010, *Spacematrix: space, density and urban form*, Netherlands Architecture Institute, Amsterdam.
- Bobek H., 1927, *Grundfragen der Stadtgeographie*, „Geographischer Anzeiger”, 28 (7), s. 213–24.
- Bollati R., 1980, *Metodo di lettura delle strutture urbane, attraverso le fasi evolutive*, Istituto Universitario Statale di Architettura, Reggio Calabria.
- Caniggia G., 1963, *Letture di una città: Como*, Centro Studi di Storia Urbanistica, Roma.
- Caniggia G., Maffei G.L., 1978, *Letture dell'edilizia di base*, Marsilio Editori, Padova.
- Caniggia G., Maffei G.L., 1979, *Composizione architettonica e tipologia edilizia. I Letture dell'edilizia di base*, Marsilio, Venezia.
- Caniggia G., Maffei G.L., 1981, *Strutture dello spazio antropico*, Alinea, Firenze.
- Caniggia G., Maffei G.L., 2001, *Architectural composition and building typology: interpreting basic building*, Alinea, Firenze.
- Cataldi G., 2003, *From Muratori to Caniggia: the origins and development of the Italian school of design typology*, „Urban Morphology” 7 (1), s. 19–34.
- Cataldi G., Maffei G.L., Vaccaro P., 2002, *Saverio Muratori and the Italian school of planning typology*, „Urban Morphology”, 6 (1), s. 3–14.
- Cho H., 2011, *Future Korean Urban Transformation as the result of Integration of Urban Administrative Districts*, The Asian Conference on Asian Studies 2011, Conference Proceedings, International Academic Forum, s. 117–131.
- Ciołkosz-Styk A., 2013, *Zastosowanie metody cyfrowego przetwarzania obrazów do wyznaczenia gęstości graficznej opracowań kartograficznych na przykładzie planów miast*, „Archiwum Fotogrametrii, Kartografii i Teledetekcji”, 25, s. 55–66.
- Controy-Dalton R., Dalton N., 2007, *Applying Depth Decay Functions to Space Syntax Network Graphs*, (Proceedings) Sixth International Space Syntax Symposium.
- Conzen M.P., 2010, *The elusive common denominator in understanding urban form*, „Urban Morphology”, 14, s. 55–58.
- Conzen M.R.G., 1960, *Alnwick, Northumberland; a Study in Town-Plan Analysis*, Publication 27, Institute of British Geographers, London.
- Conzen M.R.G., 1962, *The plan analysis of an English city centre*, [in:] Norborg K. (eds.), *Proceedings of the IGU Symposium in Urban Geography*, Gleerup, Lund, s. 383–414.
- Conzen M.R.G., 1968, *The use of towns plans in the study of urban history*, [in:] Doys H.J. (eds.), *The study of urban history*, London, s. 113–130.

- Dara-Abrams D., 2009, *Extracting Cognitively Relevant Measures from Environmental Models*, [in:] Koch D., Steen J. (eds.), *Proceedings of the 7th International Space Syntax Symposium*, Stockholm.
- Dörries H., 1925, *Die Städte im oberen Leinetal, Göttingen, Northeim und Einbeck. Ein Beitrag zur Landeskunde Niedersachsens und zur Methodik der Stadtgeographie*, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen.
- Geisler W., 1924, *Die deutsche Stadt. Ein Beitrag zur Morphologie der Kulturlandschaft*, „Forschungen zur deutschen Landes und Volkskunde”, 22 (5), Engelhorn, Stuttgart.
- Giannini A., 1980, *L'individuo territoriale*, Istituto di Progettazione Architettonica, Genova.
- Gil J., Beirão J.N., Montenegro N., Duarte J., 2012, *On the discovery of urban typologies: data mining the many dimensions of urban form*, „Urban Morphology”, 16, s. 27–40.
- Giovannoni G., 1930, *Vecchie città ed edilizia nuova*, Unione Tipografico-Editrice Torinese, Torino.
- Griffiths S., 2009, *Persistence and Change in the Spatio-temporal Description of Sheffield Parish 1770–1910*, [in:] Koch D., Marcus L., Steen J. (eds.), *Proceedings of the 7th International Space Syntax Symposium*, Stockholm, KTH Royal Institute of Technology, 37, s. 1–15.
- Griffiths S., 2012, *The use of Space Syntax in Historical Research: current practice and future possibilities*, [in:] Greene M., Reyes J., Castro A. (eds.), *Proceedings: Eight International Space Syntax Symposium*, Santiago de Chile.
- Griffiths S., Jones C., Vaughan L., Haklay M., 2010, *The persistence of suburban centres in Greater London: combining Conzenian and space syntax approaches*, „Urban Morphology”, 14 (2), s. 85–99.
- Hanna S., 2009, *Spectral comparison of large urban graphs*, [in:] Koch D., Marcus L., Steen J. (eds.), *Proceedings of the 7th International Space Syntax Symposium*, Stockholm, KTH Royal Institute of Technology, 39, s. 1–11.
- Hassingier H., 1916, *Kulturhistorischer Atlas der K.K. Reichshaupt- und Residenzstadt Wien, und Verzeichnis der erhaltenswerten historischen Kunst- und Naturdenkmale des Wiener Stadtbildes*, „Österreichische Kunsttopographie”, 15, Schroll, Wien.
- Heineberg H., 2007, *German geographical urban morphology in an international and interdisciplinary framework*, „Urban Morphology”, 11 (1), s. 5–24.
- Hillier B., 1996, *Space is the machine: a configurational theory of architecture*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Hillier B., 1999, *Centrality as a process: accounting for attraction inequalities in deformed grids*, „Urban Design International”, 4 (3–4), s. 107–127.
- Hillier B., Hanson J., 1984, *The social logic of space*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Hillier B., Hanson J., Graham H., 1987, *Ideas are in things: an application of the space syntax method to discovering house genotypes*, „Environment and Planning B”, 14, s. 363–385.
- Hoek J. van den, 2009, *The Mixed-use Index as planning tool for new towns in the 21st Century*, [in:] Stolk E., Brömmelstroet M.T. (eds.), *New towns for the 21st century: the planned vs the unplanned city*, SUN Architecture, Amsterdam, s. 198–207.
- Jiang B., Claramunt C., Klarqvist B., 2000, *Integration of space syntax into GIS for modeling urban space*, „International Journal of Applied Earth Observation and Geoinformation”, 2, s. 161–171.

- Jiang B., Claramunt C., 2002, *Integration of Space Syntax into GIS: New Perspectives for Urban Morphology*, „Transactions in GIS”, 6(3), s. 295.
- Karimi K., 2000, *Urban conservation and spatial transformation: preserving the fragments or maintaining the 'spatial spirit'*, „Urban Design International”, 5, s. 221–231.
- Kigawa T., Furuyama M., 2005, *Kyoto: A morphological cycle between a city of rituals and a city of games*, Proceedings 5th International Space Syntax Symposium, Delft, TU Delft, Faculty of Architecture, s. 697–713.
- Koter M., Kulesza M., 2007, *Morfologia miast – stan i tendencje rozwoju*, [w:] Jażdżewska I. (red.), *Polska geografia osadnictwa. Dotychczasowy dorobek. Program badań*, XX Konwersatorium Wiedzy o Mieście, Katedra Geografii Miast i Turyzmu UŁ, Łódź, s. 303–314.
- Koter M., Kulesza M., 2008, *Zastosowanie metod conzenowskich w polskich badaniach morfologii miast*, [w:] Kulesza M. (red.), *Czas i przestrzeń w naukach geograficznych. Wybrane problemy geografii historycznej*, UŁ, Łódź, s. 257–272.
- Larkham P.J., 1996, *Conservation and the city*, Routledge, London.
- Letesson, Q., 2010, *Du phénotype au génotype: Analyse de la syntaxe spatiale en architecture minoenne*, Published PhD thesis, University of Louvain Press.
- Lilley K.D., 1999, *Urban landscapes and the cultural politics of territorial control in Anglo-Norman England*, „Landscapes Research”, 24, s. 5–23.
- Lilley K.D., 2000, *Mapping the medieval city: plan analysis and urban history*, „Urban History”, 27, s. 5–30.
- Marcus L., 2010, *Spatial capital and how to measure it: a proposal for an extension of space syntax into a more general urban morphology*, „Journal of Space Syntax”, 1, s. 30–40.
- Maretto M., 1980, *Realtà naturale e realtà della costruita*, Uniedit, Firenze.
- Maretto M., 2013, *Severio Muratori: towards a morphological school of urban design*, „Urban Morphology”, 17(2), s. 93–106.
- Martiny R., 1928, *Die Grundrißgestaltung der deutsche Siedlungen*, *Petermanns Mitteilungen*, „Ergänzungsheft”, 197, Perthes, Gotha.
- Marzot N., 2002, *The study of urban form in Italy*, „Urban Morphology”, 6(2), s. 59–73.
- Medeiros V., Holanda F., Trigueiro E., 2003, *From Compact Colonial Villages to Sparse Metropolis*, Proceedings, 4th International Space Syntax Symposium, UCL, London, s. 12.1–12.16.
- Medeiros V., Holanda F., 2007, *Structure and size: Brazilian cities in an urban configurational world scenario*, Proceedings 6th International Space Syntax Symposium Istanbul, Istanbul Technical University Faculty of Architecture, 029.01–12.
- Muratori S., 1950, *I caratteri degli edifici nello studio dell'architettura*, Istituto Universitario di Architettura, Venezia.
- Muratori S., 1960, *Studi per una operante storia urbana di Venezia*, Istituto poligrafico dello Stato, Libreria dello Stato.
- Muratori S., 1978, *Metodologia del sistema realtà-autocoscienza*, Centro Studi di Storia Urbanistica, Roma.
- O'Sullivan D., 2000, *Graph-based cellular automation models of urban spatial processes*, University College London, University of London, London.

- Oliveira V., 2013a, *The study of urban form: reflections on national reviews*, „Urban Morphology”, 17(2), s. 85–92.
- Oliveira V., 2013b, *Morpho: a methodology for assessing urban form*, „Urban Morphology”, 14, s. 5–20.
- Osmond P., 2010, *The urban structural unit: towards a descriptive framework to support urban analysis and planning*, „Urban Morphology”, 14, s. 5–20.
- Pagano G., Daniel G., 1936, *Architettura rurale italiana*, Ulrico Hoepli Editore, Milano.
- Pinho P., Oliveira V., 2009a, *Combining different methodological approaches to analyze the Oporto Metropolitan Area*, [in:] Koch D., Marcus L., Steen J. (eds.), *Proceedings of the 7th International Space Syntax Symposium*, Stockholm, KTH Royal Institute of Technology, 88, s. 1–13.
- Pinho P., Oliveira V., 2009b, *Cartographic analysis in urban morphology*, „Environment and Planning B: Planning and Design”, 36, s. 107–127.
- Ratzel F., 1903, *Die geographische Lage der großen Städte Großstadt*, „Jahrbuch der Gehe-Stiftung”, 9, v. Zahn & Jaensch, Dresden.
- Schlüter O., 1899a, *Bemerkungen zur Siedlungsgeographie*, „Geographische Zeitschrift”, 5, s. 65–84.
- Schlüter O., 1899b, *Über den Grundriß der Städte*, „Zeitschrift der Gesellschaft für Erdkunde zu Berlin”, 34, s. 446–462.
- Schöller P., 1953, *Aufgaben und Probleme der Stadtgeographie*, „Erdkunde”, 7(3), s. 161–184.
- Serra M., Pinho P., 2011, *Dynamics of periurban spatial structures: investigating differentiated patterns of change on Oporto's urban fringe*, „Environment and Planning B: Planning and Design”, 38, s. 359–382.
- Shpuza E., 2009, *Evolution of Street Networks in Adriatic and Ionian Coastal Cities 1769–2007*, [in:] Koch D., Marcus L., Steen J. (eds.), *Proceedings of the 7th International Space Syntax Symposium*, Stockholm, KTH Royal Institute of Technology, 101, s. 1–15.
- Slater T.R., 1987, *Ideal and reality in English episcopal medieval town planning*, *Transactions of the Institute of British Geographers, New Series* 12, s. 191–203.
- Stanilov K., 2010, *Brigding the gap between urban morphology and urban modeling*, „Urban Morphology”, 14, s. 123–124.
- Stähle A., 2012, *Place Syntax Tool (PST)*, [in:] Hull A., Silva C., Bertolini L. (eds.), *Accessibility Instruments for Planning Practice*, COST Office, s. 173–178.
- Szmytkie R., 2009, *Miasta-złepieńce na Śląsku Dolnym i Opolskim*, *Rozprawy Naukowe Instytutu Geografii i Rozwoju Regionalnego Uniwersytetu Wrocławskiego*, 6, Uniwersytet Wrocławski, Wrocław.
- Szmytkie R., 2014, *Metody analizy morfologii i fizjonomii jednostek osadniczych*, *Rozprawy Naukowe Instytutu Geografii i Rozwoju Regionalnego*, 35, Uniwersytet Wrocławski, Wrocław.
- Thaler U., 2005, *Narrative and Syntax: new perspectives on the Late Bronze Age palace of Pylos, Greece*, *Proceedings 5th International Space Syntax Symposium*, Delft, TU Delft, Faculty of Architecture, s. 324–339.
- Whitehand J.W.R., 1967, *Fringe belts: a neglected aspect of urban geography*, „Transactions”, 41, Institute of British Geographers, s. 223–233.

- Whitehand J.W.R., 1972, *Building cycles and the spatial pattern of urban growth*, „Transactions”, 56, Institute of British Geographers, s. 39–55.
- Whitehand J.W.R., 1981, *Conzenian ideas: extension and development*, [in:] Whitehand J.W.R. (eds.), *The urban landscape: historical development and management*, Papers by M.R.G. Conzen, Institute of British Geographers. Special Publication, 13, Academic Press, London.
- Whitehand, J.W.R., 1988, *Urban fringe belts: development of an idea*, „Planning Perspectives”, 3, s. 47–58.
- Whitehand J.W.R., 1992, *The making of the Urban landscape*, Institute of British Geographers, Special Publication, 26, Blackwell, Oxford.
- Whitehand J.W.R., 1994, *Development cycles and urban landscapes*, „Geography”, 79, s. 3–17.
- Whitehand J.W.R., 2003, *Suburban residential building form: a historio-geographical approach*, [in:] Bischoff C.A., Krajewski C. (eds.), *Beiträge zur geographischen Stadt- und Regionalforschung*, 46, Institut für Geographie, Münster, s. 165–174.
- Ye Y., Nes van A., 2014, *Quantitative tools in urban morphology: combining space syntax, spacematrix and mixed-use index in GIS framework*, „Urban Morphology”, 18(2), s. 98–118.

TRADITIONAL SCHOOLS OF URBAN MORPHOLOGY AND THE NEW APPROACHES TO THE ANALYSIS OF URBAN FORMS

Abstract This article is based on review of the most important, traditional as well as the most recent, trends in studies of urban morphology. It provides a comparative synthesis of the major European schools of urban morphology, developed in the field of geography and architecture. For this purpose, it traces the development of morphological studies derived from three distinct traditions: German, British and Italian, and compare them with modern techniques of analysis of urban spatial forms, with particular emphasis on space syntax. Through the presentation of different theoretical and methodological approaches to urban structures the article aims to demonstrate the differences in the focus of morphological studies conducted in different areas of research. At the same time it accentuate their complementary potential.

Keywords Urban morphology, historical geography, architecture, philosophy, space syntax.

Dr Magdalena Deptuła
Katedra Geografii Politycznej i Studiów Regionalnych
Wydział Nauk Geograficznych
Uniwersytet Łódzki

Simone Marques de Sousa Safe, Staël de Alvarenga Pereira Costa

FRINGE BELT ANALYSIS: A METHOD FOR CONFIRMING THE ESTABLISHMENT OF THE HISTORICAL BOUNDARIES OF RABAT

Abstract Fringe belts, extensive areas of low density and wide open spaces designated for institutional use, are a morphological element in the urban landscape. Rabat, capital of Morocco, conceived during the French protectorate, received in 2012, a UNESCO World Heritage title for representing a modern urban planning model that integrates an open space system with its historical nucleus. Nonetheless, criterion (v) – to be an outstanding example of a traditional human settlement, which is representative of a culture (or cultures), or human interaction with the environment – was deemed grounds for rejecting Rabat’s nomination because the candidate presented seemed to be fragmented and showed a lack of a relationship between property and environment, according to the ICOMOS report. This study considers the *Kasbah of Oudayas* to be a unique and outstanding example of a traditional human settlement, in contrast to those cases presented in 2012. The aim of this study is to investigate the evolution of urban Rabat according to the morphological periods of development, in order to, ascertain whether or not the fringe belts can reveal the historic areas in which the city has evolved over time. It also seeks to understand how fringe belts may contribute to confirming the *Kasbah of Oudayas* as the first Islamic urban nucleus in the capital. As such, it is hoped that the paper may: assist practitioners and academics in the fields of urban morphology and heritage; provide initial insights into how to investigate outstanding traditional human settlements; reveal the architectural, historical and cultural value of such sites; demonstrate how the application and dissemination of a methodology may open new perspectives for studies on the subject.

Keywords Urban morphology, fringe belts, urban evolution, Rabat, UNESCO World Heritage.

1. Introduction

The Kingdom of Morocco possesses nine cultural entities designated as World Heritage sites by UNESCO, the most recent being Rabat (the capital) which was selected for its symbolic, cultural and diversified traditions. Located in the north-west of the country, on the north-eastern Atlantic coast where the Bouregreg River meets the sea, the site faces Salé, its "twin" city.

To be included on the World Heritage List, sites must present outstanding universal value and fulfil at least one of the ten selection criteria established by UNESCO. The information, hereby presented, is part of the report produced by the Kingdom of Morocco and presented to UNESCO in 2011 in order to have its cultural heritage sites evaluated and included on the list. Rabat fulfilled criteria (ii) and (iv)¹, according to the International Council on Monuments and Sites (Icomos) 1401 report.

Criteria (ii) and (iv) were fulfilled by the fact that Rabat has been considered a unique example of a modernist 20th century capital possessing a legacy of diverse and successive cultures. Thus occupation of the city shows evidence of continuity with traces from various periods, together with, the presence of monuments reflecting African, Mediterranean, Eastern and European cultures. As a result of the European and Moroccan elements, the site has acquired a distinct character, while its capacity to demonstrate lasting historical, cultural and social co-existence with the urban landscape demonstrates the *Genius Loci* of the site.

However, according to the 1401 Icomos evaluation, the city was not worthy of Criteria (v)² status as the property bears insufficient testimony to its relationship with a territory to fully justify this criterion. Firstly it is fragmented, sometimes on a very small scale, which bears scant testimony to a privileged relationship with a particular environment. Secondly, the relationship to the estuary, which was the basis of the geographic determination of the place, and the function as a port, are not present in the nominated property, or only very marginally. For this to have been the case, it would have been necessary to take the Rabat-Salé ensemble together as a whole, and consider the surviving vestiges of the port³.

¹ (ii) to exhibit an important interchange of human values, over a span of time or within a cultural area of the world, on developments in architecture or technology, monumental arts, town-planning or landscape design; (iv) to be an outstanding example of a type of building, architectural or technological ensemble or landscape which illustrates (a) significant stage(s) in human history (<http://whc.unesco.org/en/criteria>).

² (v) – be an outstanding example of a traditional human settlement, land-use or sea-use which is representative of a culture (or cultures), or human interaction with the environment especially when it has become vulnerable under the impact of irreversible (<http://whc.unesco.org/en/criteria>).

³ http://whc.unesco.org/archive/advisory_body_evaluation/1401.pdf.

In contention to such an evaluation, this paper argues that analysing the existence of fringe belts would demonstrate not only the different stages of urban development, showing the settlement's relationship with the territory, but also an hierarchy of the traditional settlements (*Kasbah of Oudayas* and *Medina* of Rabat), demonstrating that there is no fragmentation neither privileged relationship with a particular environment, as the fringe belts reveal the regions as an ensemble between the different stages of development. Fringe belt can also help to understand that the vestiges of the port are still presented at the same geographical place, except that it is transformed and has no longer the same use.

English School of Urban Morphology's methods: Urban Evolution and Fringe Belt

The study of urban evolution is a theme initially pioneered by the English School of Urban Morphology and, as such, it seeks to demonstrate the relationship between the cultural assets and the territory they occupy by tracing and mapping out the morphological periods of urban development. The School has furthermore incorporated a standard evaluation of city fringe belts in its approach and has sought to identify the interaction between the formation of spatial processes and the transformation of the urban landscape.

M.R.G. Conzen (1969) has recognized the fringe belt phenomenon in Great Britain in his detailed morphological study over medieval town, Alnwick. His conceptual contribution in this work was to incorporate fringe belt patterns interacting with the spatial shaping process and its urban landscape transformation. He has also formally define fringe belt: „A belt-like zone originating from the temporarily or very slowly advancing fringe of a town and composed of a characteristic mixture of land-use units initially seeking peripheral location” (Conzen 1969).

According to Conzen's work in Alnwick (1969), three distinct fringe belts were mapped out and classified as inner (IFB), middle (MFB) and outer (OFB) with each classification corresponding consecutively to the fixation, expansion and consolidation stages. M.R.G. Fringe belts are classified according to the historical periods. Normally, the inner fringe belt is associate to medieval town walls, which was called by M.R.G. Conzen as fixation lines: elements that induce the development of fringe belts into spaces along them. The middle fringe belt refers to the second ring located after the first expansion, in the first suburban area. And the outer fringe belt is the area in the urban periphery, scattered and poorly defined sites, formed during the twentieth century. Conzen's work over Alnwick is presented in Fig. 1.

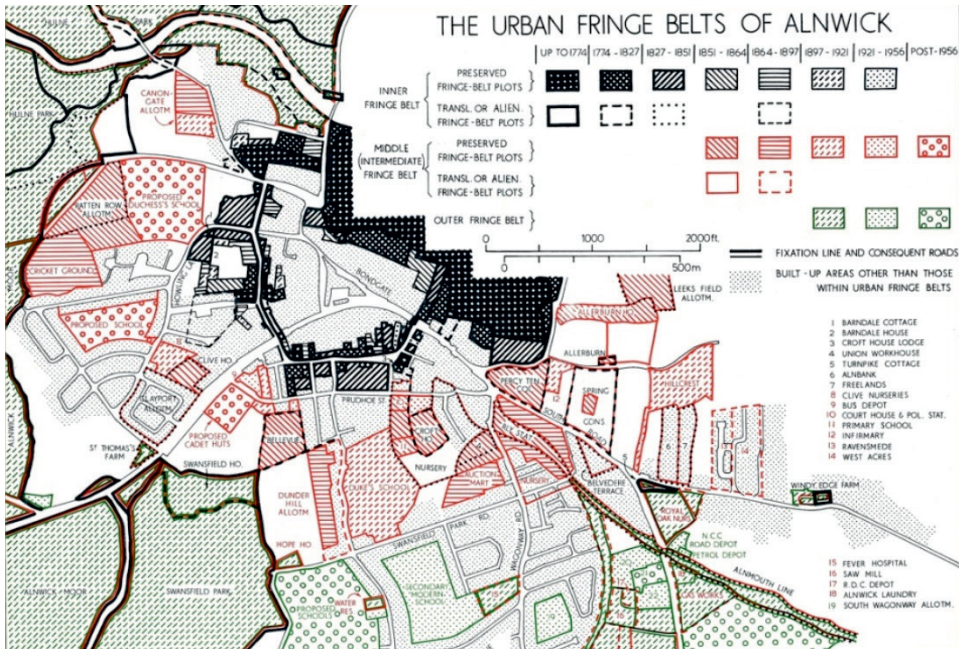

Fig. 1. Urban fringe belts of Alnwick

Source: M.R.G. Conzen (1969)

The fringe belt formation occurs in cycles. One can assert that an inner fringe belt always have their origin classification as an outer fringe belt. Initially, there is the formation of only one fringe belt classified as outer. Then a second fringe belt is formed, being classified as inner, passing the past one as inner. When a third fringe belt is formed, the oldest remains classified as inner, the second as a middle and the third, more recent, as outer. Therefore, this classification is associated with the formation of new fringe belts over time. Fig. 2 presents the classification model that embodies the method.

In this paper the same methodology will be employed in the study undertaken of Rabat.

Thus, in the ancient Moroccan city, morphological periods have been identified based on the historical references and research carried out by Dr. Es-Semmar (Director of Heritage at the Bouregreg Agency) on the urban evolution of Rabat-Salé over the past twenty-five centuries. In this analysis, we plan to identify the fringe belts of Rabat typically formed, according to the approach, by extensive areas of low density and wide open spaces designated for institutional use.

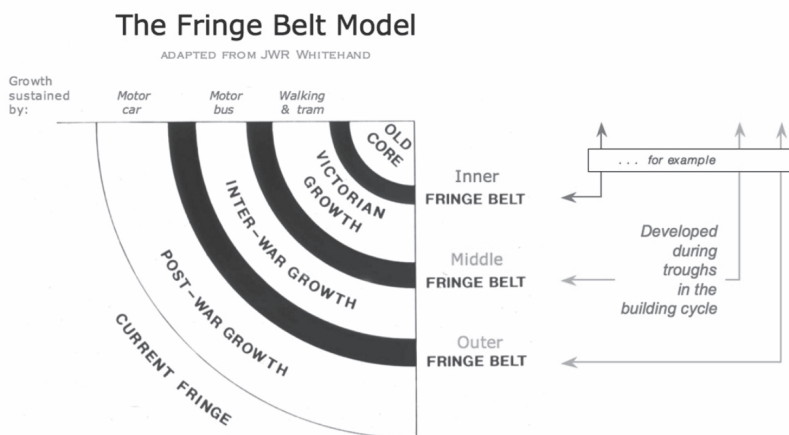

Fig. 2. The fringe belt model according to historical periods in Great Britain

Source: M.P. Conzen (2009)

2. The Urban Evolution of Rabat

The morphological periods are based on historical and evolutionary periods which according to M.P. Conzen (2004) should be differentiated. The geographer defines historical periods as those demarcated by facts in which it is possible to establish dates, such as, reigns, empires, and republican periods among others. In addition, it is contended that evolutionary periods represent the synthesis between historical facts and materialized innovations on the urban landscape which in turn define formal characteristics. Such innovation could represent the start or closure of an economic, social, political or/and cultural era, and are identified by specific formal characteristics.

In Morocco, the historical periods considered relevant are: A – the period before Islamization (5th century BC to 5th century); B – the influence of the Muslim Berbers (6th century to 16th century) and C – the Arabian influence (16th century to 21st century).

A – Before “Islamization” (5th century BC to 5th century): Phoenicians, Carthaginians and Romans

Two Phoenician colonies of the current Kingdom of Morocco – *Lixus (Larache)*, in the north, and *Mogador (Essaouira)*, in the south – facilitated the connecting route between North Africa and Spain while Cartago had not yet domain over the region of the western Mediterranean bank. However, due to the navigational difficulties of the time, other supporting trading posts were founded between both of them, such as Sala, and also *Russandir*, *Tamuda*, *Tingis*, *Tchemmich*, *Banasa* and *Rusibis*.

Traces of Phoenician and Carthaginian archaeological occupation cannot be found in Rabat, although according to M. Es-Semmar (2011), there is evidence in ancient texts which refer to the commerce conducted between the Phoenicians and the indigenous *Amazigh* tribe, around the 5th century BC and the subsequent exploitation by the Carthaginians of the same commercial area, during the 3rd century BC. The only archaeological traces that can be found on this site are then from the Roman Empire and they correspond to a military fortification that was also used for commercial purposes during the first century BC. Around two hundred years after this period, *Sala Colonial* emerged as the first urban settlement, in the first century.

The *Mauretania Tingitana* region was abandoned at the end of the 3rd century, but *Sala* (currently *Chellah*) remained under Roman domination during a less active period up to the end of the 4th century. It then entered a rather historically obscure period in which no traces were left.

B – Berbers – The Islamization of the Kingdom of Morocco (6th century to 16th century)

Between the 8th and 11th century, the emergence of the Muslim-Berbers enabled the rise of the Almoravid people, who came from the Sahara region during a religious reformation (Caillé 2006). The Almoravid empire was founded by Youssof Ben Tachfin and lasted for about seventy five years. The conflicts between Arabs and Berbers were long and, historical and the literature offers little analytical consensus. In this paper, we follow B. Lukan (2011) and J. Brignon et al. (1987), who contend that the occupation of the Maghrebis was atypical in comparison to other Arabic conquests. The occupation of Maghreb took over half a century (Brignon et al. 1987) and the conflict between Arab-Muslims and Berbers was longer whilst this period also marked the Islamisation of the region.

With regards to urban development, this era (the *Idrissid* Dynasty 789–808) marks the foundation of Fez which remained the capital until the rise of the Almoravid Empire (10th^c). During the Almoravid dynasty two other towns were founded: Meknes and Marrakesh. The latter became the capital of the empire until the rise of the Merinide dynasty (13th century). In Rabat, there are archaeological vestiges of the ancient city of Almoravids which was abandoned to make way for the construction of a new fortress in the early 12th century located on the southern promontory of the estuary. This was built to withstand growing military pressure from the Almohads whose conquest eventually took place in the mid-12th century, transforming the fort into a fortified settlement, which today has become the *Kasbah of Oudayas*.

C – The Arabians (16th century to 21st century)

The beginning of the sixteenth century was marked by crisis over the Moroccan territory due to the Iberian conquest in the west and the Turkish in the east. The Ottomans wanted supremacy over their Spanish opponents and tried to exert influence over Morocco. A new dynasty emerged – the Saadian, enabling a political, economic and intellectual renaissance. The Saadian were Arabs and, for the first time since the Idrissid dynasty, Morocco was ruled by a grouping other than the Berbers. The Saadian century was a period of urban development with Fès and Marrakesh becoming intellectually dominant and established cultural centres.

Each era possessed a political administration that forced changes in social life. In Rabat-Salé, during period A, two occupations were witnessed: the Phoenicians together with the Cartago and the Romans. Period B started with the Almoravid Empire (10th century), followed by the Almohads (11th century to 12th century) and the Merinid dynasty (13th century to 16th century). During period C, there were two major dynasties in power: the Saadian (17th century) and the Alaouite (17th century to 21st century).

Twelve evolutionary periods have been identified based on the evolution of the urban landscape of Rabat-Salé:

1. The Cartago and Roman Empire – Sala Colonia (B – 5th century – 5th century);
2. The Almoravid Empire (1100 to 1150);
3. The Almohad Empire: 1st Caliph Abdelmoumen (1150–1163);
4. The Almohad Empire: 2nd Caliph Youssef (1163) and 3rd Caliph Yacoub Al Mansur (1187);
5. The Merinid dynasty (1253–1609);
6. The Saadian dynasty – the Moors period (1609–1666);
7. The Alaouite dynasty – Golden Age (1666–1727);
8. The Alaouite dynasty – Expansion and Consolidation (1757–1912);
9. The French Protectorate – Rabat capital (1912–1941);
10. The French Protectorate – Expansion (1941–1956);
11. The Alaouite dynasty – Independence: Rabat-Sale Master Plan 1971–72 (1956–1990);
12. The Alaouite dynasty – Rabat-Sale Master Plan 1995 (1990–2014).

The morphological periods represent the synthesis between each historical and evolutionary period. A synthesis of Rabat's morphological periods is presented in Table 1.

Table 1

Chart with morphological periods of Rabat

Historical and evolutionary periods			Morphological periods
Before Islamization (5 th century b.c – 5 th century)	Phoenicians, Carthaginians and Romans Periods	5 th century b.c – 3 rd century	Classical Period (1st–3rd century)
Berbers – The Islamisation of the Kingdom of Morocco (6 th –16 th century)	Almoravid Empire	1100–1150	Ribat Almoravid Period (1100–1150)
	Almohad Empire	1150–1163 1 ^o Calif	1° Ribat Al Fath Period (1150–1163)
	Merinid Dynasty	1163–1253 2 ^o e 3 ^o Califs	2nd Ribat Al Fath Period (1163–1253)
The Arabians (16 th –21 st century)	The Saadian Dynasty 1554 to 1650	1253–1609	<i>Aribat Al Mobarak</i> Period (1253–1609)
	The Alaouite Dynasty	1609–1666	The Moors Period (1609–1666)
		1666–1727 Moulay Rachid – Moulay Ismail	Golden Age Period (1666–1727)
		Sultan Sidi Mohamed ben Abdallah – 1757– Sultan Moulay Abderrahmane Ben Hicham 1790 – Sultan Moulay Slimane 1912	Expansion and Consolidation Period (1757–1912)
		1912–1941 Rabat: capital	French Protectorate Period – Prost urban plan (1912–1941)
		1941–1956 King <i>Hassan II</i>	Period of expansion: Ecochard urban plan (1956–1972)
		1956–1990 King <i>Hassan II</i>	Independence: Rabat-Sale urban master plan of 1971–72
		1990–2014 King Mohammed VI	Rabat-Sale urban master plan of 1991

Source: conceived by the authors based on the historical bibliography (April, 2014).

2.1. Morphological periods of Rabat

The morphological periods that reveal the development of the city are presented on three methodological bases respectively related to the historical, evolutionary and morphological periods: historical event, innovation and urban form.

In order to organize the understanding of the fringe belts formation, this item has been divided in three sub-sections: Fixation Stage – 1st to 3rd morphological periods and Inner fringe belt; Expansion Stage – 4th to 9th morphological periods and middle fringe belt; Consolidation Stage and 10th to 12th morphological period. Thus we start by presenting a map of the evolution of urban form of Rabat that illustrate the morphological periods (Fig. 3).

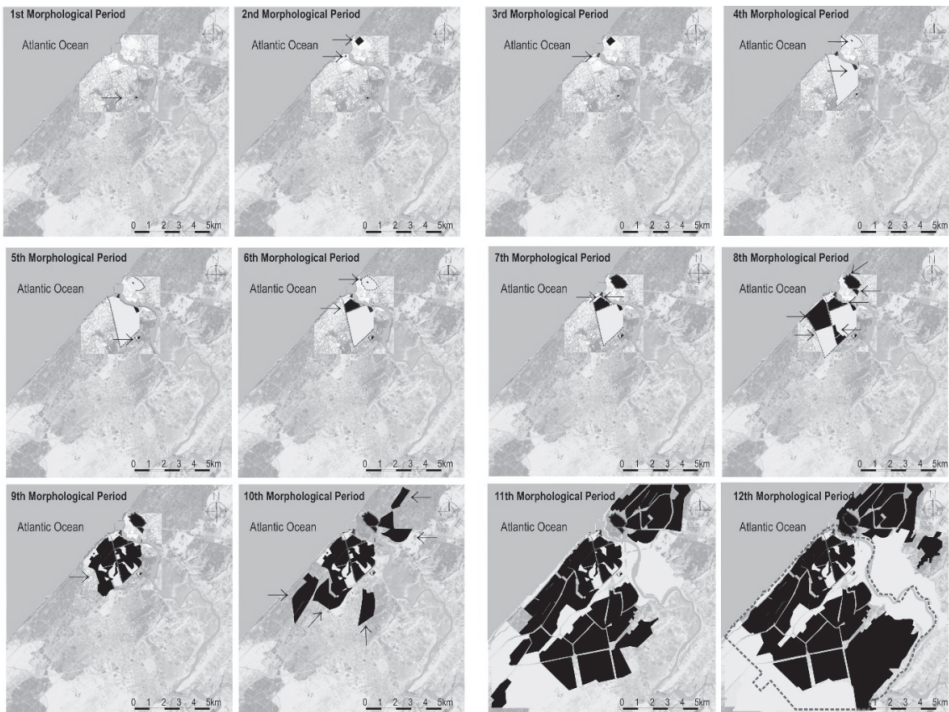

Fig. 3. Map representing the evolution of the urban form of Rabat

Source: Map produced by the authors based on historical research, 2014

The first sub-section contains the first three morphological periods (Table 2) and a map of the IFB (Fig. 4).

Table 2

Chart with 1st to 3rd morphological periods of Rabat

Morphological Period	Historical event	Innovation	Urban form	Outline view
1 st : Classical Period (1 st century –3 rd century)	The Roman Empire (1 st century)	A trading settlement which became a town – the southern capital of <i>Mauritania Tingitane</i> (the Roman administrative centre of North Africa)	The urban settlement of <i>Sala Colonia</i> (in Rabat). The Roman city was based around a fortified wall with a triumphal arch, a forum, a main street, a basilica and public baths	All urban and architectural development, throughout the following twenty centuries, represented an extension of, or continuity with, this initial Roman settlement
2 nd : Ribat* Almoravid Period (1100 to 1150) * <i>Ribat</i> (military field)	The Almoravid Empire	Occupation of both Bouregreg river banks: On the right bank, an extension of the ancient town of Sala; on the left bank, the expansion and foundation of <i>Ribat Tachfin</i> (name of their emperor)	The city of Sala (in Salé) and the military field <i>Ribat Tachfin</i> (in Rabat) presented in Fig. 2	<i>Ribat Tachfin</i> was the first Islamic occupation of the estuary
3 rd : 1 ^o Ribat Al Fath* Period (1150–1163) * Name given to the expanded city (Kasbah of Mehdiya + Salé)	The Almohad Empire – 1 st Caliph Abdelmoumen	The <i>Bani Ifren</i> city wall was demolished on the right river bank and Almoravide's <i>Tachfin Ribat</i> was pulled down, on the left river bank. <i>Ribat Tachfin</i> was replaced by the <i>Kasbah of Mehdiya</i> , the urban core of the new planned city	<i>Kasbah of Mehdiya</i> : The urban organization is structured around the main artery from which the mosque is central to the public space	<i>Ribat Tachfin</i> was replaced by the <i>Kasbah of Mehdiya</i> , the urban core of the new planned city. Throughout this period, the Almohads had the intention of turning Rabat into the third imperial capital, after Marrakesh and Seville

Source: conceived by the authors based on S. Safe, S. Pereira Costa (2014). April, 2016.

These first periods show the establishment of the first Islamic urban settlement. With all transition of power, one can understand the need for military fortification, known in Arabic as *Kasbah*. Around this fort walls (fixation line), the cemetery was

placed, according to their religion, outside the city walls. The reflection in the urban form was the creation of an internal group of units of inner fringe belt, located around the *Kasbah* of Mehdiya (known as *Kasbah of Oudayas* in the present days) (Fig. 4).

At this time there were more open spaces along with the cemetery than consolidated institutions. Following, this inner belt gained other uses (the cemetery remains until 2016; the fort becomes a prison and then a museum; the Royal Palace (12th century) becomes a public garden and museum (2016); the old port gains recreational use as a Marina river front (2016) and it is possible to confirm the maintenance of the transformed port site as a inner fringe belt.

In the map below (Fig. 4) the inner fringe belt is represented with the land use modification along the years.

Fig. 4. Fixation Stage – Inner fringe belt formation (IFB)

Source: Map produced by the author based on historical research, 2016

The second sub-section contains six of the morphological periods (Table 3) and a map of the MFB (Fig. 5).

Table 3

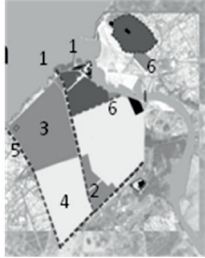
Chart with 4th to 9th morphological periods of Rabat

Morphological period	Historical event	Innovation	Urban form	Outline view
4 th : 2 nd Ribat Al Fath Period (1163–1253)	The Almo-had Empire – 2 nd Caliph Youssef (1163) and 3 rd Caliph Yacoub Al Mansur (1187)	The Completion of the town of <i>Ribat Al Fath</i> : ramparts and doors; <i>Hassan</i> mosque; the <i>Kasbah of Mehdiya</i> river front extension and the construction of the caliphate palace	<i>Ribat Al Fath</i> . The urban plan is consolidated by the establishment of the connection axes between the other gates and the existing settlements within the wall. Four gates were built in the <i>Ribat Al Fath</i> . Each gate provides the connection with the exterior giving continuation to the city routes and leading to the neighbouring regions of the Empire. The gates, as well as the walls, remained on the urban landscape of Rabat in 2014	This period represents the first major expansion of the city and it should perhaps be emphasised that this kind of growth, without significant occupation, created the uniqueness of Rabat which is characterised by unoccupied, wide open spaces (Fig. 3)
5 th : <i>Aribat Al Mobarak</i> Period (1253–1609)	The Merinid Dynasty – Sultan Yacoub Youssouf and Sultan Abou Al Hassan	The construction of fortified walls on the right bank, the region in which there was an attack by the Castilians in 1265. The <i>Almohad</i> urban area was mostly neglected and inaccessible (80% of the 418 hectares was undeveloped). The proposal for a new <i>Ribat</i> , known as <i>Aribat Al Mobarak</i> , constructed on the ancient ruins of the Roman city <i>Sala</i> . The construction of walls and gates	Fortified <i>Ribat</i> as the mausoleum of the dynasty. This ensemble was known as <i>Chellah</i> , in 2016	Apogee of Salé, located on the right bank and designated as the main port, economic and urban centre

Table 3 (continued)

Morphological period	Historical event	Innovation	Urban form	Outline view
6 th : The Moors Period (1609–1666)	The Saadian Dynasty – expulsion of the Moors from Spain as a consequence of religious intolerance (Lugan 2011)	The expulsion of the Moors led to a significant influx of Muslim and Jewish populations who settled in the <i>Kasbah of Mehdiya</i> and in the adjacent southern area. These differing ethnic populations built their own quarters and founded their <i>medina</i> , called New Salé. The <i>Kasbah</i> was also fortified and became the centre of the municipal power base, whilst Rabat itself became the <i>premier</i> port in Morocco	<i>Medina of New Salé</i> – protected by a wall in the south and was divided into two the large areas enclosed by the earlier Almohad ramparts (Fig. 4) The unexplored urban space, within the Almohad wall, was dotted with agricultural areas and gardens	New quarter (<i>medina or old city</i>), called New Salé, inside the earlier Almohad ramparts Open spaces rested with agricultural areas and gardens
7 th : Golden Age Period (1666–1727)	The Alaouite dynasty – Sultan Moulay Rachid (1666) and Sultan Moulay Ismail (1672)	Substantial construction works: 1. New fortress (this operated as a prison during the French Protectorate and as a Military History Museum after 2010); 2. Prince's residence at the <i>Kasbah</i> , which was completed during the reign of Moulay Ismail. After Meknès, the palace became the second residence of the dynasty	No major change occurred in the formal urban plan (although this period was politically and historically important) thus marking a phase of urban development that reflected the political stagnation through which the country was passing	Period of stagnation – consolidation of inner fringe belt
8 th : Expansion and Consolidation Period (1757–1912)	The Alaouite dynasty – Sultan Sidi Mohammed ben Abdallah	1. Construction of two <i>sqalas</i> (military surveillance towers); 2. Construction of a new royal palace located within the southeast walls and with a rampart to the new Royal Alaouite <i>Kasbah</i> , in the 19 th century;	Innovations are represented in the figure below, showing the transformation in the urban form	This period represents the second great expansion in the urban development and followed the same tendency towards grandness by leaving wide open spaces unoccupied

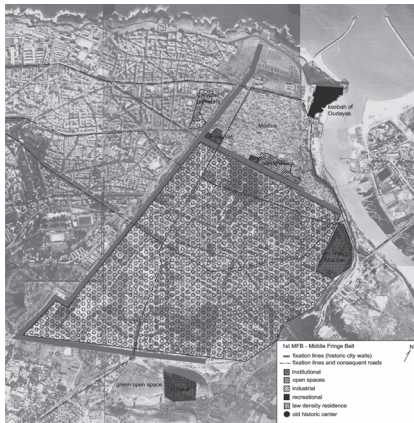
Table 3 (continued)

Morphological period	Historical event	Innovation	Urban form	Outline view
8 th : Expansion and Consolidation Period (1757–1912)	Sultan Moulay Abderrahmane Ben Hicham; Sultan Moulay Slimane	<p>3. Creation of protected new residential neighbourhoods in the north-western part of the urban area;</p> <p>4. Installation of Royal gardens, southeast of the Royal Palace, known as <i>Agdal</i> (<i>Agdal</i> means garden in arabic);</p> <p>5. Construction of a secondary royal residence facing the Atlantic Ocean on the new north-western urban space;</p> <p>6. Foundation of the Jewish neighbourhoods, called <i>Mellahs</i>, in Rabat and Salé</p>	<p>Urban occupation during the Alaouite dynasty</p> <p>Source: Map produced by the author based on historical research, 2014</p>	The Alaouites had the intention of turning Rabat, once again, into the third imperial capital after Marrakesh and Fès
9 th : French Protectorate Period – Prost urban plan (1912–1941)	The French Protectorate (from 1912 to 1956)	Designed by Henri Prost, a French urban planner, the modernist project respected the integrity of the traditional fabric, while at the same time applying the most modern rules of urbanism. Thus, although the multiple city walls presented in the urban extensions remained, the project represented the first urban master plan of the city, covering a total of 770 hectares and with zoning restricted to three sectors: residential and commercial conference centre (35%); government (5.2%); individual housing (44.2%); <i>Medina</i> of Rabat (15.6%)	While planning the new capital, only the traditional urban fabric (<i>Medina</i> and <i>Kasbah</i>) remained. The intention of the new urban settlement was to occupy the underused area within the Almohad wall which had previously been occupied by extensive plantations and gardens and the residential sector that had been created by the Alauite Sultans. The wall of the Alauite dynasty was pulled down to make way for the new perimeter of the modern city	Transformation of the city of <i>RibatAlFath</i> into the capital Rabat, planned over the same geographical area limits The Salé region was not included within the perimeter. This event marked the separation between the two sides At this period was form most of the middle fringe belts (MFB)

Source: Conceived by the authors based on S. Safe, S. Pereira Costa (2014). April, 2016.

The middle fringe belts were formed after two major city expansions. Wide open spaces were created along with the urban occupation for more than one time ambition of turning Rabat into a great Empire base. Open spaces rested with agricultural areas and gardens, which has characterize and given an identity to Rabat. By the time the French has come to colonize the country, Rabat presented a solid traditional urban fabric, that was protected by General Lyautey. He invited a French urban planner and landscape designer to create a system of parks using most of the open areas left as gardens and agriculture. For this, the new capital was born over the same geographical limits as the existing city, but totally re-planned. At this point, the open spaces got different land uses and appropriation, forming the second (larger) middle belt. In Fig. 5 we can see the MFB.

Year: 1757

Year: 1912

Year: 1941

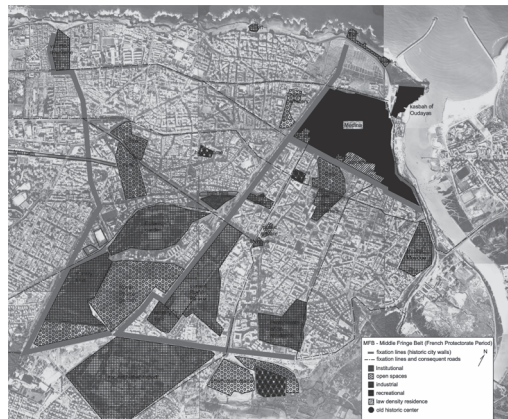

Fig. 5. Expansion Stage – Middle fringe belt formation (MFB)

Source: Map produced by the author based on historical research (2016)

The third sub-section contains the last three morphological periods (Table 4) and a map of the OFB (Fig. 6).

Table 4

Chart with 10th to 12th morphological periods of Rabat

Morphological period	Historical event	Innovation	Urban form	Outline view
10 th : Period of expansion: Ecochard urban plan (1956–1972)	French Protectorate (from 1912 to 1956)	<ol style="list-style-type: none"> 1. Expansion designed by urban planner M. Ecochard for four housing programs to replace the existing slums. Design standardized as Islamic model that included the mosque, public bath, school and market; 2. Construction of the highway connecting the city to the airport in Salé and other road networks, for better access to leisure areas (golf and hippodrome) 	The Urban expansion along the radial axes led to the creation of a ring road which facilitated enhanced connection between both growing cities	<p>Period of expansion for housing programs designed as the Islamic fabric.</p> <p>Creation of fixation line: highway Rabat to the airport in Salé</p>
11 th : Independence: Rabat-Salé urban master plan of 1971–72	The Alaouite dynasty – King <i>Hassan II</i> (1961–1999). The end of the French Protectorate. A nationalist attempted coup in 1971 and 1972, during which <i>Hassan II</i> ruled the kingdom with dictatorial powers	<ol style="list-style-type: none"> 1. 1971–72 Rabat-Salé's Master Plan together with the objective of developing roads and transport; 2. From the 80's, the Agdal neighbourhood was regenerated with the inclusion of a business centre: partly occupied by offices and large upper middle class apartments, parking and amenities; 3. A Program for the grassy spaces was drawn up which boasted a green corridor between the beach and the central area of Temara, a northern metropolitan city, and a greenbelt of 1200 hectares 	<p>The urban form underwent great centrifugal expansion, almost reaching the administrative limits of Rabat and Salé.</p> <p>During this period the metropolitan formation of Temara and Skhrirat began and there was also an expansion in park and green belt areas</p>	<p>The post-independence period was marked by:</p> <ul style="list-style-type: none"> – great urban expansion (urban population doubled – from 550,800 to 1,174,100 inhabitants according SDAU 1991) together with the rapidly increasing demand for housing (PAU, 2009); – informal urbanization on the slopes of the Bouregreg river valley, as well as public and private initiatives for settlements on large urban plots; <p>* Such growth made the state aware of the need for comprehensive planning. The 1st master plan of the Rabat-Salé conurbation was made in 1971–72</p>

Table 4 (continued)

Morphological period	Historical event	Innovation	Urban form	Outline view
12 th : Rabat-Sale urban master plan of 1991	The Alaouite dynasty – King <i>Hassan II</i> (1961–1999); King Mohammed VI (1999–2014)	The current Rabat-Salé Master Plan 1991. From 1980 to the present, expansion has taken place along the coastal and outlying areas. Some neighbourhoods have experienced a higher growth in population density than others	Currently there is less urban expansion and a major consolidation of the existing structure is evident	King Mohammed VI brought new vision to urban development, increasing tourism, engendering political openness and prioritising the protection of national heritage and the inclusion of underprivileged people in urban areas. * The idea of promoting Rabat as a UNESCO World Heritage Site candidate was born

Source: conceived by the authors based on S. Safe, S. Pereira Costa (2014). April, 2016.

This is a consolidation period according to our analysis, although the urban site underwent great centrifugal expansion, reaching the nowadays administrative limits of Rabat. There was also an expansion in park and green belt areas, given continuity to the park system concept and establishing the city boundaries. The OFB were formed along with two fixation lines: the highway that connects Casablanca-Salé; and a light rail that connects the new neighbourhoods to the modern centre and medina.

The university campus in Agdal reflects the initial formation of the outer fringe belt possessing an institutional and low density character which follows the southwest expansion axis, parallel to the waterfront. The location of this fringe belt is consistent with the sequence of parks previously deployed in the nearby area of Agdal. This element points towards the formation of other units of outer fringe belts that formed a centre line instead of a belt.

Fig. 6 presents the outer fringe belt. A map compilation of the three phases (IFB, MFB, OFB) is presented in Fig. 7.

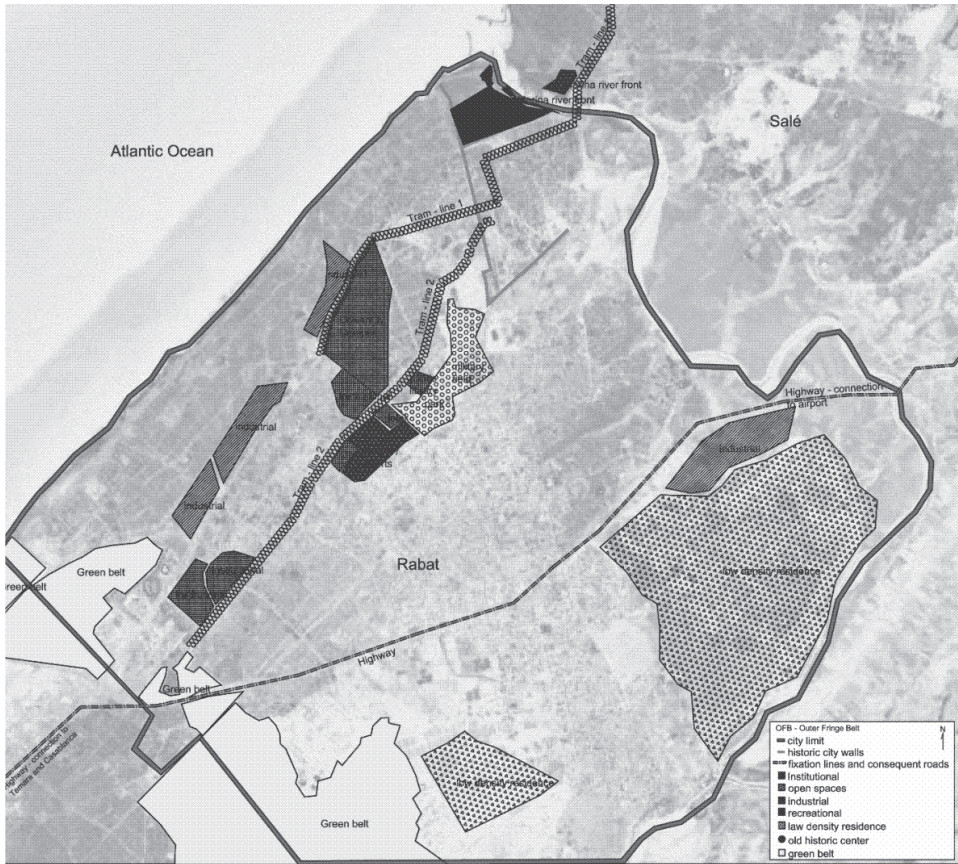

Fig. 6. Consolidation Stage – Outer fringe belt formation (OFB)

Source: Map produced by the author based on historical research, 2016

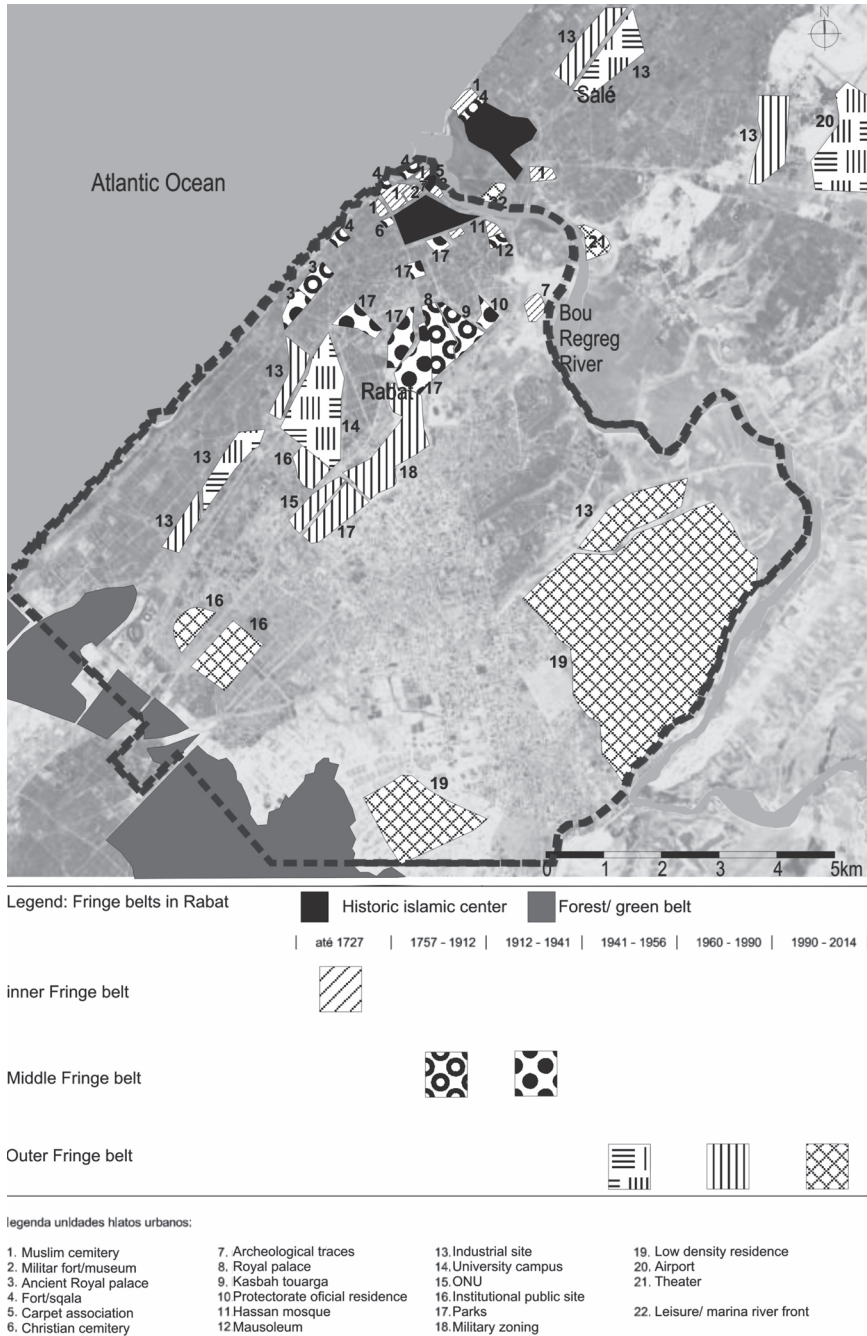

Fig. 7. Fringe Belts of Rabat

Source: Map produced by the author based on historical research, 2016

After analyzing the fringe belts formation, we can pass to the understanding on how fringe belts can help providing the recognition of a historical landscape.

3. Fringe belt and the historic boundaries of Rabat

The initial fixation stage is represented by an inner fringe belt which houses a muslim cemetery, a fort, an ancient fort/prison, an ancient royal palace with garden (a museum from 2014) and a Marina promenade (old port). The IFB separates the two traditional urban fabrics (*Kasbah of Oudayas* and *Medina*), revealing the *Kasbah* as the traditional urban core and showing that this small scale settlement represents a great relationship with its territory (a geographical promontory for military use, in different history stages) and its integrity through time. This first urban development site embraced by the inner fringe belt could, alone, demonstrates criteria (v).

The expansion stage shows middle fringe belts being formed after two different periods of city growth: after the moors and during the French Protectorate period when Ribat Al Fath was transformed into the capital city of Rabat. These rings are found in two different rays – outside the *Medina* (Moors) and close to the French Protectorate capital boundary. We consider the case of Rabat to be quite an interesting one, first for having undergone a process of inter-racial-cultural occupation (Berber, Arab and Western Europe) and secondly, for the fact that the city has had hygienic and modern urban occupation which, at the same time, has respected the particularity of the place and the uniqueness of its character.

The footprint of the new capital area has overlapped the previous urban sprawl creating new and contrasting existing urban fabric, albeit, inserted into a previously occupied territory. Despite the absence of political and economic stagnation during this period, the registering of middle fringe belt has taken place through the compartmentalization of the modern city in a clear restructuring of the underused in-house spaces. In the new project, the arteries of the new town align the axes of the *Medina* and the monuments and the zoning provides for the establishment of green, low-density units that have become middle fringe belts located within a consolidated urban structure.

The middle fringe belts reveal two others historical regions hierarchy: the first MFB around the *Medina* marks the footprint of an older and traditional historic centre; the second MFB shows the French Protectorate capital limit.

All together, IFB & MFB, show the configuration of a possible Historic Urban Landscape structure (a different and new UNESCO heritage category).

The following map (Fig. 8) presents the historical zones in which the city has evolved over time, comparing the proposed limits with the fringe belts positions (IFB, MFB, OFB).

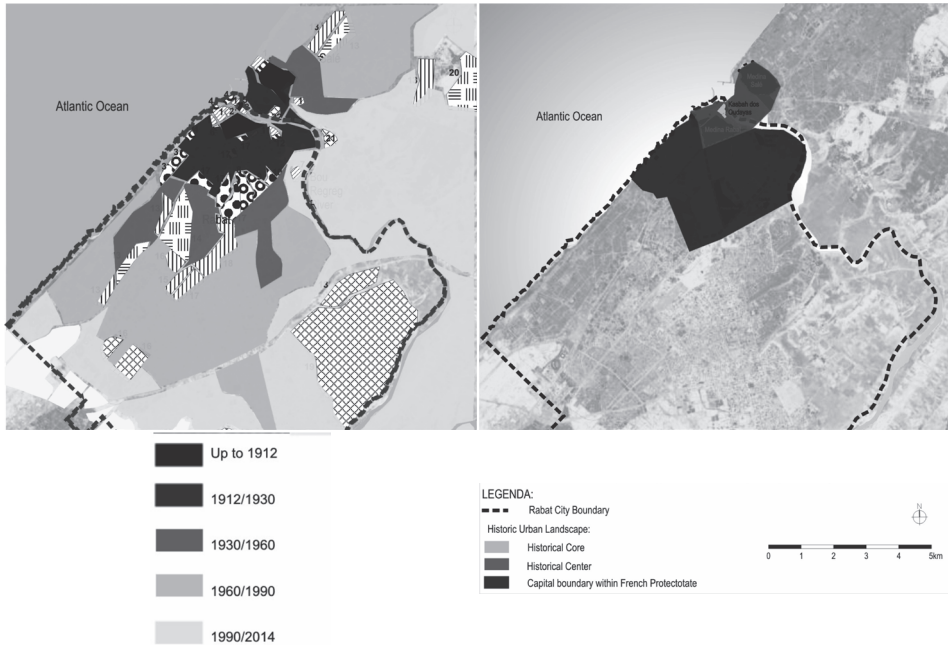

Fig. 8. Left: Fringe Belts historical regions
Right: historical hierarchy within this landscape proposal

Source: Map produced by the author based on historical research, 2014

From the analysis of urban evolution, the consolidation period has been identified as a lower stratification of layers and thus less historicity. This also generates the conclusion that it is possible to identify a historical hierarchy composed of historical core, centre and urban landscape, understanding that the older nucleus presents more stratification of layers and for so, more historicity.

4. Conclusion

This case study of morphological urban evolution together with fringe belts development analysis have proved to be a valuable method for interpreting landscape and understanding the meanings of the urban shape. This combined analysis can facilitate specifying the boundary of the historical centers. In so doing, it can thus contribute to the heritage management and preservation of the site.

Significantly, the research carried out on Rabat's establishment, expansion and consolidation phases proves that the *Kasbah of Oudayas* was the first Islamic urban nucleus in the capital and has been "protected" by the inner fringe belt. The *Kasbah* thus qualifies as a potential candidate for meeting the fifth criterion

and its existence directly challenges UNESCO's grounds for rejection in 2012. Furthermore, the analysis of urban evolution, presented here, has demonstrated the site's connection with a diversity of cultures which include Berbers, Arabs and Westerners, while the natural promontory fortified position suggests a relationship between the original form of military fortification and the operational environment. These characteristics, it is important to emphasise, are all in accordance with further elements of UNESCO's fifth criteria.

Understanding the limits established by the fringe belts also provide recognition of the historical landscape. We therefore come to the conclusion that by acknowledging and analyzing the fringe belt elements in the urban structure it is possible to demonstrate the settlement's relationship with its territory, demonstrating that there is no fragmentation neither privileged relationship with a particular environment, as the fringe belts reveal the regions as an ensemble between the different stages of development.

Finally and on a more general note, by acknowledging and analyzing the fringe belt elements in the urban structure it has been possible to identify a historical hierarchy constituted by historical core, centre and urban landscape. Each landscape has, as demonstrated in this case study, its own character, management and conservation requirements and should be considered and cared for as an ensemble composed of differing elements and not as fragments bounded together for management, as occur nowadays being World Culture Heritage at UNESCO.

Acknowledgements

The authors acknowledged the support received from the Fundação de Amparo à Pesquisa de Minas Gerais – FAPEMIG, from the Conselho Nacional de Desenvolvimento Científico e Tecnológico – CNPq and Coordenação de Aperfeiçoamento de Pessoal de Nível Superior – CAPES to develop this research and to present this paper.

LITERATURE

- Brignon J., Amine A., Boutaleb B., Martinet G., Rosenberger B., 1987, *Histoire du Maroc*, Colaboração de Michel Terrasse, Hatier.
- Caillé J., 2006, *La ville de Rabat jusqu'au Protectorat Français: histoire et archéologie*, Vol. 1, Editions Frontispice, Casablanca.
- Conzen M.P., 2004, *Thinking about urban form: Papers on Urban Morphology, 1932–1998*, Peter Lang, Oxford.
- Conzen M.P., 2009, *How growing cities internalize their old urban fringes: a cross cultural comparison*, „Journal of the International Seminar on Urban Form”, 13(1), Dorchester, s. 29–54.
- Conzen M.R.G., 1969, *Alnwick, Northumberland: a study in town-plan analysis*, LTD Institute of British Geographers, London, Alden & Mowbray, Alden Press, Oxford.

- Es-Semmar M., 2011, *L'évolution de la courbe urbanistique et historique de la ville de l'estuaire de Bouregreg Sala-Ribat Al Fath durant les 25 derniers siècles*, Royaume du Maroc, Rabat, Agence pour l'Aménagement de la Vallée du Bouregreg. Non Published Document.
- Icomos 1401, 2011, <http://whc.unesco.org/uploads/nominations/1401.pdf> (Access: april 2016.)
- Lugan B., 2011, *Histoire du Maroc: des origines à nous jours*, Ellipses Éition Marketing S.A., Paris.
- Plan d'Aménagement Unifié de la Ville de Rabat (PAU)*, 2009, Mission 2: Diagnostic Analyses thématiques et spatiales Royaume du Maroc, Ministère de l'Habitat, de l'Urbanisme et de l'Aménagement de l'Espace, Agence Urbaine de Rabat-Salé, Atelier parisien d'urbanisme.
- Safe S., Pereira Costa S., 2014, *Urban Evolution analysis as a means to confirm an outstanding example of a traditional human settlement in Rabat*, [in:] Oliveira V., Pinho P., Batista L., Patatas T. and Monteiro C. (eds.), *Our common future in Urban Morphology*, FEUP, Porto.

ANALIZA FRINGE BELT: METODA POTWIERDZAJĄCA UTWORZENIE HISTORYCZNYCH GRANIC RABATU

Zarys treści

Fringe belt, czyli rozległe obszary o małej gęstości zabudowy i znacznej ilości przestrzeni otwartych przeznaczonych pod zagospodarowanie instytucjonalne, stanowią ważny morfologiczny element krajobrazu miast. Rabat, stolica Maroka, w 2012 roku został wpisany na listę światowego dziedzictwa UNESCO pod nazwą „Rabat – nowoczesna stolica i historyczne miasto”, jako że reprezentuje model planowania nowoczesnego zintegrowany z historycznym jądrem osadniczym. Niemniej kryterium (v) – przyznawane wybitnym przykładom tradycyjnego osadnictwa, reprezentującego kulturę (lub kultury) lub interakcję człowieka z otoczeniem – zostało uznane za podstawę odrzucenia nominacji Rabatu, który według raportu ICOMOS jest zdefragmentowany przestrzennie i wykazuje brak związku między zabudową a środowiskiem. Mając na uwadze powyższe, artykuł prezentuje *Kasbah of Oudayas*, unikalną i wyróżniającą się historyczną jednostką osadniczą, będącą zaprzeczeniem przykładów zaprezentowanych w 2012 roku.

Celem opracowania jest zbadanie rozwoju przestrzennego Rabatu w różnych okresach morfologicznych w celu ustalenia, czy *fringe belts* mogą ujawnić historyczne obszary, w obrębie których miasto ewoluowało w czasie. Artykuł jest także próbą zrozumienia, w jaki sposób *fringe belts* mogą przyczynić się do uznania *Kasbah of Oudayas* za pierwsze islamskie jądro osadnicze stolicy. Autorzy wyrażają nadzieję, że niniejsze opracowanie może okazać się pomocne tak dla naukowców, jak i praktyków w dziedzinie morfologii miast i dziedzictwa kulturowego; dostarczyć wskazówki, w jaki sposób badać wyjątkowe historyczne

jednostki osadnicze oraz uwyraźnić ich architektoniczne, historyczne i kulturowe wartości; wykazać, w jaki sposób zastosowanie i upowszechnianie wskazanej metodologii może otworzyć nowe perspektywy dla badań z zakresu morfologii miast.

Słowa kluczowe Morfologia miast, *fringe belts*, rozwój obszarów miejskich, światowe dziedzictwo UNESCO.

Simone Marques de Sousa Safo
Architect and Urban Planner (PUC-MG)
MSC em Ambiente Construído e Patrimônio Sustentável – MACPS
Escola de Arquitetura Universidade Federal de Minas Gerais, Brasil

Associate Professor Staël de Alvarenga Pereira Costa
Architect and Urban Planner (EAUFMG)
Department of Urbanism
Escola de Arquitetura Universidade Federal de Minas Gerais, Brasil

Marcin Wojciech Solarz

NAZWY WSI ŹRÓDŁEM WIEDZY O PRZESZŁOŚCI NA PRZYKŁADZIE TOPONIMÓW Z DOLINY OLSZYNKI NA POGÓRZU CIĘŻKOWICKIM

Zarys treści

Dolina Olszynki położona jest w granicach Pogórza Ciężkowickiego na pograniczu województwa małopolskiego (powiat tarnowski) i podkarpackiego (powiat jasielski). We wczesnym średniowieczu obszar ten znajdował się na rubieżach państw polskiego i dopiero od połowy wieku XIV wraz z przyłączeniem do Królestwa Polskiego Rusi Czerwonej stał się miejscem intensywnej akcji osadniczej. W granicach doliny Olszynki (dopływ Ropy) znajduje się kilka wsi o nazwach wiele mówiących o przeszłości miejscowego środowiska przyrodniczego i społeczności lokalnych. Nazwy miejscowości w dolnym biegu rzeki związane są raczej z człowiekiem, z jego działalnością i kulturą (Siepietnica, Święcany), podczas gdy w średnim i górnym z reguły odwołują się do cech środowiska przyrodniczego istniejących w chwili lokacji osad (Szerzyny, Ołpiny, Olszyny, Żurowa, Czerмна). Sytuację tę można tłumaczyć chronologią procesów osadniczych. Szczególnie intrygujące na tym obszarze są m.in. takie toponimy, jak Siepietnica (nazwa pochodząca od zawodu wykonywanego przez miejscową ludność w czasach poprzedzających XIV-wieczną kolonizację), Ołpiny i Żurowa (wskazujące na określone cechy środowiska przyrodniczego w XIV wieku i jednocześnie na osadnictwo z udziałem ludności niemieckiej) oraz Czerмна (toponim wskazujący na motywację przyrodniczą nazwy i związki właścicieli wsi za Kazimierza Wielkiego z Rusią Czerwoną).

Słowa kluczowe Pogórze Ciężkowickie, dolina Olszynki, nazwy miejscowe.

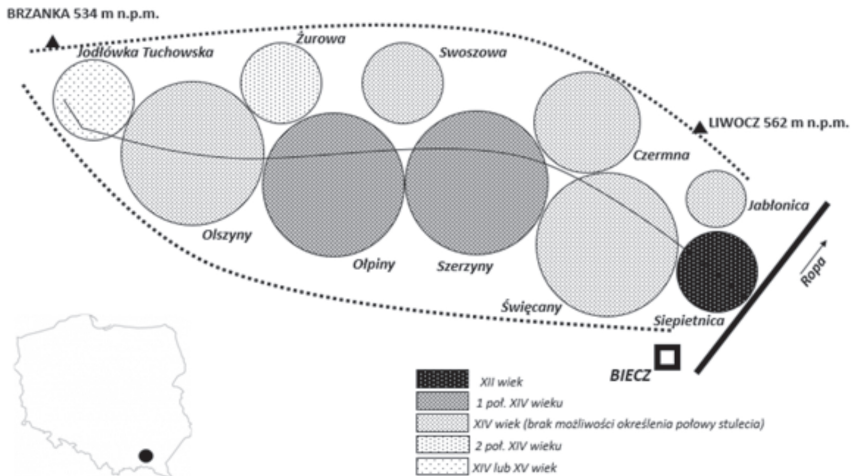
1. Wprowadzenie

Istotnym źródłem wiedzy na temat przeszłości lokalnych społeczności i środowiska przyrodniczego są nazwy miejscowe. Już w latach 20. ubiegłego wieku Stanisław Lencewicz wskazywał bardzo trafnie i obrazowo, że „nazwy geograficzne są zwłaszcza dla geografii historycznej i antropogeografii tem, czem skamieliny dla geologii” (Lencewicz 1922, s. 318).

Dolina Olszynki, będąca obiektem tego studium, położona jest na pograniczu województwa małopolskiego (południowo-wschodnia część powiatu tarnowskiego) i województwa podkarpackiego (północno-zachodni róg powiatu jasielskiego). Znajduje się ona w obrębie Pogórza Ciężkowickiego. Olszynka stanowi dopływ Ropy, uchodzącej do Wisłoki, będącej dopływem Wisły. W przeszłości nazewnictwo miejscowe w dolinie Olszynki było już przedmiotem analiz i opracowań naukowych (Lubaś 1963, 1964a, 1964b; Rymut 1975, 2003), ale wypracowany stan wiedzy jest niezadawalający. Wymaga korekt, a także uzupełnień. Rzetelne wyjaśnienie lokalnych toponimów jest zadaniem interdyscyplinarnym, łączącym w sobie badania prowadzone przez językoznawców, historyków i *last but not least* geografów.

Dolina Olszynki była penetrowana przez ludzi przypuszczalnie nawet już około 4,9–6,5 tys. lat temu (Gancarski 2009, s. 13). Później, w epoce brązu, zaledwie około 9 km na wschód od ujścia Olszynki do Ropy, na skraju doliny tej ostatniej, we wsi Trzcinica, funkcjonowała osada ludności grupy pleszowskiej, a następnie ludności kultury Otomani-Füzesabony, tzw. Karpackiej Troi (do około 1350 roku p.n.Ch.), zasiedlona ponownie we wczesnym średniowieczu w okresie VIII–XI wieku przez Słowian (Gancarski 2009, s. 7–8, 36, 309). Także Biecz, położony w odległości około 4 km od doliny Olszynki, już w pierwszej połowie XIII wieku był znaczącym ośrodkiem miejskim i polityczno-administracyjnym (Ślowski 2002, s. 18–19). W świetle badań osadniczych Marii Dobrowolskiej przed akcją kolonizacyjną Kazimierza Wielkiego osadnictwo rozwijało się jedynie wzdłuż sąsiednich wobec Olszynki dolin wielkich rzek – Wisłoki, Ropy i Białej Dunajcowej, rzadko wdzierając się w głąb pogórza, obejmując jedynie ujściowy odcinek analizowanej rzeki (Krocak 2010, s. 28). Od momentu powstania państwa polskiego dzieje osadnictwa w tej części Pogórza Ciężkowickiego niewątpliwie determinował fakt, iż obszar ten znajdował się na pograniczu polsko-węgierskim oraz do połowy wieku XIV także na pograniczu polsko-ruskim. Dopiero przesunięcie granicy Królestwa Polskiego na wschód przez Kazimierza Wielkiego w latach 40. XIV wieku, wobec dość przyjaznej granicy z Węgrami, otworzyło okres intensywnej kolonizacji pogórza w obrębie doliny Olszynki (Dobrowolska 1985; Czajkowski 1995; Solarz 1998; Krasnowolski 2010; Krocak 2010; Ćmiech, Franczyk-Cegła 2013).

Od ujścia do źródeł Olszynki, w dolinie głównej, mamy w kolejności położenia sześć wsi: Siepietnicę, Święcany, Szerzyny, Ołpiny, Olszyny i Jodłówkę Tuchowską, a w dolinach bocznych m.in. Jabłonicę, Czermną, Swoszową i Żurową (niewielkie fragmenty doliny zajmują też części innych wsi, tu pominiętych w analizie). Z wyjątkiem posiadającej wcześniejszą metrykę Siepietnicy (Rymut 2003, s. 209–213), pozostałe osady lokowano zapewne dopiero w wieku XIV i XV: Święcany (przed 1369 r.), Szerzyny (1348), Ołpiny (1349), Olszyny (przed 1386), Jodłówka Tuchowska (przed 1424), Czerмна [przed 1353 r. na prawie polskim lub pierwszy raz na niemieckim; w 1360 r. pierwszy raz lub ponownie na prawie niemieckim], Swoszowa (przed 1369), Żurowa (1368), Jabłonica (nie później niż 1380) (rys. 1) (Rymut 1975, s. 14, 21, 23, 48; Ślowski 1995, s. 18–19; Solarz 1998, s. 44). Wybrane do analizy miejscowości zajmują większość powierzchni doliny Olszynki i w większości budują zrąb jej sieci osadniczej.

Rys. 1. Wsie w dolinie Olszynki ze względu na datę lokacji

Źródło: opracowanie własne

2. Siepietnica

W gmachu wiedzy o procesach osadniczych w dolinie Olszynki szczególną rolę odgrywa znajomość etymologii toponimu Siepietnica, określającego prawdopodobnie najstarszą osadę w tej dolinie, zamykającą jej ujście do doliny Ropy (wieś ta częściowo położona jest także w granicach tej ostatniej doliny). Siepietnica wydaje się zarazem najstarszym toponimem na tym obszarze [najstarsze zapisy w formie *Zuepethnici uilla* i *Suepetnici villa* pochodzą z dwóch wersji dokumentu z 1275 roku, transumującego dokument prawdopodobnie z roku 1123–1125

(Rymut 1975, s. 45; Rymut 2003, s. 209)]. Toponim ten został wnikliwie przeanalizowany i wyjaśniony przez Kazimierza Rymuta w 1982 roku (Rymut 2003, s. 209–213).

Konstrukcja językowa przytoczonych wyżej dwóch najstarszych zapisów sugeruje, że toponim *Zuepethnici uilla/Suepetnici villa*, czyli Miejscowość/Wieś Świepietników, był nazwą pochodzącą od zawodu wykonywanego przez mieszkańców osady. Świepietnicy byli bartnikami zajmującymi się tylko pszczołami leśnymi, tj. dziko żyjącymi w dziuplach naturalnych. Wybierali miód z naturalnych barci (świepiotów), względnie także je dozorowali (Rymut 1975, s. 45; Rymut 2003, s. 209–213). W XII–XIII wieku nazwa osady przypuszczalnie brzmiała właśnie *Zuepethnici uilla/Suepetnici villa*, czyli Miejscowość/Wieś Świepietników. Najpóźniej na początku XIV wieku uległa ona uproszczeniu i singularyzacji do formy Świepietnica. Z kolei forma ta uległa dalszej symplifikacji do formy Siepietnica w wieku XVI (Rymut 1975, s. 45; Rymut 2003, s. 210).

Można postawić hipotezę, że *Zuepethnici uilla/Suepetnici villa* była osadą służebną związaną z wczesnośredniowieczną organizacją gospodarczą, budowaną w Polsce od X wieku. Być może w miejscu posadowienia obecnej wsi Siepietnicy u ujścia Olszynki do Ropy, wówczas na skraju puszczy karpackiej i obszaru osadniczego, w XII–XIII wieku, może i wcześniej, znajdowała się osada służebna świepietników. Niemniej, gdy nazwa grupy ludzi przekształcała się w nazwę osady i stawała się nazwą własną, zmieniała się jej forma z osobowej na rzeczową i w rozpatrywanym przypadku powinien powstać toponim raczej w formie Świepietnice (Siepietnice) lub Świepietniki (Siepietniki) (Malec 2003, s. 18; Rymut 2003, s. 209), o której źródła milczą, a nie Świepietnica (Siepietnica). Forma Świepietnica (Siepietnica), potwierdzona jako nazwa miejscowa w 1319 roku (*hereditatibus... Swepetnicza*) i 1320 roku (*hereditates... Svepetnica*) [w obu wypadkach wydaje się, że łacińskie określenie Świepietnicy niekoniecznie musi oznaczać majątność ograniczoną do jednej wsi (KDKT 1875, s. 79, 81)], a w źródłach z połowy XIV wieku jako hydronim (KDKK 1874, s. 240; Kuraś 1962, poz. 53), skłania do postawienia hipotezy, że być może rozpatrywana nazwa osobowa nie stała się od razu nazwą osady, ale zanim to nastąpiło najpierw przekształciła się w nazwę wodną określającą rzekę lub ewentualnie też toponim nazywający całą dolinę, wzdłuż której w puszczy karpackiej, być może samotnie, gospodarowali świepietnicy, będąc najczęściej spotykanymi tam ludźmi. To wyjaśniałoby liczbę pojedynczą i rodzaj żeński analizowanego toponimu, zachowanego w używanej do dziś nazwie wsi. W końcu skoro osada świepietników to najpewniej w tym wypadku Świepietnice, to zapewne rzeka/dolina świepietników powinna była przyjąć nazwę Świepietnica. Można rozważać hipotezę, czy procesy osadnicze w połowie wieku XIV związane z akcją kolonizacyjną na prawie niemieckim nie redukowały zakresu przestrzennego toponimu Świepietnica, czyniąc z niego ostatecznie relikw przeszłości sprzed panowania Kazimierza Wielkiego, zachowany tylko na ograniczonym obszarze w nazwie jednej wsi.

Singularyzacja nazwy na przełomie XIII i XIV wieku może jednak świadczyć też, że rzeczownik „świętietnicy” był już wtedy mało przejrzysty (Rymut 2003, s. 210), co może być świadectwem zmierzchu tej formy gospodarowania w dolinie Olszyny jeszcze w 2. połowie XIII wieku [jest to prawdopodobne ze względu na intensywną akcję osadniczą w Ziemi Krakowskiej za czasów Bolesława Wstydlivego i związaną z nią lokację pobliskiego Biecza, mającą miejsce około 1257 roku, ośrodka kasztelańskiego nie później niż w 1243 roku (Ślawnski 2002, s. 17, 19)]. Z drugiej strony należy jednak pamiętać, że był to obszar niespokojnego pogranicza i jego pełna stabilizacja, połączona z szeroko zakrojoną akcją kolonizacyjną, stała się możliwa dopiero w połowie XIV wieku z chwilą przyłączenia do Polski Rusi Czerwonej, co poświadczają choćby daty lokacji Ołpin i Szerzyn. A zatem świętietnicy mogli być do czasów Kazimierza Wielkiego jedynym racjonalnym pomysłem na wykorzystanie gospodarcze pogranicznych lasów.

3. Święcany

Od zachodu z Siepietnicą graniczy wieś Święcany. Nazwa Święcany wyjaśniana jest w ten sposób, iż wskazuje się, że została urobiona od określenia ludzi pochodzących z miejscowości Święte lub Święcice (Rymut 1975, s. 49).

Inny trop pozwalający na objaśnienie nazwy wsi wydaje się jednak o wiele bardziej prawdopodobny. Akt lokacyjny wsi nie zachował się, ale wiemy, iż Święcany zostały lokowane przed rokiem 1369, być może między 1328 a 1348 rokiem. Pierwsza ogólna wzmianka o kościele parafialnym pochodzi wprawdzie dopiero z lat 60. XV wieku, ale z pewnością nie później niż w 1602 roku nosił on już wezwanie Świętej Anny (Ślawnski 1995, s. 18–19, 252–253, 255). Sama nazwa wsi Święcany bezpośrednio kojarzy się więc z patronką tamtejszego kościoła parafialnego – świętą Anną, i w kontekście tego wezwania pierwotną nazwę Święcan można kojarzyć z określeniem „wieś Świętej Anny” (które jednak nie znajduje potwierdzenia w źródłach), co mogło uprościć się w wymowie codziennej do Święcan. Źródła przeważnie podają nazwę wsi w liczbie mnogiej, ale też notują formę Święcana [(de) *Szyaczana* w roku 1479 (Rymut 1975, s. 49)], czyli w liczbie pojedynczej, co także można uznać za uwiarygodnienie powyższej hipotezy [trzy najstarsze poświadczenia nazwy wsi, pochodzące z wieku XV, dwa razy są w liczbie mnogiej (*Szyaczany*, *Swyaczany*) a raz we wskazanej pojedynczej (Rymut 1975, s. 49)]. Można przywołać też ślad tradycji ludowej, błędny co do faktów [m.in. wspomniane niżej bractwo zostało założone dopiero w 1616 roku (Ślawnski 1995, s. 239)], ale wspierający przedstawioną tu hipotezę. W 1908 roku regionalista ksiądz Władysław Sarna zanotował, że „Śwęcany, w XV. i XVI. wieku, składały się (...) z licznych osad. Kiedy z końcem XVI. wieku zaprowadzono bractwo Św. Anny i inkorporowano je do arcybractwa w Warszawie, połączono pojedyncze osady pod ogólnym mianem osady Św. Anny, z czego powoli powstała nazwa Śwęcany” [Sarna 1995 (1908), s. 172].

4. Szerzyny

Od zachodu Świącany graniczą z Szerzynami. Nazwa wsi jest jasna, gdyż, jak notuje „Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich”, zajmują one „dosyć obszerną dolinę” (SGKP XI, s. 907). Nazwa wsi występuje w źródłach przeważnie z przyrostkami -ini, -iny lub -yny, ale w 1421 roku została też zanotowana jako Szerzyna [(de) *Szyrzina*; być może też w 1411 roku występuje w liczbie pojedynczej – (de) *Sirzyne*), a szerzyna to rozległa równina (Rymut 1975, s. 48)]. Nazwa wydaje się odpowiadać warunkom geograficznym lokalizacji centrum wsi, gdyż faktycznie położone jest ono w rozszerzeniu doliny, które chyba widać szczególnie wyraźnie właśnie od strony Świącan, czyli od strony dolnej części doliny. Taką nazwę wsi nadali też zapewne osadnicy podążający w górę Olszynki [na taki kierunek akcji kolonizacyjnej pośrednio może wskazywać także późniejszy o rok akt lokacji Ołpin (1349), sąsiedniej wsi położonej dalej na zachód, w górę rzeki, niż Szerzyn (1348)].

Zastanawia brak nazwy wsi w dokumencie lokacyjnym Szerzyn w świetle tego, że w analogicznym akcie dla Ołpin ich nazwa (pozornie) przytoczona jest aż dwukrotnie [nazwa Szerzyny pojawia się dopiero w dokumencie z 1386 roku (Kuraś 1962, poz. 1512; Rymut 1975, s. 48)]. Na tej podstawie można postawić hipotezę, że w chwili uzyskania dokumentu królewskiego zasadzca nowej wsi o imieniu Jan (*Iohanni*) nie znał jeszcze powierzonej mu okolicy i nazwa ta powstała dopiero w chwili, gdy znalazł się na miejscu, być może już w 1348 roku. Co ciekawe, zasadzcami sąsiednich Ołpin, położonych jeszcze bardziej w górę rzeki, było dwóch Janów (*Iohanni et alteri Iohanni*), z których jeden zapewne jest tożsamy z Janem z Szerzyn. W wypadku Ołpin w akcie lokacyjnym pojawia się już określenie wsi lub, co bardziej prawdopodobne, warunków środowiska przyrodniczego w miejscu jej lokowania, a zatem można przypuszczać, że zasadzca Jan, zapewne ze współnikiem, intensywnie penetrował dolinę Olszynki między czerwcem 1348 roku a sierpniem 1349 roku (daty miesięczne wystawienia dokumentów lokacyjnych) i najpóźniej w roku 1349 potrafił już wskazać cechy charakterystyczne środowiska przyrodniczego odnoszące się tak do Ołpin, jak i Szerzyn (KDKK 1874, s. 240–241; Kuraś 1962, poz. 53). Jeśli hipoteza ta jest prawdziwa, to nazwa Szerzyn zrodziłaby się także we wskazanym wyżej okresie.

5. Ołpiny

Jak można zatem przypuszczać, w chwili wydania aktu lokacyjnego Ołpin (7 sierpnia 1349 roku) miejsce lokacji nowej wsi było już znane jej zasadzcom. Nazwę Ołpiny tłumaczy się jednak nie w odwołaniu do środowiska przyrodniczego, ale iż jest to nazwa dzierżawcza od nazwy osobowej Ołpa, będącej imieniem pierwszego osadnika [Rymut 1975, s. 37; Solarz 1996 (1970), s. 36–40]. Wydaje się jednak, że i w tym względzie językoznawcy i regionaliści mylą się.

Poszukując wyjaśnienia analizowanej nazwy miejscowej warto najpierw zwrócić uwagę, że aż do lat 60. XV wieku nazwa Ołpiny występuje w źródłach praktycznie tylko w liczbie pojedynczej: *Olpino* [(1288 rok) *de facto* falsyfikat z XV wieku], (in) *Olpina* [rok (1349) 1445], (in) *Olpin* (1384), *Olpyn* (1386), (de) *Olpina* (1389), *Holpin* (1465), z wyjątkiem aktu lokacyjnego, gdzie obok nazwy w liczbie pojedynczej pojawia się też toponim w liczbie mnogiej: Ołpiny [(1349) 1445] (Kuraś 1962, poz. 1512; Rymut 1975, s. 37). Wyrażna zmiana w zwyczaju odnośnie do formy nazwy wsi następuje w 2 połowie wieku XV i odtąd wieś Ołpiny zapisywana jest już tylko w liczbie mnogiej (pierwszy zapis to *Olpyny* z lat 1470–1480) (Rymut 1975, s. 37). Od początku wieku XVI Ołpiny pojawiają się w źródłach w podziale na Ołpiny *Inferiori*, *Niższe*, *Niz(ż)ne* (zanotowane odpowiednio w 1507, 1581 i 1629 roku), *Dolne* (rok 1855) i Ołpiny *Wyższe*, *Wyż(ż)sze* (1581 i 1629 rok), *Górne* (1855) (Rymut 1975, s. 37). Wydaje się zatem, że rozwój przestrzenny i demograficzny wsi w ciągu pierwszych 100–150 lat istnienia osady był na tyle znaczący, że w tym czasie w jej granicach wytworzyły się *de facto* dwa organizmy osadnicze – jeden w dole, drugi w górze rzeki (pozostałością tego zdarzenia jest podział dolinnej części współczesnych Ołpin na Nagórze i Nadole, współcześnie dodatkowo w podziale na części północne i południowe). Ten fakt osadniczy w pełni wyjaśnia pluralizację nazwy miejscowej, zacierającą pierwotny kształt toponimu.

Dodatkowym czynnikiem sprzyjającym tej zmianie był być może fakt, że nazwy sąsiednich dużych wsi graniczących z Ołpinami od wschodu i zachodu – Olszyn i Szerzyn – także występują w liczbie mnogiej. O ile jednak Olszyny nie zostały zanotowane w znanych źródłach w liczbie pojedynczej (pierwszy zapis i od razu w liczbie mnogiej odnosi się do roku 1386; może być to skutkiem pochodzenia nazwy wsi od zbiorowiska roślinnego w dolinie rzeki, traktowanego jak zespół zbiorowisk, co być może odpowiadało stanowi faktycznemu obserwowanemu na obszarze przyszłej wsi w średniowieczu, gdzie w dolinie nie było jednego lasu olszynowego, a wiele jego płątów) (Kuraś 1962, poz. 1512; Rymut 1975, s. 37), to Szerzyny jeszcze na samym początku XV wieku wydają się funkcjonować także w liczbie pojedynczej [(de) *Sirzyne* 1411 rok; (de) *Szyrzina* 1421 rok], a dopiero od roku 1436 wyłącznie w liczbie mnogiej (*Szeszini*; niemniej pierwszy znany zapis nazwy Szerzyn – *Schyrziny* – odnosi się do roku 1386 i jest w liczbie mnogiej) (Kuraś 1962, poz. 1512; Rymut 1975, s. 48). Przypuszczalnie więc mieliśmy do czynienia z intensywnym rozwojem przestrzennym i demograficznym także tej osady. A zatem niewykluczona wcześniejsza pluralizacja toponimu określającego Szerzyny także mogła oddziaływać na ewolucję nazwy własnej Ołpin. Z drugiej strony jednak wprawdzie Szerzyny na dnie doliny Olszynki, podobnie jak Ołpiny, dzielą się na Nadole i Nagórze (także w podziale na północne i południowe), to w znanych źródłach nie ma zanotowanej podwójnej formy Szerzyn (tj. na przykład Niższe, Niżne, Dolne vs. Wyższe, Górne) (Rymut 1975, s. 37, 48).

Summa summarum pierwotnie nazwa Ołpin miała zapewne formę pojedynczą. Wydaje się, że poszukując pierwotnego znaczenia nazwy tej wsi warto szczególną uwagę zwrócić na jej dokument lokacyjny. Nazwa wsi zapisana jest tam w dwóch miejscach. W dalszej części dokumentu pojawia się we fragmencie mówiącym ile łanów dla kościoła parafialnego mają we wsi odmierzyć sołtysi: *pro ecclesia ibidem in Olpiny* („dla kościoła tamże w Ołpinach”) [KDKK 1874, s. 240–241; Solarz 1996 (1970), s. 348]. Ta wzmianka nie jest szczególnie ciekawa z wyjątkiem faktu, że mamy tu nazwę wsi w liczbie mnogiej, co do 2. połowy XV wieku jest ewenementem. Być może jednak przybrała ona tę postać w cytowanym zapisie, bo wprawdzie dokument odnosi się do XIV wieku, ale zapis jego pochodzi z kopii z 1445 roku. Wtedy wieś mogła się już dzielić na część górną i dolną, co mogło bezwiednie znaleźć odzwierciedlenie w kopii dokumentu lokacyjnego w postaci pluralizacji nazwy (dokument więc odzwierciedlałby stosunki XV-wieczne; oznaczałoby to także, że ostateczna pluralizacja nazwy Szerzyn nastąpiła zasadniczo w tym samym czasie co początkowa Ołpin).

O wiele bardziej intrygująca jest pierwsza wzmianka w dokumencie lokacyjnym, w której rzekomo pojawia się nazwa wsi. Otóż król powierza założenie *vil-lam in Olpina in fluuio dicto Swepietnica*, tj. „wsi w Ołpinie na rzece zwanej Świepietnicą” [KDKK 1874, s. 240–241; Solarz 1996 (1970), s. 348]. W dokumencie Olpina zapisana jest wprawdzie dużą literą, co sugeruje nazwę własną, ale forma zdania podpowiada równie dobrze, że „ołpina” była określeniem jakiegoś miejsca w dolinie Świepietnicy o określonych cechach, niekoniecznie zaś dawną wsią o nazwie Ołpina (lub jakimś innym miejscem o takiej nazwie własnej), na miejscu której założono nową wieś w 1349 roku. Jako wyraz niełaciński, a przez to być może niezrozumiały dla twórcy lub kopisty dokumentu, rzeczownik popularny mógł zostać potraktowany przez niego jak nazwa własna, otrzymując dużą literę na początku.

Stanisław Rospond wyjaśniając nazwę wrocławskiej dzielnicy Olbino (Ołbin) (*notabene* zapisywanej w przeszłości też jako *Olpinov*), zwrócił uwagę na zachodzące w średniowieczu na zachodniosłowiańsko-niemieckim pograniczu językowym metatezy $ol \leftrightarrow lo$ i $b \leftrightarrow p$, i zrekonstruował ją jako Łobino. Wskazał, że rdzeń *lob-* znany jest wszystkim językom słowiańskim na określenie roślin, zielsk, sitowia i chwastów rosnących na podmokłym gruncie i był on bardzo odpowiedni i produktywny na Słowiańszczyźnie dla nazw topograficznych, zwłaszcza terenów podmokłych, rzek, stawów. Wreszcie zauważył, że określenie Łobin(o) było nazwą topograficzną tego typu co Brzezina(o), Wierzbina(o) i Lipina(o), a zatem zrodzoną w relacji do cech charakterystycznych środowiska przyrodniczego określanego przez siebie miejsca, doskonale opisującą nadodrzańską łąkę nizinną, podmokłą, zarosłą zielskiem i chwastami (Rospond 1956, s. 171–179). W wypadku Ołpin, czyli w wieku XIV Olpina, mamy zapewne do czynienia z sytuacją analogiczną i pierwotne miejsce lokacji wsi mogło być określane mianem ‘łobi-

na' jako miejsce podmokłe, położone w dolinie rzeki, pokryte roślinnością charakterystyczną dla terenów wilgotnych. W tym świetle dokument lokacyjny wsi mówiłby wprost o założeniu jej w miejscu podmokłym w dolinie rzeki Świepietnicy. Stanowiąca kręgosłup Ołpin podmokła, okresowo zalewana dolina Olszynki, przyjmującej liczne dopływy, w średniowieczu zapewne była jeszcze bardziej podmokła niż dziś po regulacji rzeki. Co ważne, zniekształcenie nazwy 'łobino' w 'ołpino' i utrwalenie się tej formy było możliwe ze względu na następujące w związku z językiem niemieckim metatezy (Rospond 1956, s. 171–179), a więc na tym obszarze, w tym w tej wsi, język ten niewątpliwie towarzyszył kolonizacji w wiekach średnich (udział elementu etnicznie niemieckiego w kolonizacji tej części pogórza wymaga dokładniejszego opracowania i jest przedmiotem badań autora). A zatem dokument lokacyjny mówiłby o założeniu wsi „w miejscu podmokłym w dolinie rzeki o nazwie Świepietnica” (co zapewne trafnie oddawało obraz doliny Olszynki w połowie XIV wieku) i jej nazwa byłaby pochodną cechy charakterystycznej środowiska przyrodniczego w miejscu lokacji (być może w odwołaniu do ustalonego pierwotnego sensu toponimu należy też odczytywać fragment dokumentu lokacyjnego z drugim przywołaniem nazwy wsi; być może również w dokumencie lokacyjnym mamy do czynienia jednak z nazwą miejscową, ale zniekształconą – Łobina, Łobiny).

6. Olszyny

Także określenie kolejnej wsi położonej w górę rzeki od Ołpin – Olszyn, zanotowanej po raz pierwszy w źródłach pod tą nazwą w roku 1386 (*Olschiny*) (Kuraś 1962, poz. 1512; Rymut 1975, s. 37), pochodzi od cechy charakterystycznej środowiska przyrodniczego śródgórskiej doliny rzecznej. Na tym obszarze pogórza zespołem charakterystycznym dla aluwii rzek i większych potoków w niższych położeniach górskich, na tarasach zalewowych, jest nadrzeczna olszyna górska (*Alnetum incanae*), w której dominuje pośród drzew olsza szara (*Alnus incana*) z domieszką m.in. olszy czarnej (*Alnus glutinosa*) (DUPKPB 1994, s. 33).

7. Jodłówka Tuchowska

Dolinę Olszynki zamyka Jodłówka Tuchowska, w zasadniczej swojej części położona jednak już poza jej granicami, w następnej ku zachodowi dolinie odwadnianej przez Rostówkę, zanotowana w źródłach po raz pierwszy jako *Jodlowka* w 1424 roku (Rymut 1975, s. 23). Również i ta nazwa uwarunkowana jest warunkami środowiskowymi, gdyż w zachodniej i środkowej części Pasma Liwocza i Brzanki, a zatem także na obszarze Jodłówki Tuchowskiej, w tym w dolinie Rostówki, dość często spotyka się żyzną jedlinę (*Galio-Abietetum*). Na tym obszarze lasy jodłowe generalnie porastają niższe położenia na zboczach oraz podnóża

wzgórz, niekiedy schodząc wzdłuż jarów wypełnionych przez potoki aż do pól uprawnych (DUPKPB 1994, s. 38).

Już w wieku XV istniała potrzeba odróżnienia Jodłówki zapewne od pobliskiej Jodłowej, o wiele większej wsi położonej na wschód od Ryglic, z drugiej strony Pasma Liwocza i Brzanki, stanowiącego północną granicę doliny Olszynki. W 1466 roku pojawiło się w źródłach określenie *Parva Jodlowca*, czyli Mała Jodłówka, zaś najpóźniej w XIX wieku został dodany do pierwszego członu nazwy przymiotnik „Tuchowska”, wskazujący na jej położenie w pobliżu Tuchowa (Rymut 1975, s. 23). Wprowadzenie członu odróżniającego może być o tyle zaskakujące, że dla użytkownika języka polskiego Jodłowa i Jodłówka (czyli mała Jodłowa) jako nazwy różnią się od siebie wyraźnie. Niemniej warto zauważyć, że w oczach cudzoziemców (w latach 1772–1918 obszar ten znajdował się we władaniu Austrii) obie nazwy zapewne zlewały się i być może właśnie z tego powodu na tzw. mapie Miega z XVIII wieku Jodłowa opisana jest jako Jodłówka i *vice versa*.

8. Swoszowa i Jabłonica

Wyżej omówione wsie – Świącany, Szerzyny, Ołpiny, Olszyny i Jodłówka Tuchowska – dochodzą na południu do działu wodnego, oddzielającego Olszynkę od dolin Sitniczanki (dopływ Ropy) i Rzepianki (dopływ Białej Dunajcowej) lub w jego bezpośrednie pobliże (Ołpiny i Szerzyny nawet go przekraczają). Po ich północnej stronie sytuacja wygląda odmiennie, gdyż o ile Jodłówka Tuchowska w całości sięga aż do działu wodnego między Olszynką a Szwedką, o tyle między północnymi granicami Olszyn, Ołpin, Szerzyn i Świącan a działem wodnym między Olszynką a Szwedką, Jodłówką i Wisłoką było jeszcze dość miejsca by lokować kolejne wsie – Żurową, Swoszową, Czermną i Jabłonicę. Spośród nazw czterech wymienionych osad toponimy Żurowa, Czermna i Jabłonica pochodzą od cech lokalnego środowiska przyrodniczego, precyzyjnie zaś pierwsze od właściwości wody w potokach przepływających przez te miejscowości, a ostatni od jabłoni (Rymut 1975, s. 21), co otwiera drogę do różnych hipotez tłumaczących powiązanie nazwy wsi z wymienionym drzewem owocowym. Na początku XX wieku regionalista ksiądz Władysław Sarna wskazywał dwie możliwe genezy nazwy tej wsi. Odrzucając jako nieprawdopodobny jego wywód o pochodzeniu tego toponimu od nazwy osobowej określającej założyciela wsi (Jabłonica, syna Jabłoni), bardziej prawdopodobna wydaje się jego sugestia, iż toponim ten pochodzi od drzew jabłoni znalezionych w miejscu lokacji wsi przez pierwszych osadników [Sarna 1995 (1908), s. 165]. Jak było naprawdę, nie wiemy, ale nie jest wykluczone, że jabłonie stanowiły rzucający się w oczy składnik środowiska przyrodniczego w miejscu posadowienia przyszłej wsi Jabłonica.

W przeciwieństwie do większości wymienionych w tej sekcji nazw wsi, Swoszowa wydaje się być nazwą pochodzenia nieprzyrodniczego i najpewniej stanowi nazwę dzierżawczą od nazwy osobowej Swosz (Rymut 1975, s. 48). W „Słowniku staropolskich nazw osobowych” pod red. Witolda Taszyckiego wymieniony jest w odniesieniu do roku 1485 *Stanislaum Swoss de Lupcza ... rothmagistr(um)* (rotmistrz) (Taszycki 1977–1980, s. 263) i wymienioną tam miejscowość – Lupczę – niewykluczone, że można utożsamić z położoną na północ od Swoszowej, w odległości około 8 km, wsią Lubcza. Wiązanie nazwy wsi z nazwiskiem Swosz, należącym do właściciela, dzierżawcy bądź osadnika, wydaje się uprawnione.

9. Żurowa

Bardzo ciekawą nazwą miejscową, dotąd prawidłowo nierozwiązaną w literaturze, stanowi kolejny toponim – Żurowa. Nazwa tej wsi ciekawa jest nie tylko ze względu na swoją genezę i znaczenie, ale także ze względu na informacje zapisane w niej odnośnie do procesów osadniczych w tej części pogórza w okresie średniowiecza. W świetle źródeł historycznych na przełomie XIV i XV wieku wieś Żurowa na pozór miała dwie rozłączne nazwy – Żurowa i Kwaśna Woda [*Bartholomaei de Zurow alias Quasna Woda (Quasnawoda)*] (Kuraś 1962, poz. 996; Rymut 1975, s. 27, 59; Leosz 2003, s. 193). Iluzja podwójnej nazwy jest tym mocniejsza, iż refleksja nad toponimem Kwaśna Woda prowadzi wprost do równego mu hydronimu i prób wyjaśniania go w odwołaniu do właściwości lokalnego środowiska przyrodniczego, precyzyjniej do właściwości wody w potoku, podczas gdy etymologia toponimu Żurowa objaśniana jest przez wskazanie na nazwę dzierżawczą od nazwy osobowej Żur [Rymut 1975, s. 59; Sarna 1995 (1908), s. 258; Leosz 2003, s. 9–10]. Wprawdzie w znanych źródłach hydronim Kwaśna Woda, jak się wydaje (Kuraś 1962, poz. 996), nie pojawia się wprost, ale można raczej być pewnym, że na przełomie XIV i XV wieku nazwa ta faktycznie odnosiła się nie tylko do wsi, jak to wynika bezpośrednio z zachowanych źródeł (Kuraś 1962, poz. 996; Rymut 1975, s. 27, 59; Leosz 2003, s. 193), ale i do potoku.

Obie nazwy zatem – Żurowa i Kwaśna Woda – wydają się więc całkowicie różne i na pierwszy rzut oka nie widać żadnego związku między nimi. Z jednej strony taka pobieżna obserwacja prowadzi do powszechnego przyjęcia błędnej etymologii nazwy miejscowej Żurowa, z drugiej zaś każe widzieć w toponimie Kwaśna Woda nazwę historyczną, która została wyparta przez alternatywną, popularniejszą z jakichś względów nazwę miejscową Żurowa. Niemniej warto zwrócić uwagę, że na przełomie wieku XIV i XV zapis nazwy wsi Żurowa pojawił się w formie (de) *Szurowa* (1397 rok) i (de) *Schurow* (1427 rok) i *de facto* ta pierwsza to zarazem najstarszy zapis nazwy wsi potwierdzony w oryginalnym dokumencie. W późniejszych stuleciach taki zapis nazwy wsi już się nie pojawia (Rymut

1975, s. 59). Na przełomie XIV i XV wieku nazwa wsi pojawia się też w zapisie Zurowa – w roku 1421, ale w odniesieniu do roku 1368, i w roku 1449 (Kuraś 1962, poz. 996; Rymut 1975, s. 59). Tymczasem, co ważne, w średnio-wysoko-niemieckim, historycznej formie języka niemieckiego używanej w latach 1050–1500 (Mańczak 1999), funkcjonowało słowo *sūr* (możliwa wymowa *zur*) oznaczające „kwaśny, cierpki, ostry, okrutny”, podczas gdy wodę określał rzeczownik *wazzer* (Klimek 1997, s. 218, 261, 282). A zatem Kwaśna Woda w języku średnio-wysoko-niemieckim mogła brzmieć *Sūr wazzer*¹. Można więc postawić mocną hipotezę, że z nazwy niemieckiej (lub jej części) wykształciła się nazwa (Szurowa, Zurowa, Żurowa) będąca zniekształconą, spolszczoną wersją pierwotnego określenia w języku niemieckim. Oznaczałoby to, że toponim Żurowa i Kwaśna Woda są zapewne nazwami równymi sobie. Być może autorem lub współautorem tej nazwy jest któraś z trzech osób związanych z założeniem Żurowej (lub nawet cała trójka), wymieniona w dokumencie z 1421 roku (odnoszącym się do roku 1368) – Stanisław podrzędczy (*viceprocuratoris*) biecki (sieciechowski?), Mikołaj lub Niklon (Nikel/Nikiel?) Meisner (*Nicolao et Nicloni dicto Maisnar*). Co ciekawe, ze względu na równoległą polską i niemiecką nazwę wsi, są one tak polskiego, jak i niemieckiego pochodzenia (Kuraś 1962, poz. 996; Leosz 2003, s. 193). Kształt językowy analizowanego toponimu jest kolejną poszlaką (zob. Ołpiny), że w XIV wieku w dolinie Olszynki akcja osadnicza była prowadzona przez zasadźców pochodzenia niemieckiego, z przypuszczalnym udziałem niemieckich osadników. Zagadnienie to wymaga jednak dalszych, pogłębionych badań, także na podstawie innych źródeł niż nazwy miejscowe.

Osobnym problemem jest geneza analizowanej nazwy. Określenie Kwaśna Woda w sposób oczywisty wskazuje na środowiskową motywację i hydronimu, i pochodzącej od niego nazwy wsi. W XIV wieku musiał zatem zostać ujawniony istotny czynnik wyraźnie zakwaszający wodę w potoku, nad brzegami którego została założona Żurowa. Wydaje się, że jego funkcję spełniało rozległe zabagnienie (podmoklisko) znajdujące się w źródłisku potoku, zachowane do dziś w formie reliktywnej (na ten temat szerzej w Solarz, Krocak 2016).

10. Czerмна

W wypadku Czermej pierwsze zapisy nazwy pochodzą z XIV wieku, w tym dwa *de facto* objaśniają analizowany toponim przekładając go na język łaciński. W 1383 roku nazwa Czerмна zostaje zapisana jako *Rufa Aqua*, a w 1398 roku jako *Czirmna alias Ruffa Aqua* (Rymut 1975, s. 14). A zatem nazwę wsi należy odczytać w pierwotnej postaci w języku polskim jako Rudą Wodę lub Czerwoną

¹ Autor dziękuje za konsultację historyczno-językową dr hab. Annie Just z Instytutu Germanistyki UW.

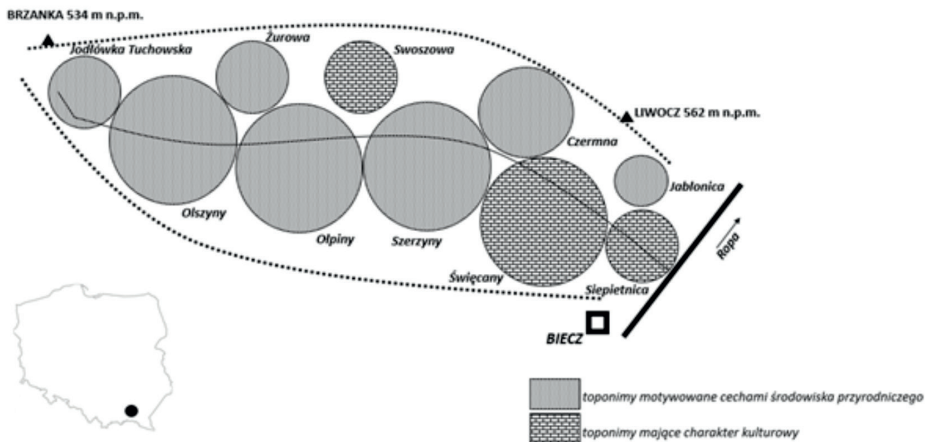
Wodę, co mogło mieć związek z dużym udziałem związków żelaza w wodzie potoku płynącego przez lokowaną wieś. Literatura regionalistyczna nazwę wsi tłumaczy w różny sposób, ale wyraźnie dostrzega związek toponimu z kolorem czerwonym (Czermna b.d.w., s. 10; Hap 1998, s. 52; *Matka...* 2010, s. 7), a nawet wprost z właściwościami środowiska przyrodniczego i ze związkami żelaza (*Matka...* 2010, s. 7). Wskazuje się w niej, że w granicach wsi występują rudy żelaza zabarwiające ziemię na kolor czerwony, a na terenach podmokłych rodzące rdzawe strumyki, zwane potocznie „czerwonkami”; że w granicach wsi „od zamierzchłych czasów” (w pierwszej połowie XVI wieku) wydobywano rudę darniową; także że w połowie wieku XVI w Czermnej wydobywano rudy żelaza i jeszcze na początku XX wieku funkcjonowały we wsi hamernie żelaza; wreszcie, że glina do wyrobu garnków nosiła intensywną czerwoną barwę (Czermna b.d.w., s. 12; *Matka...* 2010, s. 7, 9).

Związek między nazwą wsi a środowiskiem przyrodniczym, w którym osada została założona jest więc bardzo namacalny, ale nie jest w tym wypadku jedynym interesującym zagadnieniem toponomastycznym. W kontekście lokowania w 1386 roku w pobliżu Czermnej wsi o nazwie Czerwony Potok [nad potokiem o nazwie równej nazwie wsi, zanotowanej w 1385 roku jako *Czirzwoni Potok* (SHG)], zastanawia dodatkowo sama forma nazwy rozpatrywanej tu wsi, kojarząca się z ruskim obszarem językowym, choć nowo lokowana wieś znajdowała się raczej poza jego granicą. Najwcześniejsza wzmianka o Czermnej, w której występuje nazwa pokrewna współczesnej (*Czyrmna*), odnosi się do roku 1353 (nie posiadamy oryginału dokumentu, a jedynie późniejsze jego potwierdzenie z roku 1389). Wówczas Kazimierz Wielki przekazał wieś na własność trzem braciom, z pochodzenia Rusinom – Chodkowi, Piotrowi i Ostaszkowi, synom Iwana [KDM (III) 1887, s. 88–90], z których Piotr Rusin zwany Iwanowiczem w 1360 roku otrzymał przywilej królewski pozwalający na przeniesienie Czermnej (*Czirmna*) na prawo niemieckie [KDM (I) 1876, s. 299–300] (nie wiemy jednak, czy była to pierwsza czy kolejna lokacja wsi). Intrygujące w kontekście nazwy miejscowości jest pochodzenie ruskie jej właścicieli z nadania królewskiego. Otóż w starocerkiwnosłowiańskim przymiotnik „czerwony” to чръмьнь, zaś w staroukraińskim чърмьнь². A zatem być może współczesna nazwa wsi jest pochodną ruskiego rodowodu jej pierwszych prywatnych właścicieli, przypuszczalnie ważnych stronników Kazimierza Wielkiego, którzy zapewne oddali mu znaczące przysługi w czasie podboju Rusi Czerwonej w połowie wieku XIV lub/i byli na tyle wpływowi, że wówczas za cenę nadań należało ich trwale pozyskać dla królewskich planów (Czajkowski 1995, s. 45; Paszkiewicz 2002, s. 258).

² Autor dziękuje za pomoc w tej materii Annie i (dr. hab.) Andrzejowi Szeptyckim.

11. Podsumowanie

Już na pierwszy rzut oka widać niespójność analizowanego zespołu nazw miejscowych ze względu na ich motywację (rys. 2). Spośród omówionych toponimów trzy nawiązują do człowieka, jego działalności, kultury lub statusu (Siepietnica, Święcany, Swoszowa), przy czym pierwszy wywodzi się od określenia zawodu wykonywanego przez ludność osady, drugi najpewniej jest rezultatem powiązania wezwania kościoła parafialnego z osadą i jej określenia przez pryzmat *patrocinium* parafii, a trzeci zapewne pochodzi od nazwy osobowej określającej właściciela, dzierżawcę bądź osadnika.

Rys. 2. Nazwy wsi w dolinie Olszynki w zależności od motywacji

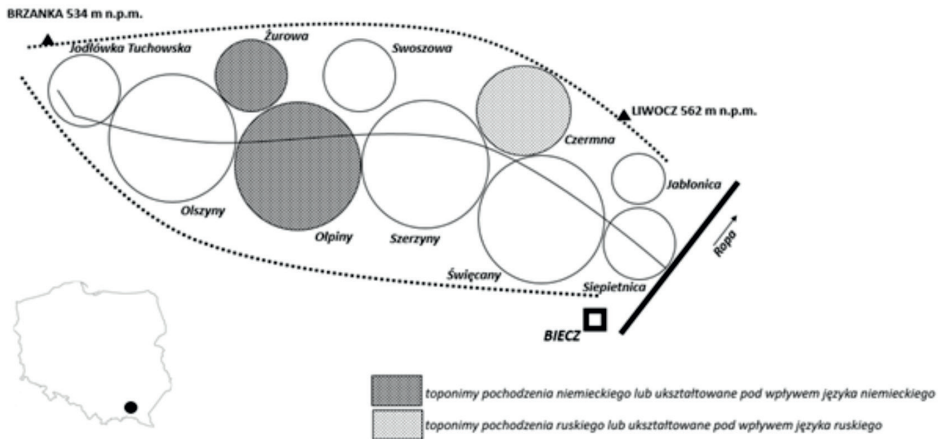
Źródło: opracowanie własne

Pozostałe nazwy wsi w dolinie Olszynki (Szerzyny, Olpiny, Olszyny, Jodłówka Tuchowska, Żurawa, Czerma, Jabłonica) wiążą się z cechami środowiska przyrodniczego, w którym zostały lokowane. Czerma i Żurawa zawdzięczają swoje nazwy właściwościom wody w potokach płynących przez osady. Olpiny i Szerzyny z kolei cechom siedliska, w których ulokowano wsie (odpowiednio wilgotność, podmokłość, może też specyficzna roślinność dla terenów podmokłych oraz wielkość doliny). Wreszcie Olszyny, Jodłówka i Jabłonica wywodzą swoje nazwy od roślinności obecnej w miejscach posadwienia osad.

Ta odmienność genetyczna nazw wsi w dolinie Olszynki każe zastanowić się nad jej przyczynami. Poza zapewne wyjątkiem w postaci toponimu określającego Swoszową, wszystkie wsie położone w środkowej i górnej części doliny Olszynki mają nazwy motywowane cechami lokalnego środowiska przyrodniczego, istniejącymi w momencie lokacji osad. Upływ około 650 lat od chwili

założenia wsi w wypadku większości z nich niewątpliwie zaburzył relację między nazwą miejscową określającą osadę a środowiskiem jej posadowienia. Tylko w wypadku Szerzyn wskazany związek z pewnością nie uległ żadnej zmianie, gdyż tu cecha charakterystyczna związana jest z ukształtowaniem powierzchni terenu, niezmiennym w rozpatrywanej skali czasowej. Zapewne także w wypadku Czermej związek nazwy ze środowiskiem przetrwał, o czym może świadczyć literatura regionalistyczna. W wypadku pozostałych wsi związek nazwy ze środowiskiem przyrodniczym uległ bądź osłabieniu, bądź zerwaniu. Na przykład w wypadku Ołpin dolina rzeki jest użytkowana rolniczo i podlegała melioracji. Na tym odcinku dolina jest podmokła w zasadzie już tylko okresowo. Działalność człowieka doprowadziła generalnie też do wykarczowania zarośli i lasów tak na dnie doliny (Olszyny), jak i na wyższych położeniach, powodując cofnięcie się dawnej puszczy ku partiom grzbietowym Pasma Liwocza i Brzanki (szczególny przypadek stanowi Jodłówka Tuchowska, gdyż w dolinie Olszynki znajduje się jedynie jej mała część; większość położona jest w zlewni Rostówki i tam akurat płaty lasu jodłowego nadal schodzą do dna doliny; toponim zapewne też powstał w związku z cechami środowiska przyrodniczego w dolinie Rostówki, a nie Olszynki). W wypadku Żurowej wprawdzie ustalono tylko hipotetyczną motywację toponimu, ale wydaje się, że zauważalny w średniowieczu związek nazwy ze środowiskiem obecnie nie istnieje. Rozpowszechniona obecnie uprawa jabłoni w przydomowych sadach też raczej zaciemnia związek toponimu Jabłonica ze środowiskiem przyrodniczym w jego kształcie sprzed 600 lat. Niemniej związek analizowanych nazw wsi z cechami środowiskowymi może wskazywać na młodszość osadniczą tych osad, powstanie ich w warunkach pustki osadniczej i równoległe z lokacją wykształcenie się przywołanych toponimów. Z kolei Siepietnica i Święcany są zapewne osadami starszymi niż wsie położone w górze Olszynki, założonymi na terenach przypuszczalnie już w jakiś sposób zagospodarowanych, określanymi raczej też nazwami o wcześniejszej metryce niż toponimy z wyższej części doliny. W wypadku Siepietnicy i Święcan zapewne kluczowe było ich położenie na granicy doliny Ropy, cieszącej się długą historią osadnictwa, w bezpośrednim sąsiedztwie Biecza, lokowanego jako miasto już około 1257 roku, co w sumie przypuszczalnie umożliwiło ich wcześniejsze zorganizowanie.

Na uwagę zasługują też formy językowe toponimów. Nazwy miejscowe Ołpiny i Żurowa są śladem kolonizacji na prawie niemieckim w środkowej części Pogórza Ciężkowickiego z udziałem elementu etnicznie niemieckiego. Dotąd literatura przedmiotu, w tym badania językoznawcze, nie zauważyły tego faktu. Z kolei nazwa Czerma może być pamiątką po ekspansji Polski za czasów Kazimierza Wielkiego na wschód na Ruś Czerwoną, powstała najpewniej wskutek tej ekspansji i w wyniku jej wsparcia przez bojarów ruskich, którzy jako nagrodę za swoje usługi i poparcie dla działań króla otrzymali od niego m.in. wieś u podnóża Liwocza (rys. 3).

Rys. 3. Nazwy wsi w dolinie Olszynki o cechach etnicznych

Źródło: opracowanie własne

W wypadku większości wsi położonych w górnym i środkowym biegu Olszynki można doszukiwać się związku między ich lokacją a sukcesem polityki wschodniej Kazimierza Wielkiego (tab. 1). Stwierdzenie to wydaje się w zasadzie dość uprawnione w relacji do dużych wsi (Czerмна, Olszyny, Ołpiny, Szerzyny) (rys. 4). Przesłanki nazewnicze pozwalające domniemywać obecność osadników niemieckojęzycznych zostały stwierdzone tylko w wypadku dwóch wsi, gdzie zarazem powiązanie akcji lokacyjnej z ekspansją polityczną na wschód jest prawdopodobne. Obie te wsie mają także nazwy motywowane cechami środowiska przyrodniczego, przy czym toponimy tego ostatniego rodzaju generalnie koncentrują się w środkowej i górnej części doliny Olszynki.

Summa summarum odnośnie do przeszłości osadniczej doliny Olszynki w okresie średniowiecza można sformułować kilka wniosków i hipotez:

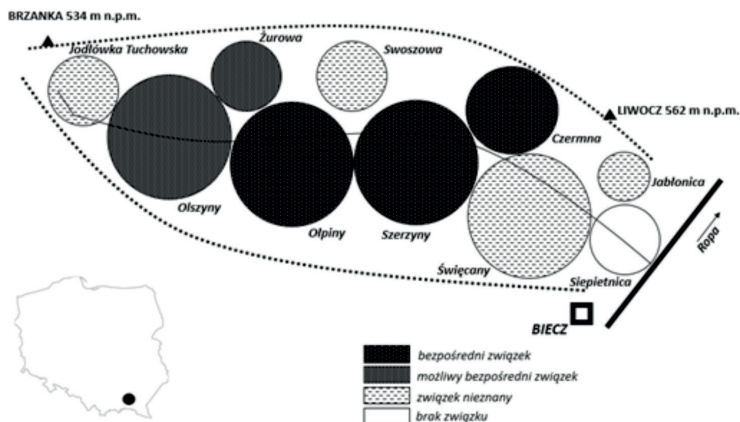
- szeroko zakrojoną akcją osadniczą, a zatem pełne zagospodarowanie doliny umożliwiło dopiero przesunięcie granicy Królestwa Polskiego na wschód w połowie wieku XIV;
- wówczas powstające wsie otrzymywały raczej nazwy motywowane cechami środowiska przyrodniczego, co może świadczyć o pustce osadniczej na tym obszarze i braku tamże wcześniejszej tradycji osadniczej;
- kierunek zagospodarowania Olszynki wyznaczał jej bieg i następowało ono od ujścia ku źródłom rzeki;
- wreszcie *last but not least* część nowo lokowanych wsi została zaludniona osadnikami pochodzenia niemieckiego, przypuszczalnie stosunkowo nielicznymi (ślady oddziaływania języka niemieckiego na nazewnictwo miejscowe są słabe, ale trwałe).

Tabela 1

Zestawienie wsi w dolinie Olszynki ze względu na motywację toponimu, związek czasowy między okresem lokacji a podbojem Rusi Czerwonej i pierwotny udział niemieckich osadników

Nazwa wsi	Motywacja przyrodnicza	Związek lokacji z podbojem Rusi Czerwonej	Możliwy niemiecki element osadniczy w momencie lokacji w świetle toponimu
Czermna	tak	bezpośredni	nie
Jabłonica	tak	?	nie
Jodłówka Tuchowska	tak	?	nie
Olszyny	tak	w czasie możliwy bezpośredni	nie
Ołpiny	tak	czasowo bezpośredni	tak
Siepietnica	nie	brak	nie
Swoszowa	nie	?	?
Szerzyny	tak	czasowo bezpośredni	nie
Święcany	nie	?	nie
Żurowa	tak	w czasie możliwy bezpośredni	tak

Źródło: opracowanie własne.

Rys. 4. Lokacja wsi w dolinie Olszynki a Kazimierzowska ekspansja na Ruś

Źródło: opracowanie własne

LITERATURA

- Czajkowski J., 1995, *Dzieje osadnictwa historycznego na Podkarpaciu i jego odzwierciedlenie w grupach etnicznych*, [w:] Czajkowski J. (red.), *Lemkowie w historii i kulturze Karpat*, Sanok, s. 27–166.
- Czermna, b.d.w., *Mała Poligrafia Redemptorystów w Tuchowie*.
- Ćmiech A., Franczyk-Cegła A., 2013, *Lokacje i nadania króla Kazimierza Wielkiego w Ziemi Gorlickiej*, Nowy Sącz.
- Dobrowolska M., 1985, *Procesy osadnicze w dorzeczu Wisłoki i Białej Dunajcowej w tysiącleciu*, Kraków.
- DUPKPB, 1994, *Dokumentacja do utworzenia Parku Krajobrazowego Pasma Brzanki*, Urząd Wojewódzki w Tarnowie, Wydział Ochrony Środowiska.
- Gancarski J., 2009, *Trzcinnica – Karpacka Troja*, Krosno.
- Hap W., 1998, *Ziemia Jasielska naszą małą Ojczyzną*, Jasło.
- KDKK, 1874, *Kodeks Dyplomatyczny Katedry Krakowskiej ś. Wacława*, t. 1, Kraków.
- KDKT, 1875, *Kodeks Dyplomatyczny Klasztoru Tynieckiego*, Lwów.
- KDM, 1876–1887, *Kodeks Dyplomatyczny Małopolski*, Kraków.
- Klimek Z., 1997, *Słownik etymologiczno-motywacyjny staropolskich nazw osobowych*, Część 5, *Nazwy osobowe pochodzenia niemieckiego*, Kraków.
- Krasnowolski B., 2010, *Między wschodem a zachodem. Studia nad historią i sztuką pogranicza polsko-lemkowskiego*, Toruń.
- Krocak R., 2010, *Geomorfologiczne i hydrologiczne skutki funkcjonowania dróg polnych na Pogórzu Ciężkowickim*, Warszawa.
- Kuraś S., 1962, *Zbiór dokumentów małopolskich*, Wrocław.
- Lencewicz S., 1922, *Kurs geografji Polski*, Warszawa.
- Leosz C., 2003, *Żurowa. Wieś – parafia – Ochotnicza Straż Pożarna*, Żurowa.
- Lubaś W., 1963, *Nazwy terenowe powiatów jasielskiego i krośnieńskiego*, „Onomastica”, 8(1–2), s. 195–236.
- Lubaś W., 1964a, *Nazwy miejscowości powiatu jasielskiego*, [w:] Garbacik J. (red.), *Studia z dziejów Jasła i powiatu jasielskiego*, Kraków, s. 571–598.
- Lubaś W., 1964b, *Nazwy terenowe powiatów jasielskiego i krośnieńskiego*, Część 2, „Onomastica”, 9(1–2), s. 123–163.
- Malec M., 2003, *Słownik etymologiczny nazw geograficznych Polski*, Warszawa.
- Mańczak W., 1999, *Wieża Babel*, Wrocław.
- Matka Boża Pocieszenia w Czermnej*, 2010, Czermna.
- Paszkiwicz H., 2002, *Polityka ruska Kazimierza Wielkiego*, Kraków.
- Rospond S., 1956, *Olbino = Łobino – prastara dzielnica Wrocławia*, „Onomastica”, 2(1), s. 171–179.
- Rymut K., 1975, *Nazwy miejscowe dawnego powiatu bieckiego*, „Prace Onomastyczne”, 23.
- Rymut K., 2003, *Kto to byli świętynicy?*, [w:] Rymut K., *Szkice onomastyczne i historycznojęzykowe*, Kraków, s. 209–213.
- Sarna W., (1908) 1995, *Opis powiatu jasielskiego*, Jasło.
- SGKP, 1880–1902, *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, Warszawa.

- SHG, *Słownik historyczno-geograficzny ziem polskich w średniowieczu*, <http://www.slownik.ihpan.edu.pl/browse.php?d=3>.
- Solarz F.K., 1996 (1970), *Ołpiny – wieś w powiecie jasielskim*, Tuchów.
- Solarz M.W., 1998, *W Paśmie Liwocza i Brzanki*, Krosno.
- Solarz M.W., Kroczyński R., 2016, *Hydronimy Pasma Brzanki na Pogórzu Ciężkowickim*, „Onomastica”, 60, s. 333–359.
- Ślowski T., 1995, *Święcany. Zarys monograficzny*, Tuchów.
- Ślowski T., 2002, *Biecz. Szkice historyczne*, Biecz.
- Taszycki W. (red.), 1977–1980, *Słownik staropolskich nazw osobowych*, Wrocław.

VILLAGE NAMES AS A SOURCE OF KNOWLEDGE OF THE PAST: TOPONYMS IN THE OLSZYŃKA VALLEY IN THE CIĘŻKOWICKIE FOOTHILLS

Abstract The Olszyńska valley is located in the Ciężkowickie Foothills on the border of the Lesser Poland voivodeship (district of Tarnów) and Subcarpathian voivodeship (district of Jasło). In the early Middle Ages this area was located on the borders of the Kingdom of Poland and only since the mid-14th century with the seizure of Red Ruthenia by king Casimir the Great it became the subject of intense settlement colonization. In the Olszyńska valley there are located several villages with names very meaningful in the context of the past of the local environment and local communities. The names of villages concentrated at the mouth of the valley are rather related to human activity and culture (Siepietnica, Święcany), while in the upper part of the valley they generally refer to the characteristics of the natural environment existing there in 14th century (Szerzyny, Ołpiny, Olszyny, Żurowa, Czeramna). This situation could be explained by the chronology of the settlement processes. Especially intriguing in this area are such toponyms as Siepietnica (name derived from the profession performed by the local population in the days preceding the 14th-century colonization), Ołpiny and Żurowa (indicating certain features of the natural environment in the 14th century and at the same time presence of some German settlers) and Czeramna (related not only to some features of the local environment but also to the Ruthenian origin of its owners in the 2nd half of the 14th century).

Keywords Ciężkowickie Foothills, Olszyńska valley, toponyms.

Dr hab. Marcin Wojciech Solarz, prof. UW
Zakład Geografii Politycznej i Studiów Regionalnych
Wydział Geografii i Studiów Regionalnych
Uniwersytet Warszawski

Tomasz Figlus

PROBLEM OSAD ZAGINIONYCH NA GRUNCIE BADAŃ GEOGRAFICZNO-HISTORYCZNYCH PRÓBA KONCEPTUALIZACJI TEORETYCZNEJ I WYBRANE ZAGADNIENIA METODYCZNO-EMPIRYCZNE

Zarys treści

W artykule dokonano konceptualizacji teoretyczno-metodycznej zagadnienia zaniku osadnictwa. Ujawniony na etapie analizy stanu badań geograficzno-historycznych chaos terminologiczny stanowił dla autora asumpt do próby usystematyzowania stosowanych pojęć oraz zaproponowania jednoznacznych definicji. Wśród ogółu osad zaginionych wydzielono dwie podstawowe kategorie: osad zaginionych *de facto*, w których doszło do całkowitego przerwania ciągłości osadniczej, czyli opustoszenia wskutek ekstremalnych zjawisk przyrodniczych, reperkusji wojen i klęsk elementarnych oraz przemian struktury gospodarczej. Wyszczególniono również typ osad zaginionych pozornie (*de iure*), w przypadku których mamy do czynienia z zanikiem nazwy własnej w wyniku prawno-administracyjnych procesów konsolidacji osadnictwa, inkorporacji do pobliskich miejscowości lub zjawiska denominacji. W kontekście zaprezentowanych wyników badań empirycznych omówiono wybrane problemy metodyczne związane z dostępnością materiału źródłowego, sposobami ustalenia metryki historycznej i długotrwałości zaniku osadnictwa, identyfikacji zjawiska sukcesji osadniczej terenów podlegających czasowo całkowitej depopulacji, określenia okoliczności opustoszenia oraz dokładnej lub przybliżonej lokalizacji osad zaginionych.

Słowa kluczowe Osady zaginione, pustka osadnicza, geografia historyczna, osadnictwo wiejskie.

1. Wprowadzenie

Rozwój historyczny osadnictwa w przestrzeni geograficznej stanowi niezwykle istotny aspekt badań odnoszących się do rekonstrukcji krajobrazu kulturowego. Procesy zasiedlenia zachodziły wieloetapowo i uwarunkowane były na

danym obszarze wieloma determinantami przyrodniczymi, prawno-politycznymi, społeczno-kulturowymi i gospodarczymi. Zróżnicowany udział i zakres oddziaływania tych czynników decydował o zmienności rozwoju sieci osadniczej, mógł wpływać dodatnio na tworzenie kolejnych punktów osadniczych lub w odpowiednich okolicznościach hamować procesy kolonizacji wewnętrznej (Arnold 1951; Tyszkiewicz 2014). Warto w tym kontekście spostrzec, że rozwój osadnictwa ma charakter dynamiczny. Nie polega jedynie na wzroście ekumeny poza tereny do tej pory niezasiadłone i niezagospodarowane oraz stałym zagęszczeniu sieci osadniczej obszarów już zamieszkałych. Mamy bowiem do czynienia ze swoistą fluktuacją rozwojową osadnictwa. Oprócz wyraźnych etapów ekspansji wyróżnić można bowiem także fazy regresywne, wyrażające się w depopulacji i zaniku istniejących wcześniej osad. Zjawiska te uwarunkowane są wieloma czynnikami natury zarówno egzo-, jak i endogenicznej i są na stałe wpisane w rozwój krajobrazu kulturowego, ujawniając się w różnych skalach przestrzennych i czasowych. Podobnie jak możemy obserwować powstawanie nowych punktów osadniczych oraz ich wielostopniową ekspansję, równie często spotykamy przypadki sukcesywnego lub nagłego kurczenia się i zaniku osadnictwa. Są to procesy uniwersalne, współwystępujące synchronicznie, a ich efektem jest kształtowanie sieci osadniczej danego obszaru na przestrzeni dziejów.

Powstawanie pustek osadniczych stanowi niezwykle interesujący problem badawczy, odnajdujący odzwierciedlenie w studiach analitycznych, zarówno w aspekcie teoretyczno-metodycznym, jak i empirycznym. Geohistoriografia w tym zakresie nie jest jednak zbyt imponująca. Zagadnienie to doczekało się co prawda pewnej grupy opracowań w badaniach geograficzno-historycznych i archeologicznych, głównie w zachodniej Europie, lecz ujawnia się przy tym mnogość różnych podejść badawczych, skutkująca niejednoznacznością bazy terminologicznej oraz zakresem stosowanych procedur analitycznych. Polskie badania na temat zaniku osadnictwa na tym tle wypadają jeszcze gorzej. Oprócz przyczynkarskich studiów w tym zakresie brakuje badań porównawczych, kompleksowo odnoszących się do omawianej problematyki. Panuje przy tym duży chaos w aspekcie rozumienia podstawowych pojęć i rozwiązań metodycznych. W tym kontekście uzasadniona jest konceptualizacja na gruncie polskim zagadnienia osad zaginionych, bazująca na rodzimym i obcym piśmiennictwie. Zasadniczym celem niniejszego artykułu jest zatem podjęcie próby systematyzacji i uściślenia pojęć w świetle literatury przedmiotu oraz zebranego materiału źródłowego. Autor, chcąc przybliżyć problematykę tzw. osad zaginionych oraz ich sukcesji, postara się zaproponować spójne ujęcie teoretyczne oraz wskazać na różne problemy metodyczne w aspekcie identyfikacji, ustalenia lokalizacji oraz przyczyn zaniku osadnictwa.

2. Przegląd badań w zakresie problematyki zaniku osadnictwa w Europie

Występowanie osad zaginionych stanowi zjawisko obserwowane od czasów najdawniejszych aż po czasy współczesne, wykazujące przy tym duże zróżnicowanie przyczynowo-skutkowe. Najwcześniej problem ten znalazł odzwierciedlenie w historiografii niemieckiej. Kwestia pustek przez długi czas ujmowana była na marginesie szerszych badań regionalnych nad dziejami osadnictwa. Pionierskie badania w tym zakresie zainicjował w okresie międzywojennym K. Scharlau (1933, 1938). Historyk ten przeprowadził kompleksowe analizy porównawcze, czego efektem była próba zdefiniowania pustek oraz dokonania ich klasyfikacji. Warto podkreślić, że przypisał on zanikowi osadnictwa dość szerokie znaczenie. Do pustek (*Wüstungen*) zaliczył zarówno całkowicie, jak i częściowo opuszczone jednostki osadnicze, o istnieniu których w przeszłości świadczą informacje pochodzące ze źródeł dokumentowych, zachowane struktury toponimiczne, pozostałości archeologiczne lub chociażby elementy ustnej tradycji. Rozróżnił on ponadto pustoszenie obszarów koncentracji zabudowy z uwzględnieniem obiektów mieszkalnych i gospodarczych (*Ortswüstung*) od zaniku zagospodarowania układów gruntowych (*Flurwüstung*). Zjawisko powstawania pustek może zatem odnosić się niezależnie do obu komponentów morfologicznych, czyli siedlisk oraz sprzężonych z nimi rozłogów. Możemy mieć także do czynienia z pustoszeniem całej osady wraz z towarzyszącymi jej polami (*Dorfwüstung*). Co istotne, w każdym z wymienionych przypadków może zajść sytuacja częściowego zaniku (*partielle Wüstung*) lub całkowitego (zupełnego) opustoszenia (*totale Wüstung*). Oprócz kryterium zasięgu przestrzennego zaniku osadnictwa, K. Scharlau uwzględnił także efektywność czasową zaniku jako czynnik różnicujący pustki w postaci kryterium chronologicznego. Wydzielił bowiem osady okresowo zaginione (*temporäre Wüstung*), czyli takie, które po opustoszeniu zostały relokowane w ramach późniejszej sukcesji osadniczej oraz osady, które zaginęły w sposób absolutny, tj. bezwzględny czasowo (*permanente Wüstung*) i już nigdy się nie odrodziły. Klasyczne już dziś podejście terminologiczno-klasyfikacyjne zaproponowane przez K. Scharlaua, mimo uwag krytycznych, było wielokrotnie cytowane i stało się inspiracją do dalszych badań w tym zakresie. W tym kontekście szczególnie wyróżnia się W. Abel (1943, 1967) i jego dorobek naukowy. Pustki osadnicze postrzegał on jako tereny z różnych względów wtórnie niezasiedlone lub też będące obszarem czasowego opustoszenia. Mimo, że stan zaludnienia uznawany był jako czynnik zasadniczy z punktu widzenia powstawania pustek, to badacze Ci ograniczali się przede wszystkim do osadnictwa średniowiecznego. Pomijano natomiast wiele zanikłych komponentów osadnictwa nowożytnego, w których zachowały się np. ruiny zamków czy materialne relikty innych elementów zagospodarowania. Aspekt demograficzny w postaci depopulacji jest zatem w tym

ujęciu niewystarczający, gdyż musi uwzględniać także całkowity zanik dawnej zabudowy i użytkowania gospodarczego. Taki pogląd może być jednak uznany za dyskusyjny, wywołujący uzasadnioną polemikę. Z dotychczasowych rozważań ujawnia się także spojrzenie na zagadnienie pustek jako pojęcia o szerokim znaczeniu, gdyż obejmuje w zaproponowanym ujęciu także częściowe opustoszenie. Osady zaginione mogą stanowić zatem specyficzny typ pustek odznaczający się permanentnym zanikiem, abstrahując na tym etapie od długości jego trwania. Jest to zasadniczy wniosek, rozwinięty w dalszej części wywodu. Badania nad pustkami, w tym osadami zaginionymi, były kontynuowane w okresie powojennym w Niemczech m.in. przez H. Mortensena (1949), H. Pohlentda (1950), G. Leingärtnera (1956), A. Krenzlin (1959), W. Janssena (1968), M. Borna (1972, 1979), H. Jägera (1979), K. Fehna (1983) i D. Denecke (1985), którzy prowadząc studia w różnych skalach przestrzennych rozwinęli wyraźnie ten nurt badawczy, stosując przy tym często nowe rozwiązania metodyczne.

Odpowiedzi na pytania odnoszące się do identyfikacji, metod lokalizacji oraz ustalania relacji przyczynowo-skutkowych dotyczących zjawiska pustek osadniczych, w tym problemu tzw. osad zaginionych w rozumieniu całkowitego opustoszenia, poszukiwali także badacze francuscy, głównie skupieni wokół F. Braudela i środowiska naukowego szkoły *Annales*. Podejmowano w tym zakresie szereg badań o charakterze regionalnym, skutkujących wieloma przyczynkarskimi opracowaniami na ten temat, czego przykładem są chociażby prace G. Démians d'Archimbaud (1965) i N. Coulet (1973) o osadach zaginionych regionu Aix-en-Provence oraz A. Humma (1971) traktujących o opustoszeniu osad Dolnej Alzacji. Przełomowym niewątpliwie wydarzeniem była trzecia międzynarodowa konferencja historyków gospodarczych, która odbyła się w Monachium w 1965 roku. Jej efektem było wydanie monumentalnego dzieła na temat osad zaginionych w Europie pod redakcją naukową R. Romano i P. Courbin. Ważne znaczenie miały zawarte w niej ustalenia na temat zaniku osadnictwa autorstwa badaczy francuskich. Warto podkreślić, że uwidoczniły się tam wyraźne różnice w postrzeganiu zakresu terminologicznego i metod postępowania badawczego w odniesieniu do pustek osadniczych, które wyraźnie różnicują podejścia stosowane przez geografów, historyków i archeologów, co odnajduje swój wyraz m.in. pracach G. Duby (1965) i M. Roncayolo (1965). Należy wskazać także na znaczną wagę podjętych wówczas rozważań natury teoretycznej i metodologicznej. Ciekawie w tym kontekście prezentują się prace na temat potencjalnej bazy źródłowej i możliwości jej wykorzystania, czego przykładem jest studium na temat pisanych źródeł historycznych autorstwa J.M. Pesez (1965) oraz zdjęć lotniczych autorstwa R. Chevalliera (1965). Syntetyczne opracowanie z 1965 roku uwzględnia także próby zaprezentowania przeglądu badań i cząstkowych raportów z wyników studiów poświęconych osadom zaginionym w różnych częściach Europy. Adekwatnymi przykładami są w tym przypadku prace na temat osad zaginionych

w południowej Europie N. Cabrillana (1965) dla Hiszpanii, C. Klapisch-Zuber i J. Day (1965) dla Włoch, H. Antoniadis-Bibicou (1965) dla Grecji oraz osad zaginionych w północnej Europie H. Bjørkvik (1965) w Szwecji i T. Rasmussen (1965) w Danii. Studia te uwzględniają lokalną specyfikę procesów osadniczych oraz poligenetyczne uwarunkowania powstawania pustek. Warto w tym kontekście wskazać także krótki artykuł autorstwa historyka A. Gieysztora (1965), który dokonał bilansu badań na ten temat w Polsce, wskazując na interdyscyplinarne ujęcie tematu, uwzględniając różne etapy procesów feudalizacji i kryzysów agrarnych. Pokłosem omawianej konferencji było wzmoczenie aktywności naukowej, czego efektem było wydanie pracy kompleksowo traktującej o osadach zaginionych we Francji autorstwa J.M. Pesez i E. Le Roy Ladurie (1965) oraz studium metodologicznego pióra P. Courbin (1965). Dużą rolę przypisać można sformułowanym przez niego wytycznym, biorących pod uwagę szeroki zakres przyczyn powstawania pustek, w tym szereg determinant przyrodniczych, politycznych i gospodarczych skutkujących depopulacją i trwałym zanikiem zagospodarowania. Dyskusja o zasięgu europejskim na temat osad zaginionych odnalazła swe odbicie także w syntetycznych ujęciach relacjonowanych przez J. Peltre'a (1966) czy P. Ponsot (1968).

Równoległe prowadzone były także badania na ten temat w Wielkiej Brytanii. Przełomowe w tym zakresie wydają się prace M.W. Beresforda (1951, 1954), który jako pierwszy dokonał próby omówienia zjawiska zaniku osadnictwa zarówno w ujęciu teoretycznym, jak i metodologicznym. Przede wszystkim zaproponował na szeroką skalę konfrontację ustaleń historycznych z wynikami badań archeologicznych, w tym analiz nieinwazyjnych. W tym kontekście stał się pionierem wykorzystania na szeroką skalę zdjęć lotniczych w procesie badawczym identyfikacji i lokalizacji opustoszałych osad, które badał od okresu wczesnego średniowiecza (inwazji normandzkiej) aż po grodenie pól w początkowej fazie epoki nowożytnej. Badania zainicjowane przez M. Beresforda zyskały licznych kontynuatorów, którzy rozszerzyli wyraźnie zakres analiz, czego efektem były kompleksowe prace K.J. Allison (1970), R. Muir (1982), L. Driver (2006) oraz C. Dyera i R. Jonesa (2010). Zagadnienie osad zaginionych cieszy się ogromnym zainteresowaniem różnych środowisk naukowych, podejmujących wzmoczoną współpracę, czego doskonałym przykładem jest działalność interdyscyplinarnej grupy badawczej Deserted Medieval Village Research Group. Na podstawie wypracowanych rozwiązań metodycznych ukazało się wiele prac o charakterze regionalnym, czego przykładem może być studium M.W. Beresforda (1954) na temat regionu Yorkshire, K.J. Allison, M.W. Beresforda i J.G. Hurst (1965, 1966) dla Oxfordshire i Northamptonshire, K. Rutherford-Davisa (1973) dla Hertfordshire, G.R. Burleigh (1973) i J. Vigar (1994) dla Sussex, J. Hall i A. Hamlin (1976) dla Devon, C. Dyer (1982) dla West Midlands, A. Davison (1996) dla Norfolk czy S. Oosthuizen (2009) dla Cambridgeshire.

Badania zachodnioeuropejskie stały się inspiracją dla podejmowania analogicznych studiów nad zaginionym osadnictwem w Europie Środkowej. Szczególnie długą tradycję w tym zakresie wykazuje historiografia czeska, której dokonania były niekiedy wzorcem dla podstaw teoretycznych oraz rozwiązań metodycznych w tym zakresie dla polskich badań geograficzno-historycznych i archeologicznych osadnictwa. Warto w tym kontekście wskazać przełomową pod względem empirycznym pracę V. Nekuda (1975), zwiastującą cykl prac na temat osad zaginionych. Kluczowe znaczenie wykazują przede wszystkim metodyczne prace E. Černý (1979, 1992), stanowiące wzorzec dla niektórych badaczy polskich podejmujących omawianą problematykę. Autor ten zaproponował dwa etapy postępowania badawczego. Pierwszy z nich ma charakter wstępny i polega na kwerendzie źródeł historycznych, zebraniu danych toponomastycznych i materiałów kartograficznych. Ich analiza umożliwia identyfikację przypadków zaginięcia osad oraz przeprowadza próbę ich przybliżonej lokalizacji, opierając się na wskazówkach pochodzących z materiału źródłowego, kierując się przynależnością terytorialną, lokalnym nazewnictwem, sąsiedztwem obiektów fizjograficznych czy przebiegiem dawnych dróg. Kolejny etap postępowania wykazuje już charakter rozpoznawczy i polega na weryfikacji terenowej, w formie badań powierzchniowych w celu identyfikacji i interpretacji znalezisk (np. pozostałości budownictwa, ceramiki, śladów orki), które uznać można za relikty zanikłych osad.

3. Zagadnienie osad zaginionych w świetle geohistoriografii polskiej

Jak wcześniej wspomniano, badania nad zagadnieniem pustek osadniczych w Polsce, ze szczególnym uwzględnieniem tzw. osad zaginionych, nie doczekały się, w porównaniu z nauką zachodnioeuropejską, zbyt bogatego dorobku. Problem częściowego lub całkowitego zaniku osadnictwa był do tej pory marginalizowany w polskich badaniach geograficzno-historycznych. W nikłym stopniu prowadzono kompleksowe badania dotyczące zaniku osad w szerszej skali przestrzennej w aspekcie wykorzystania źródeł historycznych, w tym kartograficznych i zdjęć lotniczych, w powiązaniu z wynikami badań archeologicznych. Rzadko badania te prowadzone były zespołowo i w związku z tym nie podlegały interdyscyplinarnej konfrontacji. Omawiana kwestia stanowiła najczęściej przedmiot rozważań w kontekście szerszych analiz poświęconych rozwojowi osadnictwa w różnych skalach czasowych i o różnym zasięgu terytorialnym. Najlepszym tego przykładem są opracowania atlasowe w ramach realizacji serii Atlasu Historycznego Polski w II połowie XVI wieku czy słownikach historyczno-geograficznych w średniowieczu sporządzanych sukcesywnie dla poszczególnych regionów administracyjnych z okresu staropolskiego (zob. szerzej: Pałucki 1967; Górska-Gołaska 2003). Przełomowym opracowaniem traktującym wąsko specjalistycznie na temat pustek osadniczych na gruncie polskiej geohistoriografii była praca S. Miel-

czarskiego i J.R. Szaflika (1956). Autorzy w dość wąski sposób ujęli zagadnienie łańców pustych, ograniczając badania wyłącznie do łańców chłopskich, pomijając w swych rozważaniach inne formy własnościowe gruntów oraz opustoszenia zagród i pozostałych struktur osadniczych. Zawężono także zakres chronologiczny rozważań od XIV do połowy XVII wieku, argumentując to dostępnością źródeł dokumentowych, co w oczywisty sposób pomija archeologiczne dowody zaniku osadnictwa. Autorzy zaprezentowali bazę źródłową oraz skupili uwagę na aspekcie genezy i uwarunkowań społeczno-gospodarczych pustek w kontekście ich lokalizacji. Brak jest natomiast jednoznacznego zdefiniowania czy klasyfikacji. Pierwsze próby w tym zakresie odnaleźć można dopiero w opracowaniu W. Rusińskiego (1961). Badacz ten na potrzeby swego opracowania wskazał, że pustki osadnicze odnoszą się do obszarów początkowo zasiedlonych, a następnie opuszczonych i nieużytkowanych gospodarczo na stałe lub w dłuższej perspektywie czasowej. Zwraca jednak uwagę, że w wielu przypadkach granice pomiędzy ugiorem a odłogiem są dość płynne w świetle materiału źródłowego. Nie uwzględnia on w swych rozważaniach, choć wyraźnie rozróżnia, osiedla odnotowane jako opustoszałe, których ziemie zostały wzięte w użytkowanie przez mieszkańców osad sąsiednich, np. na drodze konsolidacji lub inkorporacji, co określa mianem pustek pozornych.

W kontekście omawianej problematyki za niezwykle istotne uznać należy ponadto dokonania naukowe S. Wojciechowskiego (1930). Dotyczyły one kwestii osad zaginionych na obszarze Lubelszczyzny, a zainicjowane zostały w okresie międzywojennym pod kierunkiem W. Semkowicza. Po II wojnie światowej i wydaniu w 1966 roku mapy województwa lubelskiego w ramach serii Atlasu Historycznego Polski, kwerendę podjęto ponownie, czego efektem było wydanie kompleksowego studium na temat zaniku osadnictwa na omawianym obszarze, rozumianego w kategoriach zupełnych zaginięć, a nie tylko częściowych opustoszeń (Wojciechowski i in. 1986). W formie słownikowej zestawiono osady zaginione, istniejące w przeszłości, a dzisiaj już nie notowane. Uwzględniono także osady wchłonięte przez osiedla sąsiednie, których nazwy obecnie funkcjonują jako nazwy części wsi i miast lub w ogóle zaniknęły. Ujęto również osady, których nazwy uległy zmianom na przestrzeni dziejów, co odnotowały źródła pisane od XII do XX wieku. Zakres merytoryczny opracowania prezentuje zatem poglądy autora na postrzeganie tzw. osad zaginionych. Nie uwzględnia on np. osad zaginionych okresowo, które po dłuższym okresie niebytu, przechodziły często proces relokacji. Badaniom podlegały natomiast zaginięcia pozorne, w ramach których mamy do czynienia z zanikiem determinowanym np. rozwojem terytorialnym niektórych osiedli (głównie miast) kosztem sąsiednich wsi. W słowniku znalazły się łącznie 732 osady, w tym 283 osady zaginione (w tym 178 opustoszałych i 105 włączonych do innych osiedli). Zostało także uwzględnionych 449 osad o nazwach zmienionych.

Inne spojrzenie na omawianą kwestię prezentuje E. Rymar (1971) w swoim studium poświęconym zanikowi osadnictwa na obszarze powiatu pyrzyckiego. Wśród zanalizowanych 32 przypadków (w tym dawnych grodów) wskazał on wyłącznie na obszary pierwotnie zasiedlone, podlegające zabudowie, które po opustoszeniu z przyczyn przyrodniczych, politycznych czy gospodarczych są nadal możliwe do identyfikacji terenowej dzięki reliktom archeologicznym i tzw. nazwom polnym. Jest to przykład szczególnego rozumienia problemu, dość wąsko traktującego zakres badanych osad. Autor stawia ponadto prymat badań archeologicznych, wskazując niekiedy na bezimienne osady, które zaginęły jeszcze we wczesnym średniowieczu, w okresie poprzedzającym ich pierwsze zapisy źródłowe. Niewątpliwie poglądy te pozostały pod silnym wpływem metodologii badań osadnictwa średniowiecznego, których propagatorem był przede wszystkim W. Hensel (1960), jeden z twórców wytycznych postępowania badawczego w zakresie omawianej problematyki. Jak widać, zagadnienie osad zaginionych różnie postrzegane było przez poszczególnych badaczy, którzy swe rozważania koncentrowali na kwestii zaniku osadnictwa w okresie średniowiecza. Można wskazać jedynie nieliczne opracowania podejmujące wskazany problem w stosunku do osadnictwa nowszego pochodzenia. Szczególnym zainteresowaniem polskich badaczy w ostatnich latach cieszy się natomiast problem powstawania osad zaginionych w wyniku oddziaływania czynników politycznych w XX wieku, czego przykładami mogą być analizy opustoszałych wsi Rusinów karpackich autorstwa S. Kłosa (2010), J. Wolskiego (2007) w Bieszczadach czy A. Piecucha i in. (2013) dla ziemi gorlickiej. Podejmowano także badania w odniesieniu do osad zaginionych w Sudetach (m.in. Szmytkie 2008; Latocha 2013). W analizowanych przypadkach wciąż dostrzegalne są ślady dawnego zagospodarowania w krajobrazie kulturowym, choć badane osady spełniają kryterium całkowitego wyludnienia. Istnieje oczywiście wiele innych opracowań historycznych i archeologicznych, w których na marginesie eksplikacji procesu rozwoju osadnictwa zostało uwzględnione w minimalnym stopniu zjawisko pustoszenia osad. Odnoszą się jednak one do pojedynczych punktów osadniczych lub dotyczą wąskiej skali regionalnej jako jeden z wielu wątków ujmowanych w szerszym kontekście badawczym. W związku z powyższym zostały one pominięte w niniejszych rozważaniach, gdyż zawarte w nich jednostkowe dane faktograficzne niewiele wnoszą do dyskusji teoretyczno-metodologicznej w zakresie omawianej problematyki.

4. Próba uściślenia pojęć i reklasyfikacji

Z powyższych rozważań wyraźnie wynika, że na gruncie polskim panuje znaczny chaos oraz brak jednoznaczności i konsekwencji w zakresie stosowanych pojęć. W literaturze przedmiotu pojawia się wiele desygnatów odnoszących się do pustek całkowitych w postaci osad zanikłych, zaginionych, zagubionych,

opuszczonych czy opustoszałych o niejasnym zakresie znaczeniowym. Wiele z podanych pojęć wykazuje zbyt szeroki, inne zbyt wąski sposób postrzegania, różnie interpretowany w poszczególnych opracowaniach. W literaturze bazującej na odmiennych koncepcjach i wzorcach metodologicznych pojawiło się wiele nieścisłości terminologicznych i klasyfikacyjnych, które wymagają uporządkowania i systematyzacji. W świetle krytycznej analizy piśmiennictwa oraz zgromadzonego materiału źródłowego istnieje jednak możliwość doprecyzowania aparatu pojęciowego. W przekonaniu autora niniejszego artykułem pojęciem nadrzędnym w stosunku do problemu zaniku osadnictwa jest niewątpliwie **pustka osadnicza**. W kontekście referowanego wcześniej obcego i częściowo rodzimego piśmiennictwa jawi się ona jako obszar ekumeny, która ze względu na zróżnicowane uwarunkowania przyrodnicze, polityczne i gospodarcze przestała być trwale zasiedlona i nie podlegała już gospodarczemu wykorzystaniu w stopniu częściowym lub zupełnym. W zaproponowanym rozumieniu tego terminu kryją się zatem wszelkie przypadki zaniku osadnictwa, zróżnicowanego pod względem morfologicznym, które w dłuższej perspektywie czasowej przestały być zagospodarowane, począwszy od pojedynczego łąnu po całe osady. Zjawisko powstawania pustek osadniczych w rozumieniu częściowym było i jest powszechne w warunkach kurczenia się wielu miast i wsi. Jest też dobrze uchwytnie w świetle dostępnego materiału źródłowego. Dla przykładu, według sumarycznych ustaleń z początku XVI wieku, łąny puste mogły stanowić okresowo nawet $\frac{1}{3}$ wszystkich nadziałów gruntowych. Na podstawie badań J. Warężaka (1929) można stwierdzić, że w dobrach arcybiskupstwa gnieźnieńskiego w 1512 roku w 297 wsiach zidentyfikowano 3 797 łąnów osiadłych i 1 369 łąnów pustych, co stanowi 26,51% ogólnej liczby łąnów kmiecych. Według obliczeń S. Inglota (1927) w odniesieniu do dóbr biskupstwa włocławskiego w roku 1534 w 176 wsiach było 1 081 łąnów osiadłych, a 730 łąnów pustych, czyli 40,31% ogólnej liczby. Podobny lub nieco lepszy stan notuje się również w królewskich, na co wskazywać może analiza wielu inwentarzy dóbr monarszych w tym czasie (Bujak 1908).

W świetle dotychczasowych rozważań osadę zaginioną potraktować można zatem jako szczególny przypadek pustki osadniczej, która spełnia kryterium zupełnego zaniku i odnosi się do całości jednostki osadniczej (zarówno zabudowy jak i rozłogów). Osada zaginiona *ex definitione* winna bowiem wskazywać na zaistnienie faktu całkowitego opuszczenia. Należy przy tym wyraźnie stwierdzić, że osada zaginiona jest pojęciem wykazującym szeroki zakres semantyczny. W ujęciu zaproponowanym przez autora **osada zaginiona sensu largo** to osada, która na pewnym etapie swego funkcjonowania została całkowicie opuszczona i/lub jej nazwa jako samodzielnej jednostki osadniczej zaginęła w świetle dostępnego materiału źródłowego. Jest to niewątpliwie najszersze rozumienie omawianego pojęcia, obejmującego zarówno zjawisko faktycznego opustoszenia, jak i przypadki pozornego zaniku osadnictwa. W tym kontekście istnieje możliwość

dokonania klasyfikacji obejmującej dwie kategorie. Pierwsza z nich tworzy **osady zaginione sensu stricto**. Są to inaczej osady zaginione w sposób rzeczywisty (*de facto*), w których doszło do całkowitego przerwania ciągłości osadniczej, czyli opustoszenia wskutek ekstremalnych zjawisk przyrodniczych, reperkusji wojen i klęsk elementarnych oraz szeroko rozumianych przemian struktury gospodarczej. Druga kategoria w zaproponowanym ujęciu teoretycznym obejmuje **osady zaginione pozornie (*de iure*)**. Są to osady zanikłe w sensie toponimicznym w materiale źródłowym w wyniku prawno-administracyjnych procesów konsolidacji osad już istniejących, inkorporacji do pobliskich miejscowości lub zjawiska denominacji (zmiany nazwy własnej).

5. Typy osad zaginionych pozornie (*de iure*)

Przyjrzyjmy się zatem nieco bliżej ostatniej z omawianych kategorii osad zaginionych. Jedną z okoliczności, w których mamy do czynienia z pozornym zanikiem osadnictwa jest przypadek zaprzestania stosowania określonej nazwy własnej jednostki osadniczej w dostępnym materiale historycznym. Brak obecności danej nazwy w źródłach późniejszych chronologicznie może w pierwszej kolejności sugerować sytuację, w której badana osada przestała istnieć. Szczegółowa analiza zapisów źródłowych w wielu sytuacjach daje jednakże podstawę, by dokonać identyfikacji zamiany jednej nazwy na inną w stosunku do tej samej jednostki osadniczej. Dla przykładu z badań własnych autora wynika, że wieś Mogilno, zlokalizowana obecnie na obszarze powiatu pabianickiego nosiła niegdyś nazwy Latalice i Wola Latańska. Otóż lokacji wsi *in cruda radice* noszącej pierwotnie nazwę Latalice dokonał ok. 1513 roku ówczesny tenentariusz dóbr pabianickich kapituły krakowskiej Jan Latański. Wieś powstała na skutek akcji osadniczej na terenie pokarczunkowym¹. W rejestrach poborowych z lat 1552–1553 odnajdujemy informację o liczbie łąnów kmiecych w Woli Latańskiej². Doszło zatem do zmiany nazwy, która zapewne podkreślać miała wolniznę nowo lokowanej osady. W aktach wizytacyjnych z 1577 roku odnajdujemy wzmiankę o łąnach oraz wysokości świadczeń feudalnych w Mogilnie³. Na podstawie danych o lokalizacji wsi oraz późniejszych przekazów źródłowych można stwierdzić, że mamy do czynienia z tą samą miejscowością. Inny podobny przypadek dotyczy wsi Ostre lokowanej *in cruda radice* przez tenentariusza dóbr królewskich, łowczego łęczyckiego Stanisława z Pełczyisk w 1425 roku w lasach

¹ *Księga wizyt dóbr Pabianice należących do uposażenia kapituły krakowskiej 1496–1540*, Wyd. B. Ulanowski, Kraków 1921.

² *Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym opisana przez Adolfa Pawińskiego*, t. 2: *Wielkopolska*, [w:] *Źródła Dziejowe*, t. 13, Warszawa 1883, s. 238.

³ Archiwum Krakowskiej Kapituły Katedralnej, księgi rachunków rocznych dotyczących dóbr pabianickich Kapituły krakowskiej z 1577 roku, za: Nowak, Adamek 2000.

należących do wsi Ostrówki⁴. Na podstawie rejestrów poborowych z połowy XVI wieku pozyskujemy informację o liczbie łąnów we wsi Ostra alias Copy⁵. W lustracji królewskiej z 1564 roku zawarte są już wyłącznie dane na temat wsi o nazwie Kopy⁶. Ewidentnym przypadkiem zaniku dawnej nazwy są chociażby zmiany wymuszone administracyjnie w zakresie wsi związanych z kolonizacją fryderycjańską, zakładanych na obszarach rdzennie polskich, np. w Prusach Południowych w latach 1793–1807. Nazwy tych wsi miały niemieckojęzyczny charakter, nawiązujący bardzo często do miejsca pochodzenia osadników (Figlus 2013; Woźniak 2013). Postanowieniem namiestnika Królestwa Polskiego z 2 maja 1820 roku uległy one spolszczeniu (Heike 1979, s. 61). Niekiedy korespondowały ze sobą znaczeniowo (np. wieś Grünberg przemianowana została na Zieloną Górę, a Engelhardt na Aniołów). Zazwyczaj mamy jednak do czynienia z zupełnie odmienną nazwą, nienawiązującą leksykalnie do oryginalnej (np. Groembach to współczesna Łaznowska Wola, a Hochweiler stała się wsią Markówka). W każdym przypadku jest to jednak ta sama osada, a zmiany miały charakter wyłącznie prawno-administracyjny. Reasumując, należy zachować ostrożność w analizie materiału źródłowego, gdyż miejscowość pochopnie uznana za zaginioną, mogła dalej funkcjonować, lecz pod zmienioną nazwą własną.

Nie są także odosobnione przypadki procesów osadniczych, w których mamy do czynienia z zanikiem nazwy osady wskutek konsolidacji sąsiadujących ze sobą wsi. Dotyczy to w szczególności obszarów z dominacją tzw. szlachty cząstkowej i zagrodowej. Dochodziło w nich bowiem, w wyniku umów posagowo-wiennych i spadkowych, do wielokrotnych podziałów macierzystych osad, co określa się niekiedy mianem pączkowania na płaszczyźnie osadniczej. Z czasem nazwy nowych wsi lub ich człony zanikały wraz z procesem komasacyjnym. Egzemplifikacją tego może być wieś Żakowice, odnotowana po raz pierwszy w 1386 roku⁷. Na skutek podziałów majątkowych, w drugiej połowie XV wieku powstało osiedle o nazwie Żakowice Wielkie, Żakowice Małe i Żakowice-Puśniki⁸. Według rejestru poborowego z 1576 roku funkcjonowała jeszcze osada Gose (od właściciela Jana Żakowskiego vel Gosz), a Puśniki zostały włączone do Żakowic Małych⁹. Mapy z początku XIX wieku identyfikują już tylko dwie osady: Żakowice

⁴ *Matricularum Regni Poloniae summaria*, t. 1, Wyd. T. Wierzbowski, Warszawa 1905, nr 1515.

⁵ *Polska XVI wieku...*, op. cit., s. 50.

⁶ *Lustracja województw wielkopolskich i kujawskich 1564–1565*, cz. 2, Wyd. A. Tomczak, Bydgoszcz 1963, s. 179.

⁷ *Księgi sądowe łączyckie od 1385 do 1419*, cz. 1, [w:] Teki A. Pawińskiego, t. 3, Warszawa 1897, nr 72.

⁸ *Jana Łaskiego Liber beneficiorum archidiecezyi gnieźnieńskiej*, t. 2, Wyd. J. Łukowski, Gniezno 1881, s. 483.

⁹ *Polska XVI wieku...*, op. cit., s. 238.

(dawne Wielkie) oraz Puśniki (dawne Małe). Efemeryczna Gose stała się więc w międzyczasie częścią jednej z nich¹⁰. Udokumentowanych źródłowo przykładów tego typu wskazać można oczywiście niezwykle dużo (zob. Figlus 2011).

Innym typem pozornego zaginięcia jest inkorporacja do osady sąsiedniej. Szczególnie dużo przypadków tego typu odnaleźć można w kontekście rozwoju terytorialnego wielu miast polskich. Relikty dawnych osad funkcjonujących niegdyś jako autonomiczne punkty osadnicze są jednak wyraźnie zróżnicowane w krajobrazie kulturowym. Wystarczy porównać ze sobą dwa przykłady dawnych wsi włączonych do granic administracyjnych Łodzi: Mileszki oraz Żabieniec (Stępniewski, Szambelan 2009). Pierwsza wzmianka na temat Mileszek pochodzi z 1393 roku i odnosi się do zapisek sądu ziemskiego, choć przypuszczać można, że metryka historyczna wsi jest znacznie wcześniejsza¹¹. Wieś po kilkuset latach nieprzerwanego istnienia straciła swój dotychczasowy status w 1988 roku w wyniku zmian granic Łodzi¹². Jej dawny układ przestrzenny w postaci owalnicy z dobrze zachowanymi pozostałościami niwowego układu gruntowego pozostaje nadal w pełni czytelny. Żabieniec jest przykładem wsi nowożytnej związanej z osadnictwem ołęderskim. Została założona na obszarze pokarczunkowym w 1793 roku przez właściciela pobliskiego Radogoszcza Mateusza Strzałkowskiego i początkowo nazywana była Holendrami Radogoskimi (Kossmann 1942, s. 160–163, por. Goldberg 1957, s. 88). Wieś zaniknęła jako samodzielna jednostka osadnicza w 1915 roku na skutek inkorporacji do Łodzi¹³. W wyniku procesów intensywnej urbanizacji i industrializacji układ dawnego Żabiańca uległ całkowitej transformacji, a jedynym śladem nieistniejącej już osady w przestrzeni są relikty cmentarza ewangelickiego przy ul. Brukowej. Na stan zachowania zanikłych wsi wpływ miały zatem zarówno okres inkorporacji, jak również zakres przekształceń morfologicznych. W obu omawianych przypadkach zachowały się natomiast nazwy jednostek administracyjnych funkcjonujących w mieście (np. osiedli lub ulic), wskazujących na lokalizację inkorporowanych osad.

Co ciekawe, można również wskazać przypadki zaginięcia *de iure* miast w wyniku inkorporacji, czego przykładem może być chociażby Łąkoszyn. Pierwsza wzmianka źródłowa na jego temat pochodzi z 1359 roku, znana z późniejszej zapiski z XVI wieku, dotyczącej ustalenia przez arcybiskupa Jarosława Bogorię

¹⁰ *Special Karte von Südpreussen*, D. Gilly, Berlin 1802–1803, 1:150 000, BUŁ, sygn. K 159.

¹¹ *Księgi sądowe łeczyckie...*, *op. cit.*, nr 2825.

¹² *Uchwała Rady Narodowej Miasta Łodzi nr XXVH/161/87 z dnia 29 czerwca 1987 roku w sprawie zmiany granic miasta Łodzi*, M.P. nr 25, poz. 205, z dnia 4 września 1987 roku.

¹³ *Obwieszczenie Wojewody Łódzkiego z dnia 11 maja 1935 roku o stwierdzeniu i ustaleniu granic miasta Łodzi*, Łódzki Dziennik Wojewódzki nr 10, 1935, poz. 151; Archiwum Państwowe w Łodzi, Zbiór kartograficzny, *Mapa rozwoju terytorialnego Łodzi w latach 1821–1915*, opracowana w Oddziale Pomiarów Magistratu m. Łodzi, sygn. 2917.

Skotnickiego zasięgu przestrzennego tutejszej parafii¹⁴. Osada uzyskała prawa miejskie z inicjatywy prywatnych właścicieli przed 1417 rokiem, na co wskazuje informacja odnosząca się do majątkowego sporu sądowego (Nowak 2011). Rozwijający się sukcesywnie Łąkoszyn nie wytrzymał jednak rywalizacji z położonym po drugiej stronie Ochni Kutnem i z czasem podupadł, tracąc ostatecznie status miasta w niejasnych okolicznościach pod koniec XVIII wieku. Od tego czasu miejscowość odnotowywana była jako wieś aż do 1929 roku, kiedy to została włączona do granic administracyjnych Kutna¹⁵. Współcześnie Łąkoszyn nie tworzy żadnej jednostki pomocniczej miasta. Znana jest wyłącznie ulica o tej nazwie.

W analizie osad inkorporowanych należy jednak zachować szczególną ostrożność w interpretacji materiału źródłowego, by pochopnie nie dokonać nieuprawnionej klasyfikacji danej osady do grupy zaginionych pozornie (*de iure*). Warto w tym kontekście jako przykład wskazać wieś Porowcze, będącą niegdyś w posiadaniu kapituły gnieźnieńskiej. W świetle wizytacji dóbr kościelnych z 1534 roku pozyskujemy informację, że wieś ta jako już opustoszała została włączona do sąsiedniego Czerlejno: „*Villa deserta incorporata Minori Czerlyenyno, eget novis finium metis cum Clony*”¹⁶. W tej sytuacji inkorporację poprzedziło zatem opustoszenie, a więc zaginięcie o charakterze rzeczywistym, a niezagospodarowane łąny zaginionej osady powiększyły następnie areał wsi Czerlejno.

6. Osady zaginione *sensu stricto* (opuszczone) – problem chronologii oraz sukcesji osadniczej

Przejdźmy teraz do rozważań metodyczno-empirycznych odnoszących się do osad zaginionych *sensu stricto*, tj. zgodnie z zaproponowanym ujęciem teoretycznym takich, w których doszło do całkowitego przerwania ciągłości osadniczej na skutek opustoszenia. W pierwszej kolejności warto zwrócić uwagę na aspekt metryki historycznej zaginięcia oraz jego długotrwałości. W dotychczasowych badaniach geograficzno-historycznych wyraźnie dominowało rozpatrywanie przypadków zaniku osad o genezie średniowiecznej. Tymczasem warto zaznaczyć, że jest to zjawisko uniwersalne, zachodzące w różnych skalach czasowych. Można wskazać liczne przykłady osiedli pochodzenia nowożytnego, które opustoszały w rozmaitych okolicznościach. Wśród nich wyraźnie dominują niewielkie przysiółki, które w sensie funkcjonalnym miały charakter osad młyńskich, karczmarских czy protoprzemysłowych. W grupie tej należy wymienić liczne huty, rudy, budy czy smolarnie, których funkcjonowanie ukierunkowane było

¹⁴ Jana Łaskiego *Liber beneficiorum...*, *op. cit.*, s. 481.

¹⁵ Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 4 lipca 1929 roku o zmianie granic miasta Kutna, w powiecie kutnowskim, województwie warszawskim, Dz.U., 1929, nr 52, poz. 421.

¹⁶ *Visitationes bonorum archiepiscopatus necnon capituli Gnesnensis saeculi XVI*, Wyd. B. Ulanowski, Kraków 1920, s. 550.

doraźnie na eksploatację terenów puszczańskich, a wraz z ich stopniowym zaniemiraniem szybko kończyły swój żywot jako samodzielne punkty osadnicze. Ze względu na specyfikę tych osad bardzo często wiele spośród nich jest trudno uchwytnych w świetle dostępnej bazy źródłowej. Efemeryczny charakter wykazują także liczne osady postfolwarczne. W wyniku przebiegającej nierzadko chaotycznej akcji parcelacyjnej dochodziło do powstawania małych kolonii, często kilkuzagrodowych, które z czasem ulegały konsolidacji, tworząc odizolowane, peryferyjne fragmenty większych wsi. Pustoszenie osad obecne jest także we współczesnym krajobrazie kulturowym, co wpisane jest w proces kurczenia wielu miast i wsi. Niekiedy dochodzi jednak do całkowitej depopulacji wywołanej czynnikami politycznymi lub gospodarczymi. Niewątpliwie można w tym kontekście wymienić bardzo liczne wsie w południowo-wschodniej Polsce, zamieszkiwane pierwotnie przez ludność ukraińską, łemkowską czy bojkowską (np. Tyskowa, Ruskie, Choceń, Tworylne). Osady te w wyniku zmian granic po II wojnie światowej i realizacji akcji „Wisła”, skierowanej na zmiany strukturalne ludności poprzez przymusowe migracje, nagle uległy całkowitemu wyludnieniu (Kłós 2010). Obecnie można jedynie odnaleźć w tych miejscach zrujnowane pozostałości chat, zarastające piwnice i fundamenty oraz relikty cmentarzy. Czasami za współczesnym zanikiem osady stoją również determinanty gospodarcze, czego przykładem mogą być wsie zlikwidowane w wyniku realizacji wielkich inwestycji przemysłowych czy infrastrukturalnych. W ten sposób w ostatnim półwieczu w Polsce zniknęło wiele wsi podczas prac eksploatacyjnych, budowie autostrad czy tworzeniu zbiorników zaporowych. Świetnym przykładem w tym zakresie może być Łęg Popowski, który przestał istnieć w związku z budową zbiornika retencyjnego Jeziorsko na Warcie w 1986 roku (Głuszak 1986).

Niezwykle istotny wydaje się także problem długotrwałości zaniku osadnictwa. W materiale źródłowym często możemy odnaleźć wzmianki na temat osad zaginionych, zgodnie z którymi „*villa deserta ab antiquo*” lub „*per multos annos*”. Te znamienne określenia podkreślają fakt opustoszenia wsi w dłuższej perspektywie czasowej. W wielu przypadkach pojawiają się zapiski wskazujące, że niezamieszkała osada całkowicie porośła lasem, co wskazywać może na co najmniej kilkudziesięcioletni okres wyludnienia i braku zagospodarowania rolniczego. Niech przykładem będzie wieś Zalasowo, w parafii Słomowo odnotowywana jako „*villa deserta a multis anni et silve sufficientes*”¹⁷. Znaczna część z omawianych osad nigdy się nie odrodziła. Warto jednakże podkreślić, że wiele zaginionych wsi, po krótszym lub dłuższym okresie niebytu, podlegała relokacji. Dla przykładu na ogólną liczbę 176 wsi uznanych w *Liber beneficiorum Jana Łaskiego* za opustoszałe, aż 107 znanych jest współcześnie, co wskazuje na powszechność stosowania powtórnych lokacji (Szaflik 1952, s. 176). W omawianych przypadkach

¹⁷ *Liber beneficiorum dioecesis posnaniensis anni 1510*, Wydawnictwa źródłowe Komisji Historycznej PTPN, 10, Wyd. J. Nowacki, Poznań 1950, s. 95.

mamy zatem do czynienia z osadami opuszczonymi okresowo, gdyż spełniają warunek nieciągłości osadniczej na płaszczyźnie demograficznej i czasowego braku zagospodarowania. Jeden z pierwszych przekazów źródłowych na ten temat pochodzi z 1303 roku i odnosi się do należącej do zakonu templariuszy Wielkiej Wsi, która była opuszczona i jako „*consistentia meliorari et locari*”, została ponownie lokowana na prawie niemieckim¹⁸. Podobnych informacji późniejszych chronologicznie dotyczących relokacji odnaleźć można znacznie więcej. W wyniku reperkusji zniszczeń wojennych liczba opustoszałych wsi stale rosła, czego przykładem mogą być dobra kapituły warmińskiej podczas wojen polsko-krzyżackich. Część z nich udało się w późniejszym czasie restytuować. W tym kontekście dysponujemy bezcennym źródłem historycznym prezentującym działalność Mikołaja Kopernika na polu procesu relokacyjnego (*Locationes mansorum desertorum*). Wśród ok. 40 osad odnowionych przez niego wymienić można chociażby przypadek wsi Linowo w powiecie szczanieckim. Została ona założona w 1387 roku na prawie chełmińskim dzięki decyzji wielkiego mistrza Konrada Zollner von Rotensteina. Podczas wojny trzynastoletniej Linowo zostało doszczętnie zniszczone (Grabowski 2006, s. 3–6). Opustoszałą wieś z sukcesem lokował ponownie w 1517 roku Mikołaj Kopernik jako administrator dóbr kapituły warmińskiej¹⁹.

W świetle zgromadzonego materiału istnieje możliwość sformułowania wniosków na temat sukcesji osadniczej terenów podlegających uprzednio całkowitej depopulacji. Otóż w ujęciu zaproponowanym przez autora, następstwem czasowym całkowitego zaniku osadnictwa na danym obszarze może być wtórne zasiedlenie, dla którego immanentną cechą jest nieciągłość chronologiczna w odniesieniu do osadnictwa wcześniejszego pochodzenia. Sukcesji tej towarzyszy zachowanie całkowitej lub częściowej zbieżności lokalizacyjnej wtórnego osadnictwa w stosunku do pierwotnego, przy możliwości zaistnienia zgodności lub rozbieżności toponimicznej. Bardzo często bowiem po okresie zaniku osadnictwa na danym terenie (w archeologii tzw. hiatus osadniczy), dochodzi do ponownego zasiedlenia, lecz pod zmienioną nazwą własną. Jaskrawym przykładem w tym zakresie jest niewątpliwie sukcesja osadnictwa obejmującego dawną wieś królewską Wiączyń Polny (na terenie współczesnej Łodzi), która odnotowywana jest jeszcze w inwentarzach dóbr monarszych z 1789 roku oraz widoczna jest na planie z 1796 roku²⁰, po czym w wyniku decyzji władz pruskich uległa likwidacji, a na jej miejscu utworzona została w 1801 roku w ramach kolonizacji fryderycjańskiej wieś Neu Sulzfeld, znana później jako Nowosolna (Heike 1979;

¹⁸ *Kodeks dyplomatyczny Wielkopolski*, t. 2, Wyd. I. Zakrzewski, Poznań 1878, s. 217.

¹⁹ *Mikołaja Kopernika lokacje lanów opuszczonych*, Wyd. Marian Biskup, Olsztyn 1970, s. 98.

²⁰ *Lustracja województw wielkopolskich i kujawskich 1789*, cz. 3: *Województwa łęczyckie i brzesko-kujawskie*, Wyd. A. Tomczak, Z. Kędzierska, Warszawa-Poznań-Toruń 1977, s. 181–183; AGAD, Zbiór Kartograficzny, sygn. 326-17.

Woźniak 2013). W analizowanym przypadku mamy jednak do czynienia z dwiema zupełnie różnymi osadami, choć o zbieżnej lokalizacji geograficznej, lecz odmiennym rozplanowaniu oraz strukturze społeczno-kulturowej i gospodarczej.

7. Rekonstrukcja przyczyn przerwania ciągłości osadniczej

Kolejnym zagadnieniem wartym dyskusji jest niewątpliwie rekonstrukcja przyczyn zaniku osadnictwa. W materiale źródłowym często jednoznaczne ich określenie jest niemożliwe i opiera się w mniejszym lub większym stopniu na hipotezach. Dużo więcej odnaleźć można wzmianek traktujących o opustoszeniu pojedynczych łanów aniżeli wykryć determinanty zaginięcia całych osad. Dla przykładu na ok. 250 osad zaginionych, zidentyfikowanych na obszarze Lubelszczyzny, aż w 131 przypadkach nie udało się w ogóle określić okoliczności zaniku, a w wielu innych wskazane przyczyny opierały się wyłącznie na przypuszczeniach autorów opracowania na ten temat (Wojciechowski i in. 1986, s. 15). W dotychczasowej historiografii osadniczej zaproponowanych zostało wiele koncepcji teoretycznych opierających się na materiale empirycznym, których celem było wyjaśnienie uwarunkowań powstawania pustek, ze szczególnym uwzględnieniem całkowitego zaniku osad. Jedną z bardziej popularnych, zwłaszcza wśród badaczy niemieckich, była teoria propagowana przez W. Abla (1943), zgodnie z którą przyczyn zjawiska szukać należy we fluktuacji procesów ekonomicznych w zależności od koniunktury i panujących systemów ustrojowo-gospodarczych. Wymienić można chociażby zmieniające się warunki gospodarowania w kontekście feudalizacji stosunków społecznych, koncentracji osadnictwa w związku z upowszechnieniem trójpólówki i lokacją na prawie niemieckim. Dla Europy Środkowo-Wschodniej będzie to niewątpliwie rozwój gospodarki folwarczno-pańszczyźnianej, a następnie reformy agrarne związane z uwłaszczeniem chłopów w XIX wieku, dla Europy Zachodniej pokreślić trzeba znaczenie rozwoju stosunków kapitalistycznych oraz usankcjonowanego prawnie zjawiska grodzenia pól (*enclosures*). Wspomniany badacz sugerował wręcz możliwość wydzielania okresów powstawania pustek w związku z kumulacją sprzyjających temu czynników (*Wüstungsperioden*). Okresy te cechują się niestabilnością osadnictwa, która jest wynikiem gwałtownych zmian w systemie użytkowania ziemi i restrukturyzacji stosunków społecznych. Rzecz jasna, w ujęciu makroskalowym można dowieść znaczenia wskazanych wyżej przyczyn w procesie zaniku osadnictwa, jednakże rytmika procesów gospodarczych jest zazwyczaj niewystarczającą przesłanką w interpretacji faktów jednostkowych w zakresie zaginięcia poszczególnych osad.

Dużą popularność zyskała również wśród wielu badaczy teoria chybionej lokalizacji, zgodnie z którą do zaniku dochodziło często ze względu na niewłaściwe, z przyrodniczego punktu widzenia, położenie osady (zob. Rusiński 1961). Za

przykład w tym zakresie niech posłuży nieistniejąca współcześnie wieś Mchowo, założona w średniowieczu nad jeziorem Miedwie. Wymieniona została po raz pierwszy w 1316 roku w kontekście opisu granic wsi Turze, sprzedanej wówczas przez Ottona I cystersom kołbackim²¹ (por. Rymar 1971, s. 153). Osada leżała prawdopodobnie zbyt nisko w obrębie niecki jeziornej i po podniesieniu się lustra wody rychło ulegała zanikowi z uwagi na niekorzystne warunki lokalizacyjne. Do zaniku wielu osad niewątpliwie przyczyniły się także naturalne zmiany środowiska przyrodniczego, związane np. z ruchami masowymi na stoku czy zjawiskiem meandrowania rzek. Egzemplifikację tego stanowić może wieś Orzechów, która zaniknęła zupełnie z uwagi na zmiany koryta rzecznej Wisły, o czym informuje nas zapiska źródłowa z XV wieku: „*villa quondam fuit culta et possessa ... aut desolationem versa esse ... aut fluminis Vistulae alluvione absorpta*”²². Ogromne znaczenie w zakresie całkowitego zaniku osadnictwa wykazywały z całą pewnością klęski elementarne. Cenne w tym zakresie wydają się m.in. ustalenia A. Waławendera (1932–35) dla epoki późnośredniowiecznej i wczesnonowoczesnej. Pożary, zarazy czy powodzie bardzo często decydowały bezpośrednio o zaniku osadnictwa na danym obszarze. Przykładem katastrofalnego w skutkach pożaru, obejmującego całą wieś, może być uchwytany w źródłach przypadek Stęszewa, będącego w posiadaniu kapituły poznańskiej. Zgodnie z przekazem z 1431 roku wspomniana wieś „*per ignis voraginem sit exusta*”²³ (por. Szaflik 1952, s. 172). Ofiarą ekstremalnych zjawisk hydrologicznych może być natomiast wieś Młynkowo, należąca niegdyś do biskupa poznańskiego, spustoszona zupełnie przez powódź, o czym informuje wzmianka źródłowa z początku XVI wieku: „*villa in toto desertata per stagnum ibidem*”²⁴ (por. Mielczarski i Szaflik 1956, s. 84).

Zasadniczą rolę w zakresie całkowitego opustoszenia osad wykazują ponad wszystko konflikty wojenne. Przyczyniają się one do zniszczenia zabudowy i pól uprawnych oraz śmierci mieszkańców i inwentarza żywego. Wspomnieć należy chociażby o skutkach licznych najazdów tatarskich, litewskich i krzyżackich w średniowieczu oraz efektach osadniczo-gospodarczych wojen północnych z udziałem Szwecji i Rosji czy wojny trzydziestoletniej w odniesieniu do terenów zachodniej Polski. Znamienną w treści jest na przykład relacja angielskiego kupca J. Marshalla, który podróżując wiosną 1670 roku pisał: „Z Rawy do Sieradza obszar ten jak można dostrzec, był kiedyś uprawny, teraz napotkaliśmy tu tylko trzy niezamieszkałe wsie. Pozostałe były doszczętnie spalone, a mieszkańcy uciekli” (Zawadzki 1963, s. 324; zob. też Rusiński 1957; Srogosz 1990). Świątynm

²¹ *Pommersches Urkundenbuch*, Bd. 5, Wyd. O. Heinemann, Stettin 1903, s. 251.

²² *Joannis Długosz Liber beneficiorum dioecesis cracoviensis*, t. 3, Opera omnia, t. 9, Wyd. L. Łętowski, Kraków 1864, s. 272.

²³ *Monumenta Medii Aevi Historica res gestas Poloniae illustrantia*, t. 13, Acta capitulorum nec non iudiciorum ecclesiasticorum selecta, Wyd. B. Ulanowski, Kraków 1894, s. 10.

²⁴ *Liber beneficiorum dioecesis posnaniensis...*, *op. cit.*, s. 168.

przykładem jednostkowym może być niewątpliwie wieś Trzebiczna pod Szadkiem (Figlus 2015). Wieś notowana jest w źródłach od 1276 roku²⁵. Z 1511 roku odnajdujemy wzmiankę o opustoszeniu części osady – „*parte regalis per totum deserta*”²⁶. W świetle zaś lustracji królewskich z lat 1659–1665 w Trzebicznym „ostatek pusto gruntów leżało, a teraz zaś wszyscy spustoszeni, żadnego poddanego dla srogich opresyj żołnierskich niemasz”²⁷.

Jak wcześniej wspomniano, w interpretacji opustoszenia osad w czasach bliższych współczesności, przyczyn zjawiska należy doszukiwać się przede wszystkim w sferze reperkusji zmian granic politycznych i sytuacji geopolitycznej oraz w dziedzinie nowych inwestycji gospodarczych i infrastrukturalnych, które determinują częstokroć wymuszone migracje ludności, a co za tym idzie prowadzą do depopulacji terenów do tej pory zasiedlonych. Ciekawym przykładem całkowitego i zarazem okresowego opustoszenia mogą być w ostatnim czasie w Polsce chociażby miejscowości: Kłomino (gm. Borne Sulinowo) czy Pstrąże (gm. Bolesławiec), które wyludniły się zupełnie ze względu na ewakuację miejscowej ludności, którą stanowili żołnierze radzieccy stacjonujący tu w ramach Paktu Warszawskiego oraz członkowie ich rodzin. Innym, ciekawym przykładem okoliczności współczesnego zaniku osadnictwa może być wieś Kuców, założona w XIX wieku przez osadników czeskich (Dronka 1999). Osada praktycznie zniknęła z powierzchni ziemi do początku lat 90. XX wieku w związku z rozszerzeniem eksploatacji węgla brunatnego metodą odkrywkową w rejonie Kleszczowa. Dotychczasowe rozważania klasyfikacyjno-empiryczne miały na celu wykazać zróżnicowany zakres przyczyn zaginięcia osad w sensie absolutnym. Rekapitulując ten wątek warto zauważyć, zgodnie z refleksją wyrażoną przez K. Scharlaua (1938), że opustoszenie jest często uwarunkowane oddziaływaniem wielu czynników, których koincydencja może decydować dopiero o zaniku osadnictwa na danym obszarze.

8. Uwagi metodyczne na temat identyfikacji i lokalizacji osad zaginionych

W świetle przeprowadzonych badań ujawnia się wyraźnie zróżnicowanie metodyczne w zakresie identyfikacji i ustalania lokalizacji osad zaginionych. Fundamentalne znaczenie wykazuje oczywiście analiza źródeł historycznych, oparta

²⁵ *Dokumenty kujawskie i mazowieckie przeważnie z XIII wieku*, Wyd. B. Ulanowski, Archiwum Komisji Historycznej, t. 4, Kraków 1887, s. 217.

²⁶ *Polska XVI wieku...*, *op. cit.*, s. 194.

²⁷ *Lustracja województw wielkopolskich i kujawskich 1659–1665*, cz. 2: *Województwa sieradzkie, łęczyckie, brzesko-kujawskie, inowrocławskie i ziemia dobrzyńska*, Wyd. Z. Górski, J. Pakulski, A. Tomczak, Toruń 1996, s. 164, 186.

na szerokiej kwerendzie dokumentów i materiałów opisowych. W większości przypadków pozwalają one z sukcesem rozpoznać osady, które na różnym etapie swego funkcjonowania uległy zanikowi. Nie zawsze jednak, o czym wspomniano, dają możliwość jednoznacznego określenia przyczyny opustoszenia. Istnieje za to duża szansa, by w sposób uprawniony rozróżnić osady zaginione w wyniku okresowej lub trwałej depopulacji od osad zaginionych pozornie w wyniku inkorporacji, konsolidacji lub denominacji na płaszczyźnie osadniczej. W sukurs przychodzą w tym przypadku metody retrogresywno-toponimiczne, bazujące na ewolucji nazw własnych miejscowości lub ich części. Ogromną rolę pomocniczą odgrywają również historyczne mapy topograficzne oraz wielkoskalowe plany archiwalne, dzięki którym możliwa jest w wielu spornych sytuacjach interpretacja zgromadzonego materiału pod kątem przeprowadzenia rozstrzygającego wnioskowania. Oddzielną grupę stanowią metody charakterystyczne dla badań archeologicznych, które pozwalają na weryfikację spostrzeżeń geograficzno-historycznych i mają zasadnicze znaczenie z punktu widzenia identyfikacji zaniku osadnictwa we wczesnym średniowieczu, tj. w okresie poprzedzającym tworzenie na masową skalę źródeł pisanych.

Zupełnie inną kwestią jest natomiast ustalenie lokalizacji zaginionych osad. Często nastrocza ono badaczom wielu trudnych do rozstrzygnięcia problemów. Dla przykładu na obszarze Lubelszczyzny lokalizacji pewnej dokonano w 140 przypadkach, w dalszych 72 ma ona charakter hipotetyczny, 37 osad zaś nie udało się zlokalizować w ogóle (Wojciechowski i in. 1986, s. 14). Prób lokalizacji można dokonać na wiele sposobów. Jeśli osada zaginęła dopiero w XIX wieku, jak chociażby w przypadku Dobiesławic, położonej w przedrozbiorowym powiecie orłowskim, do ustalenia jednoznacznej lokalizacji posłużyć mogą mapy historyczne, gdyż wieś jest oznaczona na mapie W. Chrzanowskiego²⁸. W przypadku wcześniejszego zaniku zmuszeni jesteśmy stosować metody retrogresywne oparte na źródłach pisanych oraz tzw. nazwach polnych. Można wówczas dokonać prób lokalizacji przybliżonej (niepewnej), dzięki opisom granic wsi i dóbr ziemskich, czego egzemplifikacją może być wieś Bielawki w par. Leźnica Wielka zlokalizowana na podstawie opisu wsi, z którymi graniczyła w XV wieku (Chłapowski 1998, s. 46). Często jednak dysponujemy tylko informacjami na temat przynależności parafialnej osady, które są niewystarczające z punktu widzenia choćby hipotetycznej lokalizacji. W tej sytuacji satysfakcjonujące rozwiązanie problemu mogą przynieść dopiero wyniki badań archeologicznych.

²⁸ *Karta dawnej Polski z przyległymi okolicami krajów sąsiednich*, W. Chrzanowski, Paryż 1859, 1:300 000, Biblioteka Narodowa, sygn. BN ZZK 20750-20798.

9. Podsumowanie

Przeprowadzone studia miały na celu przedstawienie dyskusji naukowej dotyczącej osad zaginionych w Polsce na tle europejskim. W artykule dokonano próby uściślenia terminologii w tym zakresie oraz klasyfikacji analizowanych zjawisk na gruncie badań geograficzno-historycznych osadnictwa. Na podstawie dostępnej literatury przedmiotu oraz dzięki podjętej kwerendzie materiałów źródłowych ukazano dylematy metodyczno-empiryczne dotyczące kwestii różnych typów osad zaginionych, określenia okresu ich zaniku i ewentualnej sukcesji osadniczej, a ponadto ustalenia przyczyn opustoszenia oraz metod ich lokalizacji w przestrzeni geograficznej. Autor artykułu chciałby wyrazić nadzieję, że dokonana konceptualizacja stanowić będzie swoistą inspirację dla kolejnych badaczy podejmujących omawianą problematykę w przyszłości.

LITERATURA

- Abel W., 1943, *Die Wüstungen des ausgehenden Mittelalters: Ein Beitrag zur Siedlungs- und Agrargeschichte Deutschlands*, Jena.
- Abel W. (Hg.), 1967, *Wüstungen in Deutschland. Ein Sammelbericht*, Frankfurt am Main.
- Allison K.J., 1970, *Deserted Villages*, London.
- Allison K.J., Beresford M.W., Hurst J.G., 1965, *The Deserted Villages of Oxfordshire*, Department of English Local History Occasional Papers, 17, Leicester.
- Allison K.J., Beresford M.W., Hurst J.G., 1966, *The Deserted Villages of Northamptonshire*, Department of English Local History Occasional Papers, 18, Leicester.
- Antoniadis-Bibicou H., 1965, *Villages désertés en Grèce*, [w:] Romano R. et Courbin P. (eds), *Villages désertés et histoire économique. XIe–XVIIIe siècle. Problemes histoire agraire et démographique*, Paris, s. 343–418.
- Arnold S., 1951, *Geografia historyczna*, Warszawa.
- Beresford M.W., 1951, *The Lost Villages of Medieval England*, „Geographic Journal”, 117, s. 129–149.
- Beresford M.W., 1954, *The Lost Villages of England*, London.
- Beresford M.W., 1954, *The Lost Villages of Yorkshire*, „Yorkshire Archaeological Journal”, 38, s. 280–309.
- Bjørkvik H., 1965, *Villages désertés: bilan de la recherche en Norvège et en Suède*, [w:] Romano R. et Courbin P. (eds), *Villages désertés et histoire économique. XIe–XVIIIe siècle. Problemes histoire agraire et démographique*, Paris, s. 581–606.
- Born M., 1972, *Wüstungsschema und Wüstungsquotient*, „Erdkunde”, 26, s. 208–218.
- Born M., 1979, *Objektbestimmung und Periodisierungen als Problem der Wüstungs-forschung. Dargelegt unter vornehmlichem Bezug auf neuere Untersuchungen*, „Geographische Zeitschrift”, 67, s. 43–60.
- Bujak F., 1908, *Z dziejów wsi polskiej (Wsi zamku oświęcimskiego na początku XVI w.)*, Studia ku czci prof. W. Zakrzewskiego, Kraków.
- Burleigh G.R., 1973, *An Introduction to Deserted Medieval Villages in East Sussex*, „Sussex Archaeological Collections”, 111, s. 45–83.

- Cabrillana N., 1965, *Villages désertés en Espagne*, [w:] Romano R. et Courbin P. (eds), *Villages désertés et histoire économique. XIe–XVIIIe siècle. Problemes histoire agraire et démographique*, Paris, s. 461–514.
- Černý E., 1979, *Zaniklé středověké osady a jejich plůžiny. Metodika historickogeografického výzkumu v oblasti Dražanské vrchoviny*, Studie ČSAV č. 1, Praha.
- Černý E., 1992, *Výsledky výzkumu zaniklých středověkých osad a jejich plůžina*, Brno.
- Chevallier R., 1965, *Photographie aérienne et villages désertés*, [w:] Romano R. et Courbin P. (eds), *Villages désertés et histoire économique. XIe–XVIIIe siècle. Problemes histoire agraire et démographique*, Paris, s. 63–82.
- Chłapowski K., 1998, *Lokalizacja miejscowości*, [w:] Rutkowski H. (red.), *Atlas Historyczny Polski. Województwo sieradzkie i województwo łęczyckie w drugiej połowie XVI wieku*, cz. 2, Warszawa, s. 42–49.
- Coulet N., 1973, *Encore les villages disparus: dépeuplement et repeuplement autour d'Aix-en-Provence (XIVe–XVe siècle)*, „Annales. Économies, Sociétés, Civilisations”, 6, s. 1463–1483.
- Courbin P., 1965, *Méthodologie des fouilles de villages disparus en France (prospection et implantation)*, „Annales. Économies, Sociétés, Civilisations”, 20 (2), s. 243–256.
- Davison A., 1996, *Deserted Villages in Norfolk*, North Walsham.
- Démians d'Archimbaud G., 1965, *Archéologie et villages désertés en Provence*, [w:] Romano R. et Courbin P. (eds), *Villages désertés et histoire économique, XIe–XVIIIe siècle. Problemes histoire agraire et démographique*, Paris, s. 287–302.
- Denecke D., 1985, *Wüstungsforschung als siedlungsräumliche Prozess- und Regressionsforschung*, „Siedlungsforschung”, 3, s. 9–35.
- Driver L., 2006, *The Lost Villages of England*, London.
- Dronka T., 1999, *Wsie osadników niemieckich i czeskich w dawnym powiecie łaskim*, „Na Sieradzkich Szlakach”, 3–4, s. 7–13.
- Duby G., 1965, *Démographie et villages désertés*, [w:] Romano R. et Courbin P. (eds), *Villages désertés et histoire économique, XIe–XVIIIe siècle. Problemes histoire agraire et démographique*, Paris, s. 13–24.
- Dyer C., 1982, *Deserted Medieval Villages in the West Midlands*, „Economic History Review”, 35, s. 19–34.
- Dyer C., Jones R. (eds.), 2010, *Deserted Villages Revisited*, Hatfield.
- Fehn K., 1983, *Die historischgeographische Wüstungsforschung in Mitteleuropa*, „Mittelalterliche Wüstungen in Niederösterreich, Studien und Forschungen aus dem Niederösterreichischen Institut für Landeskunde”, 6, Wien, s. 1–21.
- Figlus T., 2011, *Rozwój osadnictwa wiejskiego w województwie łęczyckim w XV i XVI wieku*, Praca magisterska napisana w Katedrze Historii Średniowiecznej UŁ pod kierunkiem T. Nowaka, mps w Bibliotece Instytutu Historii UŁ, Łódź.
- Figlus T., 2013, *Morfogeneza wsi na obszarze Polski Środkowej*, Rozprawa doktorska wykonana pod kierunkiem M. Kuleszy, mps w Bibliotece Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- Figlus T., 2015, *Geneza i zmiany struktury społeczno-gospodarczej osadnictwa wiejskiego w dobrach królewskich na obszarze przedrozbiorowego powiatu szadkowskiego*, „Biuletyn Szadkowski”, 15, s. 89–108.
- Gieysztor A., 1965, *Villages désertés: bilan de la recherche polonaise*, [w:] Romano R. et Courbin P. (eds), *Villages désertés et histoire économique. XIe–XVIIIe siècle. Problemes histoire agraire et démographique*, Paris, s. 607–612.

- Głuszak J., 1986, *Jeziorsko – geneza i koncepcja zbiornika*, „Gospodarka Wodna”, 8, s. 183–184.
- Goldberg J., 1957, *Osadnictwo ołęderskie w dawnym województwie łęczyckim i sieradzkim*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Łódzkiego”, Seria I, Nauki Humanistyczno-Społeczne, 5, s. 67–110.
- Górska-Gołaska K., 2003, *Słownik historyczno-geograficzny ziem polskich w średniowieczu*, [w:] Kuczyński S. (red.), *Instytut Historii Polskiej Akademii Nauk 1953–2003*, Warszawa, s. 137–150.
- Grabowski S., 2006, *Z dziejów gminy Dźwierzuty*, „Rocznik Mazurski”, 10, s. 3–6.
- Hall J., Hamlin A., 1976, *Deserted Medieval Settlements in Devon*, „The Devon Historian”, 13, s. 2–7.
- Heike O., 1979, *150 Jahre Schwabensiedlungen in Polen 1795–1945*, Leverkusen.
- Hensel H., 1960, *Remarque sur les villages desertes en pays slaves*, „Slavia Antiqua”, 7, s. 307–392.
- Humm A., 1971, *Villages et hameaux disparus en Basse-Alsace: contribution à l'histoire de l'habitat rural (XIIe–XVIIIe siècles)*, Strasbourg.
- Inglot S., 1927, *Stosunki społeczno-gospodarcze ludności w dobrach biskupstwa wrocławskiego w pierwszej połowie XVI wieku*, „Archiwum Towarzystwa Naukowego we Lwowie”, dział 2, III, 4, s. 1–95.
- Jäger H., 1979, *Wüstungsforschung in geographischer und historischer Sicht*, [in:] Jan-kuhn H., Wenskus R. (Hrsg.), *Geschichtswissenschaft und Archäologie*, „Vorträge und Forschungen”, 22, Sigmaringen, s. 193–241.
- Janssen W., 1968, *Methodische Probleme archäologischer Wüstungsforschung*, „Nachrichten der Akademie der Wissenschaften in Göttingen”, Philologisch-historische Klasse, 2, s. 29–56.
- Klapisch-Zuber C., Day J., 1965, *Villages désertés en Italie*, [w:] Romano R. et Courbin P. (eds), *Villages désertés et histoire économique. XIe–XVIIIe siècle. Problemes histoire agraire et démographique*, Paris, s. 419–460.
- Kłos S., 2010, *Krajobrazy nieistniejących wsi*, Rzeszów.
- Kossmann E.O., 1942, *Die Anfänge des Deutschtums im Litzmannstädter Raum, Hauländer- und Schwabensiedlung im östlichen Wartheland*, Leipzig.
- Krenzlin A., 1959, *Das Wüstungsproblem im Lichte der ostdeutschen Siedlungsforschung*, „Zeitschrift für Agrargeschichte und Agrarsoziologie”, 7, s. 153–169.
- Latocha A., 2013, *Wyludnione wsie w Sudetach. I co dalej?*, „Przegląd Geograficzny”, 85 (3), s. 373–396.
- Leingärtner G., 1956, *Die Wüstungsbewegungen im Landgericht Amberg vom ausgehenden Mittelalter bis zur Neuorganisation des Landgerichts im Jahre 1803*, „Münchener Historische Studien”, Abteilung bayerische Geschichte, Bd. 3, München.
- Mielczarski S., Szaflik J.R., 1956, *Zagadnienie łąnów pustych w Polsce w XV i XVI wieku*, „Studia i Materiały do Dziejów Wielkopolski i Pomorza”, 1 (2), s. 55–103.
- Mortensen H., Scharlau K., 1949, *Der siedlungskundliche Wert der Kartierung von Wüstungsfuren*, „Nachrichten der Akademie der Wissenschaften in Göttingen”, Philologisch-historische Klasse, s. 303–331.
- Muir R., 1982, *The Lost Villages of Britain*, London.
- Nekuda V., 1975, *Pfaffenschlag. Zaniklá středověká ves u Slavonic*, Brno.

- Nowak T. Adamek R., 2000, *Zarys dziejów Dobronia i okolicznych miejscowości do 1939 roku (wchodzących w skład obecnej gminy Dobroń)*, Łask–Dobroń.
- Nowak T., 2011, *Kutno i Łąkoszyn do schyłku XVI w.*, [w:] Szymczak J. (red.), *Kutno poprzez wieki*, t. 1, Kutno–Łódź.
- Oosthuizen S., 2009, *The Deserted Medieval Settlements of Cambridgeshire: A Gazetteer*, „Medieval Settlement Research”, 24, s. 14–19.
- Pałucki W., 1967, *Atlas historyczny ziem polskich drugiej połowy XVI wieku*, „Kwartalnik Historyczny”, 74(1), s. 99–110.
- Peltre J., 1966, *Un bilan des recherches européennes sur les villages désertés*, „Revue Géographique de l'Est”, 6(1), s. 115–126.
- Pesez J.M., 1965, *Sources écrites et villages désertés*, [w:] Romano R. et Courbin P. (eds), *Villages désertés et histoire économique. XI–XVIIIe siècle. Problemes histoire agraire et démographique*, Paris, s. 83–102.
- Pesez J.M., Le Roy Ladurie E., 1965, *Les villages désertés en France: vue d'ensemble*, „Annales. Économies, Sociétés, Civilisations”, 20(2), s. 257–290.
- Piecuch A., Harkawy A., Janowska-Harkawy M., 2013, *Opuszczone wsie ziemi gorlickiej*, Warszawa.
- Pohlendt H., 1950, *Die Verbreitung der mittelalterlichen Wüstungen in Deutschland*, Göttingen.
- Ponsot P., 1968, *Villages désertés et histoire économique. XI–XVIIIe siècle. Problemes histoire agraire et démographique*, „Annales. Économies, Sociétés, Civilisations”, 23(3), s. 663–669.
- Ramskou T., 1965, *Villages désertés: bilan de la recherche danoise*, [w:] Romano R. et Courbin P. (eds), *Villages désertés et histoire économique. XI–XVIIIe siècle. Problemes histoire agraire et démographique*, Paris, s. 613–618.
- Roncayolo M., 1965, *Géographie et villages désertés*, [w:] Romano R. et Courbin P. (eds), *Villages désertés et histoire économique. XI–XVIIIe siècle. Problemes histoire agraire et démographique*, Paris, s. 25–48.
- Rusiński W., 1957, *Uwagi o zniszczeniach po wojnach z połowy XVII w.*, [w:] Lepszy K. (red.), *Polska w okresie drugiej wojny północnej 1655–1660*, t. 2, Warszawa, s. 427–434.
- Rusiński W., 1961, *Pustki – problem agrarny feudalnej Europy*, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych”, 23, s. 9–47.
- Rutherford-Davies K., 1973, *The Deserted Medieval Villages of Hertfordshire*, Chichester.
- Rymar E., 1971, *Zaginione i opustoszałe osady wiejskie na obszarze powiatu pyrzyckiego w średniowieczu*, „Zeszyty Pyrzyckie”, 4, s. 139–156.
- Scharlau K., 1933, *Beiträge zur geographischen Betrachtung der Wüstungen*, „Badische Geographische Abteilungen”, 10, Freiburg.
- Scharlau K., 1938, *Zur Frage des Begriffes ‚Wüstung‘*, „Geographische Anzeiger”, 39, s. 247–252.
- Srogosz T., 1990, *Ekonomiczne i społeczne następstwa przemarszów oraz stacjonowania wojsk własnych na terenie województw łęczyckiego, sieradzkiego oraz ziemi wieluńskiej w XVII wieku*, „Acta Universitatis Lodzianis. Folia Historia”, 37, s. 3–33.
- Stępniewski M., Szambelan Z., 2009, *Rozwój terytorialny Łodzi w świetle dokumentów i źródeł kartograficznych*, „Rocznik Łódzki”, 56, s. 37–50.

- Szaflik J.R., 1952, *Wtórne lokacje na łanach opuszczonych w Polsce w XV i XVI wieku. Wtórne lokacje na łanach opuszczonych w Polsce w XV i XVI wieku*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska”, Sectio F, Nauki Filozoficzne i Humanistyczne, 7, s. 171–200.
- Szmytkie R., 2008, *Nieistniejące wsie w Sudetach*, [w:] Kulesza M. (red.), *Czas i przestrzeń w naukach geograficznych. Wybrane problemy geografii historycznej*, Łódź, s. 225–242.
- Tyszkiewicz J., 2014, *Geografia historyczna. Zarys problematyki*, Warszawa.
- Vigar J., 1994, *Lost Villages of Sussex*, Wimborne.
- Walawender A., 1932–35, *Kronika klęsk elementarnych w Polsce i w krajach sąsiednich w latach 1450–1586*, t. 1: *Zjawiska meteorologiczne i pomory*, t. 2: *Zniszczenia wojenne i pożary*, Lwów.
- Waręzak J., 1929, *Rozwój uposażenia arcybiskupstwa gnieźnieńskiego w średniowieczu z uwzględnieniem stosunków gospodarczych w XIV i XV w.*, *Badania dziejów społecznych i gospodarczych*, 5, Lwów.
- Wojciechowski S., 1930, *Zaginione osady w Lubelskiem*, „Pamiętnik Lubelski”, 1, s. 116–169.
- Wojciechowski S., Sochacka A., Szczygieł R., 1986, *Dzieje Lubelszczyzny*, t. 4: *Osady zaginione i o zmienionych nazwach historycznego województwa lubelskiego*, Warszawa.
- Wolski J., 2007, *Przekształcenia krajobrazu wiejskiego Bieszczadów Wysokich w ciągu ostatnich 150 lat*, „Prace Geograficzne”, 214, Warszawa.
- Woźniak K.P., 2013, *Niemieckie osadnictwo wiejskie między Prosną a Pilicą i Wisłą od lat 70. XVIII wieku do 1866 r. Proces i jego interpretacje*, Łódź.
- Zawadzki W., 1963, *Polska stanisławowska w oczach cudzoziemców*, t. 1, Warszawa.

Materiały źródłowe

- Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, Zbiór kartograficzny, sygn. 326-17.
- Archiwum Państwowe w Łodzi, Zbiór kartograficzny, *Mapa rozwoju terytorialnego Łodzi w latach 1821–1915*, opracowana w Oddziale Pomiarów Magistratu m. Łodzi, sygn. 2917.
- Dokumenty kujawskie i mazowieckie przeważnie z XIII wieku*, Wyd. B. Ulanowski, Archiwum Komisji Historycznej, t. 4, Kraków 1887.
- Jana Łaskiego Liber beneficiorum archidiecezyi gnieźnieńskiej*, t. 2, Wyd. J. Łukowski, Gniezno 1881.
- Joannis Długosza Liber beneficiorum dioecesis cracoviensis*, t. 3, *Opera omnia*, t. 9, Wyd. L. Łętowski, Kraków 1864.
- Karta dawnej Polski z przyległymi okolicami krajów sąsiednich*, W. Chrzanowski, Paryż 1859, 1:300 000, Biblioteka Narodowa, sygn. BN ZZK 20750-20798.
- Kodeks dyplomatyczny Wielkopolski*, t. 2, Wyd. I. Zakrzewski, Poznań 1878.
- Księga wizyt dóbr Pabianice należących do uposażenia kapituły krakowskiej 1496–1540*, Wyd. B. Ulanowski, Kraków 1921.
- Księgi sądowe łęczyckie od 1385 do 1419, cz. 1*, [w:] *Teki A. Pawińskiego*, t. 3, Warszawa 1897.

- Liber beneficiorum dioecesis posnaniensis anni 1510*, Wydawnictwa źródłowe Komisji Historycznej PTPN, 10, Wyd. J. Nowacki, Poznań 1950.
- Lustracja województw wielkopolskich i kujawskich 1564–1565*, cz. 2, Wyd. A. Tomczak, Bydgoszcz 1963.
- Lustracja województw wielkopolskich i kujawskich 1659–1665*, cz. 2: *Województwa sieradzkie, łęczyckie, brzesko-kujawskie, inowrocławskie i ziemia dobrzyńska*, Wyd. Z. Górski, J. Pakulski, A. Tomczak, Toruń 1996.
- Lustracja województw wielkopolskich i kujawskich 1789*, cz. 3: *Województwa łęczyckie i brzesko-kujawskie*, Wyd. A. Tomczak, Z. Kędzierska, Warszawa–Poznań–Toruń 1977.
- Matricularum Regni Poloniae summaria*, t. 1, Wyd. T. Wierzbowski, Warszawa 1905.
- Mikołaja Kopernika lokacje łanów opuszczonych*, Wyd. Marian Biskup, Olsztyn 1970.
- Monumenta Medii Aevi Historica res gestas Poloniae illustrantia*, t. 13, *Acta capitulorum nec non iudiciorum ecclesiasticorum selecta*, Wyd. B. Ulanowski, Kraków 1894.
- Obwieszczenie Wojewody Łódzkiego z dnia 11 maja 1935 roku o stwierdzeniu i ustaleniu granic miasta Łodzi*, *Łódzki Dziennik Wojewódzki*, 1935, nr 10, poz. 151.
- Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym opisana przez Adolfa Pawińskiego*, t. 2: *Wielkopolska*, [w:] *Źródła Dziejowe*, t. 13, Warszawa 1883.
- Pommersches Urkundenbuch*, Bd. 5, Wyd. O. Heinemann, Stettin 1903.
- Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 4 lipca 1929 roku o zmianie granic miasta Kutna, w powiecie kutnowskim, województwie warszawskim*, *Dz.U.*, 1929, nr 52, poz. 421.
- Special Karte von Südproussen*, D. Gilly, Berlin 1802–1803, 1:150 000, Biblioteka Uniwersytetu Łódzkiego, sygn. K 159.
- Uchwała Rady Narodowej Miasta Łodzi nr XXVH/161/87 z dnia 29 czerwca 1987 roku w sprawie zmiany granic miasta Łodzi*, *M.P.*, nr 25, poz. 205 z dnia 4 września 1987 r.
- Visitaciones bonorum archiepiscopatus necnon capituli Gnesnensis saeculi XVI*, Wyd. B. Ulanowski, Kraków 1920.

**PROBLEM OF LOST SETTLEMENTS IN THE LIGHT
OF HISTORICO-GEOGRAPHICAL STUDIES
AN ATTEMPT OF THEORETICAL CONCEPTUALIZATION
AND SELECTED METHODOLOGICAL AND EMPIRICAL ISSUES**

Abstract The article presents the problem of settlement disappearance. At the stage of analysis of historico-geographical research it was possible to identify some terminological chaos, which encouraged the author to make an attempt to systematize terms and to propose clear definitions. Among the all disappeared settlements one can distinguish two basic categories: practically deserted settlements, which were completely abandoned as a result of extreme natural phenomena, repercussions of wars and natural disasters, as well as transformation of the economic structure. One can also identify formally lost settlements, accompanied by the disappearance of the proper name as a result of legal and administrative processes of consolidation, incorporation to the

nearby town or phenomenon of denomination. In the context of the presented results of empirical studies author discussed some methodological problems related to the availability of the source material, as well as techniques to determine the period and decay time of settlement, to identify the phenomenon of settlement succession after temporary total depopulation, to specify the circumstances of desolation and indicate the exact or approximate location of the disappeared settlements.

Keywords Deserted settlements, settlement emptiness, historical geography, rural settlement.

Dr Tomasz Figlus
Katedra Geografii Politycznej i Studiów Regionalnych
Wydział Nauk Geograficznych
Uniwersytet Łódzki

Marcin Wójcik

UWARUNKOWANIA TWORZENIA „SIECI NAJCIEKAWSZYCH WSI” WYNIKI OCENY EKSPERCKIEJ 50 POLSKICH MIEJSCOWOŚCI

Zarys treści

Celem opracowania jest interpretacja wyników oceny eksperckiej 50 polskich wsi, które charakteryzują się dużymi walorami kulturowymi. Ocena grupy miejscowości wiejskich miała na celu określenie możliwości utworzenia „Sieci Najciekawszych Wsi”. W artykule przedstawiono podstawy metodyczne oceny oraz zróżnicowanie grupy wsi w zakresie wybranych cech. Celem tworzącej się „Sieci Najciekawszych Wsi” jest budowa markowego produktu turystycznego na obszarach wiejskich. Tworzenie „Sieci Najciekawszych Wsi” jest procesem długofalowym, któremu towarzyszy wiele celów w różnych aspektach funkcjonowania wiejskich miejscowości. Operatorem powstającego produktu markowego jest Polska Sieć Odnowy i Rozwoju Wsi (PSORW) – stowarzyszenie ok. 50 podmiotów, głównie samorządów gminnych. Rozkład przestrzenny wybranych do projektu 50 wsi pokazał, że największe zasoby materialnego dziedzictwa kulturowego charakteryzują się regiony, w których przeważała bardziej trwała zabudowa mieszkaniowa i gospodarcza (cegła, kamień, szachulec) przed II wojną światową – tj. w obszarach przyłączonych do Polski w 1945 roku (zachodniopomorskie, lubuskie, dolnośląskie, opolskie, warmińsko-mazurskie). Stan zachowania oryginalnych układów przestrzennych oraz fizjonomicznych zależał w dużej mierze od intensywności powojennych przekształceń osadnictwa wiejskiego pod wpływem industrializacji i urbanizacji. Stosunkowo dużo interesujących pod tym względem wsi znajduje się w rolniczych obszarach województwa podlaskiego, lubelskiego, małopolskiego, podkarpackiego. Wśród najlepiej ocenionych aspektów znalazły się: przyroda i krajobraz wewnątrz miejscowości, wyróżniki wsi, wjazdowe ciągi komunikacyjne, obiekty zabytkowe, przyroda i krajobraz w otoczeniu, układ ruralistyczny. Najslabiej podczas oceny wypadły następujące aspekty: charakter i stan ogrodzeń, stan techniczny zabudowy, usługi, produkty, pamiątki, system opisu trasy, miejsca dla turystów, system informacji wizualnej.

Słowa kluczowe Wieś, dziedzictwo kulturowe, metody badań osadnictwa.

1. Wprowadzenie

Współcześnie powstaje wiele prac naukowych na temat przemian polskiej wsi, co niewątpliwie związane jest z ożywieniem sytuacji społeczno-gospodarczej wielu obszarów wiejskich po wejściu Polski w strukturę Unii Europejskiej. Uruchomienie programów rozwoju wsi z powodzeniem aktywizuje procesy modernizacji rolnictwa, przemysłu rolno-spożywczego, wzmacnia przedsiębiorczość oraz różne działania lokalnych społeczności. Zauważa się w tym zakresie dość duże nierówności rozwojowe zarówno regionalne, jak i lokalne (por. np. Rudnicki 2010; Biczkowski 2013). Należy pamiętać, że środki europejskie są jednym z wielu czynników, które wpływają na procesy rozwoju lokalnego, a jednym z kluczowych uwarunkowań modernizacji jest kapitał społeczny, czyli zdolność społeczności terytorialnych do samoorganizacji i wspólnego działania. Zasoby tego kapitału wpływają na przekształcenia struktur społeczno-ekonomicznych, w tym również organizację systemów osadniczych (Wójcik 2012).

Jednym z problemów przekształceń obszarów wiejskich są przemiany krajobrazu kulturowego, zwłaszcza w zakresie jego spójności funkcjonalno-użytkowej oraz estetyczno-fizjonomicznej. Trudności we właściwym kształtowaniu krajobrazów wiejskich warunkowane są wieloma czynnikami, z których jednym z najbardziej istotnych jest mentalność mieszkańców wsi odziedziczona po poprzednim systemie społeczno-gospodarczym i jego ideologii rozwoju (socjalistyczna modernizacja). „Wiejskość” przez wiele dziesięcioleci była czymś wstydlivym, wystawionym na krytykę ówczesnych ideologów modernizacji społecznej opartej na prymacie przemysłu ciężkiego, kolektywizacji oraz urbanizacji (por. np. Bukraba-Rylska 1992; Wójcik 2012; Niedźwiedzka-Filipiak, Wilczyński 2015). Regionalny charakter wiejskiej przestrzeni w rozmaity sposób bezrefleksyjnie niszczone, co przejawiało się nie tylko w próbie dokonania rozkładu więzi społecznych i osłabieniu tożsamości kulturowej, ale również w promowaniu wzorca zagospodarowania przestrzennego polegającego na odejściu od regionalizmu architektonicznego na rzecz siermiężnych projektów realizowanych wszędzie niezależnie od charakteru środowiska przyrodniczego i kulturowego. Przekształcenia architektoniczno-fizjonomiczne wsi, degradacja wielu cennych obiektów dziedzictwa kultury szlacheckiej i chłopskiej oraz mniejszości narodowościowych i religijnych doprowadziły do ogromnych spustoszeń w walorach krajobrazowych. Zniknęło w dużej mierze to, co można nazwać **kompleksowym charakterem dziedzictwa kulturowego wsi**, tzn. integralnym współwystępowaniem w miejscach (wsiach, zespołach wsi, regionach kulturowych) różnego typu cennych obiektów, tj. sakralnych, rezydencjalnych, mieszkaniowych, gospodarczych,

infrastrukturalnych wraz z całą społeczną treścią tworzoną przez instytucje „długiego trwania” i świadomych tych wartości kulturowych ludzi (Wójcik 2012)¹.

Odnowa wsi jest we współczesnych warunkach, zwłaszcza w kontekście określonych projektów realizowanych ze środków UE, pojęciem bardzo szerokim, obejmującym rewitalizację obiektów różnego typu, poprawę estetyki i zagospodarowania przestrzeni publicznej, inwestycje w infrastrukturę, wzmocnienie kapitału społecznego oraz tożsamości miejsc, tj. kulinaria, działalność kulturalna, oświatowa itp. (por. Kłodziński i in. 2007; Wójcik 2010; Wilczyński 2012a; Idziak, Wilczyński 2013). Jednym z najsłabszych punktów obiektywnej i realistycznej oceny walorów kulturowych wsi jest brak kompleksowej wiedzy na temat ich zakresu, zarówno ilościowego i jakościowego. Wiedza ta jest fragmentaryczna zarówno w sensie terytorialnym, jak i instytucjonalnym. W wymiarze terytorialnym lepiej zinwentaryzowane są utrwalone pod względem intensywności ruchu turystycznego (przewodniki, mapy, źródła internetowe, fora dyskusyjne itp.) oraz koncentracji walorów o znacznej wartości historycznej (regiony turystyczne i „silne” regiony kulturowe różnych typów – historyczne, etnograficzne). W wymiarze instytucjonalnym fragmentaryzm polega głównie na niespójności wiedzy będącej w posiadaniu instytucji odpowiedzialnych za przechowywanie takich danych (np. konserwatorzy zabytków, instytucje samorządów terytorialnych, jednostki naukowo-badawcze), zwłaszcza w zakresie ich przestrzennej lokalizacji i wynikających z tego różnych powiązań bliskiego zasięgu (przestrzenne, funkcjonalne, społeczne).

Próby inwentaryzacji i oceny wielkości zachowanego dziedzictwa kulturowego w obszarach wiejskich, zwłaszcza peryferyjnych, wymaga wiedzy pochodzącej z wielu źródeł, tym bardziej, że informacje ujęte w ewidencjach są w wielu przypadkach zdezaktualizowane, głównie na skutek współczesnych procesów niszczenia obiektów o dużych wartościach historyczno-kulturowych, zwłaszcza będących w rękach prywatnych (szczególnie zabytkowa zabudowa zagrodowa). Szansą na odwrócenie niekorzystnych trendów w tym zakresie są działania, które przyjmują charakter zinstytucjonalizowany, tzn. poza miejscowym wymiarem aktywności liderów zainteresowanych twórczym rozwojem dziedzictwa kulturowego, przyjmują charakter sieci – grupy powiązanej celem nadrzędnym o wspólnych podstawach organizacyjnych, zasadach funkcjonowania i planach rozwoju z centralnymi organami tworzenia regulacji w tym zakresie.

¹ Por. również pracę I. Niedźwiedzkiej-Filipiak (2009) nt. wyróżników krajobrazu kulturowego wsi.

2. Cel i metodyka badań

Celem opracowania jest interpretacja wyników oceny eksperckiej 50 polskich wsi, które charakteryzują się dużą koncentracją walorów kulturowych – materialnych, instytucjonalnych i duchowych. Ocena grupy miejscowości wiejskich miała na celu określenie możliwości utworzenia „Sieci Najciekawszych Wsi” (SNW). W artykule przedstawiono zakres (podstawy merytoryczne) oceny, zróżnicowanie grupy wsi w zakresie wybranych cech oraz podstawowe problemy ochrony i kształtowania cennych układów ruralistycznych².

Celem tworzącej się „Sieci Najciekawszych Wsi” jest budowa markowego produktu turystycznego na obszarach wiejskich. Doświadczenia opolskiego programu odnowy wsi realizowanego od ponad 15 lat były podstawą do opracowania koncepcji merytorycznej oraz podstaw organizacyjnych ogólnopolskiej sieci wsi, których walory mogą zainteresować turystów z Polski, a także z zagranicy (por. Idziak, Wilczyński 2013)³. Oryginalny pomysł sieci interesujących wsi powstał we Francji i znalazł wielu naśladowców, głównie w krajach Unii Europejskiej, a także w Kanadzie i Japonii (por. Wilczyński 2012b). Podstawowym celem rozwojowym jest w każdym przypadku przeciwdziałanie niekorzystnym procesom demograficznym i ekonomicznym takim, jak np. depopulacja, spadek aktywności ekonomicznej, spadek wartości nieruchomości, utrata walorów kulturowych itd. Specyfiką polskiego projektu jest przesunięcie akcentu z określenia „najpiękniejsze” na „najciekawsze”, co związane jest z jednej strony

² Projekt „Tworzenie Sieci Najciekawszych Wsi” powstał na zlecenie Fundacji Programów Pomocy dla Rolnictwa (FAPA) podległej Ministerstwu Rolnictwa i Rozwoju Wsi w okresie 16.01.–31.05.2015 r. Inicjatorem i głównym ekspertem projektu „Tworzenie Sieci Najciekawszych Wsi” jest Ryszard Wilczyński (b. Wojewoda Opolski, obecnie poseł na Sejm RP). Kierownictwo merytoryczne projektu i organizacja badań – dr hab. Marcin Wójcik, prof. UŁ. Interdyscyplinarny zespół badawczy w składzie: dr hab. inż. Sylwia Staszewska, prof. UAM (UAM, Poznań), mgr inż. Piotr Staszewski (praktyk, konserwator zabytków, Poznań), dr Konrad Czapiewski i dr Edyta Regulska (PAN, Warszawa), dr Paulina Tobiasz-Lis, dr Karolina Dmochowska-Dudek, dr Tomasz Napierała, dr Pamela Jeziorska-Biel, dr Małgorzata Marks-Krzyszowska, dr Marcin Feltynowski (UŁ, Łódź), dr Magdalena Dej, mgr Łukasz Sykała (IRM, Kraków), dr Krzysztof Janc, dr inż. Paulina Dudzik-Deko (UWr, Wrocław). Operatorem tworzącej się Sieci Najciekawszych Wsi jest Polska Sieć Odnowy i Rozwoju Wsi (PSORW) z siedzibą Sekretariatu w Urzędzie Miasta Gogolin (Województwo Opolskie).

³ Zainteresowanym historią programu odnowy wsi w województwie opolskim można polecić prace autorstwa W. Idziaka i R. Wilczyńskiego (2013) oraz strony internetowe <http://www.dziedzictwosiopolskiej.pl/> i <http://www.odnowawsi.eu/>, gdzie zamieszczone są liczne materiały prezentujące podstawy merytoryczne i organizacyjne projektów z ostatnich 15 lat.

z dość dużą degradacją wartości dziedzictwa materialnego w skali całego kraju, a także podkreśleniem roli różnych procesów społeczno-ekonomicznych, które prowadzą współcześnie do wzrostu znaczenia wsi i ich ponadlokalnego oddziaływania. Stworzenie takiej sieci to szansa kultywowania wiejskości i zachowanie wiejskiego dziedzictwa kulturowego, a także uzyskanie przez wieś możliwości rozwoju oraz poprawy jakości życia mieszkańców (Niedźwiedzka-Filipiak, Wilczyński 2015).

Tworzenie „Sieci Najciekawszych Wsi” jest procesem długofalowym, rozciągniętym w czasie, któremu towarzyszy wiele celów w różnych aspektach funkcjonowania wiejskich miejscowości. Operatorem powstającego produktu markowego jest Polska Sieć Odnowy i Rozwoju Wsi (PSORW) – stowarzyszenie ok. 50 podmiotów, głównie samorządów gminnych, którego celem jest wymiana doświadczeń, wiedzy o dobrych praktykach w zakresie wzrostu społeczno-gospodarczego obszarów wiejskich⁴. Działalność tego stowarzyszenia była kluczowa dla zinstytucjonalizowania tworzenia „Sieci Najciekawszych Wsi”, a tym samym uruchomienia mechanizmu wyłaniania kandydatów, opracowywania zasad funkcjonowania i rozwoju elitarniej grupy miejscowości wiejskich. Pomysł zrodzony w czasie pierwszych doświadczeń Polski jako członka UE powinien zostać zrealizowany do 2017 roku, kiedy sieć zacznie realnie funkcjonować w oparciu o jednolite zasady planu działań, kreowania wizerunku, marki turystycznej itd.

W 2015 roku działania PSORW ukierunkowane były na wdrażanie projektu Sieci w zakresie oceny walorów kulturowych pierwszych 50 wsi z listy 100 jednostek wyłonionych przez członków stowarzyszenia na bazie informacji własnych, a także przekazanych przez konserwatorów zabytków oraz instytucje samorządowe szczebla regionalnego (rys. 1). Projekt był realizowany ze środków Programu Rozwoju Obszarów Wiejskich (2007–2013) na zlecenie Fundacji Programów Pomocy dla Rolnictwa FAPA podległej Ministerstwu Rolnictwa i Rozwoju Wsi w okresie 01–05.2015 r. Wyboru 50 wsi z listy 100 przedstawionych dokonał kierownik merytoryczny projektu na podstawie wstępnej oceny wszystkich jednostek osadniczych w trzech zakresach, tj. zachowanie historycznego układu przestrzennego i stopień jego przekształceń, aktywność społeczna oraz wpisanie w walory przyrodnicze i antropogeniczne regionu. Jedną z zasad było zaproszenie do projektu wsi z każdego województwa Polski (przynajmniej 1 wieś pozyskana do projektu z każdego województwa). Pilotażowy projekt został przeprowadzony wcześniej w województwie opolskim w oparciu o środki Krajowej Sieci Obszarów Wiejskich (KSOW).

⁴ Więcej informacji na stronie <http://www.psorw.odnowawsi.pl/>.

Rys. 1. Rozmieszczenie wsi zgłoszonych (100) i ocenionych (50) w okresie styczeń–maj 2015

Źródło: opracowanie własne

Rozmieszczenie wsi z listy otrzymanej od FAPA jest przede wszystkim funkcją stanu zachowania dziedzictwa kulturowego, zwłaszcza materialnego, polskiej wsi. Rozkład przestrzenny wybranych do projektu 50 wsi w dużym stopniu nawiązał do rozmieszczenia wszystkich miejscowości znajdujących się na liście. Wpływ na liczbę miejscowości miało również zaangażowanie w projekt regionalnych instytucji samorządowych oraz ochrony dziedzictwa kulturowego. Duże zainteresowanie projektem miało miejsce w regionie lubuskim, opolskim, dolnośląskim, warmińsko-mazurskim.

Rozmieszczenie wsi na terenie Polski pokazuje, że największymi zasobami materialnego dziedzictwa kulturowego charakteryzują się regiony, w których przewała bardziej trwała zabudowa mieszkaniowa i gospodarcza (cegła, kamień, szachulec) przed II wojną światową – tj. w obszarach przyłączonych do Polski w 1945 roku (zachodniopomorskie, lubuskie, dolnośląskie, opolskie, warmińsko-

-mazurskie). Stan zachowania oryginalnych układów przestrzennych oraz fizjonomicznych zależał w dużej mierze od intensywności powojennych przekształceń osadnictwa wiejskiego pod wpływem industrializacji i urbanizacji. Stosunkowo dużo interesujących pod tym względem wsi znajduje się w rolniczych obszarach województwa podlaskiego, lubelskiego, małopolskiego, podkarpackiego. Nieodwracalne zniszczenia dokonały się natomiast w regionach centralnych, tj. łódzkie, mazowieckie, świętokrzyskie, kujawsko-pomorskie, gdzie drewniana zabudowa została zastąpiona przez murowaną, a proces ten charakteryzował się brakiem namysłu nad wartością historyczną ruralistycznych układów. W konsekwencji w Polsce środkowej materialne dziedzictwo kulturowe wsi można obejrzeć prawie wyłącznie w skansenach.

Ocena wielkości potencjału wsi opiera się na wielokryterialnej metodzie pracy terenowej oraz kameralnej, której podstawą jest arkuszu ewaluacyjny, czyli Karta Oceny Miejscowości (KOM). Jej kształt jest efektem wieloletnich prób opracowania narzędzia, dzięki któremu zasoby kulturowe wsi można ocenić w wielu obszarach i aspektach (por. Niedźwiedzka-Filipiak, Wilczyński 2015). Podstawą konstrukcji karty jest nadanie określonych wag punktowych obszarom, podobszarom merytorycznym i ich elementom składowym, a następnie rozdzielenie punktów pomiędzy aspekty oraz ostatecznie nadanie im określonego waloru punktowego podczas oceny eksperckiej (por. Niedźwiedzka-Filipiak, Wilczyński 2015, s. 98–100).

Idea identyfikacji zasobów kulturowych ciekawych wsi odnosi się do podziału wsi na dwa typy, tj. wsi dziedzictwa kulturowego o relatywnie wysokich walorach historycznych, zwłaszcza architektoniczno-fizjonomicznych oraz wsi przeżyć i emocji, które mogą być atrakcyjne ze względu na specyfikę i ofertę pobytu. W koncepcji tej istotną sprawą jest związek pomiędzy tworzeniem markowego produktu a realizacją paradygmatu rewitalizacji, w tym wewnętrznego rozwoju wsi (por. Niedźwiedzka-Filipiak, Wilczyński 2015).

Ocena miejscowości oparta jest na kryteriach, które obejmują trzy główne „obszary walorów miejscowości”, tj. zasoby, specyfikę i klimat (por. Niedźwiedzka-Filipiak, Wilczyński 2015 oraz tab. 1). Ich łączne rozpatrywanie decyduje o całościowej ocenie jakości miejsca i oferty, a to z kolei przekłada się na satysfakcję odbiorcy, któremu w trakcie pobytu towarzyszą stany emocjonalne. W koncepcji tworzenia sieci zakłada się, że walory poznawcze są powodem pobytu. Pobyt musi być jednak określony w ścisły sposób, tj. zwerbalizowany w postaci „opowieści” odnoszącej się do konkretnego obszaru, tj. „obszaru udostępnionego” oraz trasy, podczas której poznajemy jej kolejne części, tj. trasy udostępniającej walory wsi (por. Niedźwiedzka-Filipiak, Wilczyński 2015, s. 12). Narracja miejsca ma charakter zrutynizowany do konkretnej drogi oraz czasu, który jest potrzebny na poznanie oraz wywołanie skutków w postaci przeżyć i emocji.

Tabela 1

Obszary, podobszary oraz aspekty oceny miejscowości

Lp.	Obszar	Podobszar	Aspekty	Łączna liczba punktów możliwych do uzyskania za podobszar
1	2	3	4	5
1	Zasób miejscowości – rozlokowana w przestroni baza materialna, która decyduje o walorach wsi	Ukształtowanie przestrzenne i wizerunek miejscowości – wartość historyczno-techniczny i strona wizualna obiektów, jakość i funkcjonalność ciekawych obszarów z terenami komunikacyjnymi, usługowymi oraz tworzącymi ramę krajobrazową na zewnątrz	<ol style="list-style-type: none"> 1. Ł.ad przestrzenny – sylweta miejscowości 2. Ł.ad przestrzenny – ogólny wizerunek 3. Ł.ad przestrzenny – centrum / miejsca centralne 4. Ł.ad przestrzenny – strefy wejściowe 5. Ł.ad przestrzenny – wjazdowe ciągi komunikacyjne 6. Zabytki, obiekty, formy w przestrzeni o szczególnych walorach historycznych – historyczny układ ruralistyczny 7. Zabytki, obiekty, formy w przestrzeni o szczególnych walorach historycznych – obiekty zabytkowe 8. Zabytki, obiekty, formy w przestrzeni o szczególnych walorach historycznych – wyróżniki wsi 9. Zabytki, obiekty, formy w przestrzeni o szczególnych walorach historycznych – zabudowa zagrodowa i inna o wysokich walorach historyczno-architektonicznych 10. Zabudowa i posesja (architektura, stan techniczny, zakres i charakter przekształceń) – budynki 11. Zabudowa i posesja (architektura, stan techniczny, zakres i charakter przekształceń) – otoczenie budynków (podwórza, ogrody, sady) 	30

Tabela 1 (cd.)

1	2	3	4	5
		<p>12. Zabudowa i posesja (architektura, stan techniczny, zakres i charakter przekształceń) – ogrodzenia (stan, adekwatność)</p> <p>13. Przestrzeń publiczna i jej wyposażenie</p> <p>14. Elementy przyrodnicze, krajobrazowe, obszary i typy zieleni wewnątrz miejscowości</p> <p>15. Jakość otoczenia i powiązanie z otoczeniem – widoczna z wewnątrz rama krajobrazowa wsi</p> <p>16. Jakość otoczenia i powiązanie z otoczeniem – punkty widokowe dające wgląd w otoczenie</p> <p>17. Jakość otoczenia i powiązanie z otoczeniem – cenne elementy przyrodnicze i krajobrazowe w bezpośrednim otoczeniu miejscowości</p>	30	
2		<p>Infrastruktura pobytowa</p> <p>– obiekty umożliwiający wykorzystanie walorów miejscowości</p>	<p>18. Baza noclegowa</p> <p>19. Baza gastronomiczna</p> <p>20. Miejsca dedykowane przyjezdnym (parking, postój, odpoczynek)</p> <p>21. Obiekty z możliwością aktywnego odpoczynku</p> <p>22. Łączność i internet</p>	20
3		<p>Udostępnienie walorów</p> <p>– infrastruktura służąca poznaniu walorów miejscowości oraz sposób udostępnienia (trasa i formy opisu)</p>	<p>23. Wytyczenie trasy udostępniającej walory wsi – zdefiniowanie atrakcyjności / walorów poznawczych wsi</p> <p>24. Wytyczenie trasy udostępniającej walory wsi – wyeksponowanie walorów wsi</p> <p>25. Miejsce lub miejsca początku trasy</p> <p>26. Miejsca spoczynkowe (azyły) dla turystów</p> <p>27. Przemieszczenie się po trasie</p> <p>28. System opisu trasy</p> <p>29. Inne istniejące trasy i szlaki</p>	20

Tabela 1 (cd.)

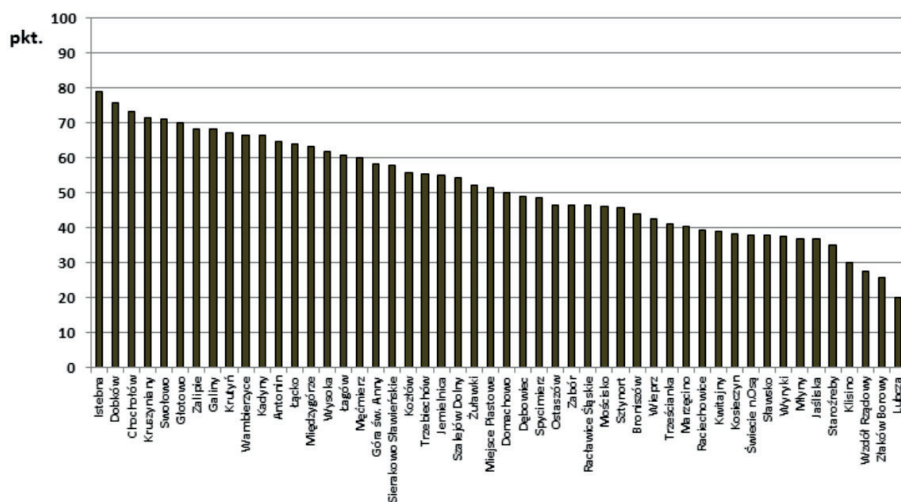
1	2	3	4	5
4	Specyfika wsi – zespół elementów, które wies wyróżniają, decydują o jej rozpoznawalności. Specyfika tworzy wyjątkowość miejsca, jego tożsamość oraz w konsekwencji jego rozpoznawalność		30. Zdefiniowanie powodu pobytu 31. Komunikowanie i rozwijanie specyfiki/atrakcyjności – materiały informacyjne, strona www. itp. 32. Komunikowanie i rozwijanie specyfiki/atrakcyjności – wyróżniki miejsca, system informacji wizualnej i inne 33. Komunikowanie i rozwijanie specyfiki/atrakcyjności – usługi, produkty, pamiątki 34. Poznawanie specyfiki wsi i uczenie się – wydarzenia organizowane cyklicznie lub okazjonalnie 35. Poznawanie specyfiki wsi i uczenie się – działania artystyczne, warsztaty, gry terenowe	15
5	Klimat miejsca – zespół uwarunkowań, które tworzą wrażenia, kształtują wyobraźnię i pobudzają zmysły. Klimat miejsca istnieje w przestrzeni symbolicznej opisanej przez spuszczoną duchową oraz emocje rodzące się pod wpływem zewnętrznych bodźców		36. Propagowanie wiejskich wartości 37. Życie wsi i jej mieszkańców, utrzymywanie tradycji i obyczajów 38. Przestrzeń zmysłów 39. Ponadlokalne oddziaływanie atrakcyjności	15
Razem	3 obszary	5 podobszarów	39 aspektów	100

Źródło: opracowanie własne na podstawie: I. Niedźwiedzka-Filipiak i R. Wilezyński (2015).

3. Wyniki badań

Warunkiem pozytywnej oceny, a tym samym stwierdzenia wystarczających uwarunkowań do uczestnictwa wsi w sieci (SNW) było uzyskanie co najmniej 35 punktów na 100 możliwych do zdobycia oraz brak cech ocenionych na poziomie dyskwalifikującym. Ocenę pozytywną przeszło 46 wsi z 50 zaproszonych do projektu. Wśród czterech ocenionych negatywnie znalazły się: Klisino (opolskie, 30 pkt.), Wzdół Rządowy (świętokrzyskie, 27,5 pkt.), Złaków Borowy (łódzkie, 26 pkt.) i Lubcza (świętokrzyskie, 20 pkt.).

Należy podkreślić, że wyniki oceny były bardzo zróżnicowane. Różnica pomiędzy najlepiej ocenioną wsią, tj. Istebną (śląskie, 79 pkt.) a naj słabszym wynikiem Lubczy wyniosła aż 59 pkt. Średni wynik całej badanej pięćdziesiątki to 51,7 pkt., a odchylenie standardowe – 14,3 pkt. (por. rys. 2). Podział badanej populacji wg wartości średniej, średniej + odchylenie standardowe oraz średniej – odchylenie standardowe, czyli na cztery grupy, bardzo dobrze wpisał się w założenia projektu. Wartość graniczna pomiędzy dwoma najlepszymi grupami (średnia + odchylenie standardowe), tj. 66 pkt. odpowiada zakładanemu na wstępie projektu poziomowi, powyżej którego wsie mogą otrzymać certyfikację, czyli stać się już w najbliższym czasie członkami sieci.

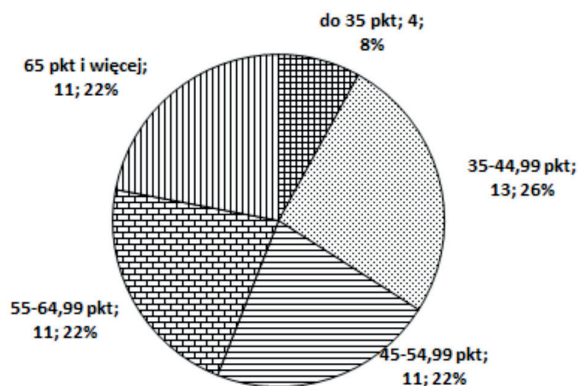

Rys. 2. Ogólny wynik oceny eksperckiej 50 wsi wybranych do badań

Źródło: opracowanie własne

Wartość graniczna pomiędzy dwoma słabiej ocenionymi grupami wsi (średnia – odchylenie standardowe), tj. 37,4 pkt. pokrywa się niemal z ustalonym poziomem, poniżej którego miejscowość otrzymywała ocenę negatywną (35 pkt.).

Stosunkowo równomierny rozkład punktowy oceny eksperckiej 50 wsi dał podstawę do rozbudowy klasyfikacji na pięć grup, gdzie rozpiętość trzech śródownych grup wyniosła 10 pkt. (rys. 3, tab. 2). W ten sposób podzielono populację na grupę wsi o bardzo dużym (65 pkt. i więcej) i dużym potencjale do uczestnictwa w sieci (55–64,99 pkt.), potencjale przeciętnym (45–54,99 pkt) oraz potencjale małym (35–44,99) oraz bardzo małym (poniżej 35 pkt.).

Rys. 3. Liczebność wsi w wyznaczonych grupach oceny

Źródło: opracowanie własne

Tabela 2

Wsie biorące udział w projekcie wg grup oceny

Grupa	Liczba wsi	Wsie
Do 35 pkt.	4	Klisino, Wzdół Rządowy, Złaków Borowy, Lubcza
35–44,99 pkt.	13	Broniszów, Wieprz, Trześcianka, Marzęcino, Raciechowice, Kwitajny, Kosieczyn, Świecie n. Osą, Sławsko, Wiryki, Młyny, Jaśliska, Starożreby
45–54,99 pkt.	11	Szalejów Dolny, Żuławki, Miejsce Piastowe, Domachowo, Dębowiec, Spycimierz, Ostaszów, Zabór, Raclawice Śląskie, Mościsko, Sztynort
55–64,99 pkt.	11	Antonin, Łącko, Międzygórze, Wysoka, Łągów, Męcimierz, Góra św. Anny, Sierakowo Sławieńskie, Kozłów, Trzebiechów, Jemielnica
65 pkt. i więcej	11	Istebna, Dobków, Chocholów, Kruszyniany, Swółowo, Głotowo, Zalipie, Galiny, Krutyń, Wambierzyce, Kadyny

Źródło: opracowanie własne.

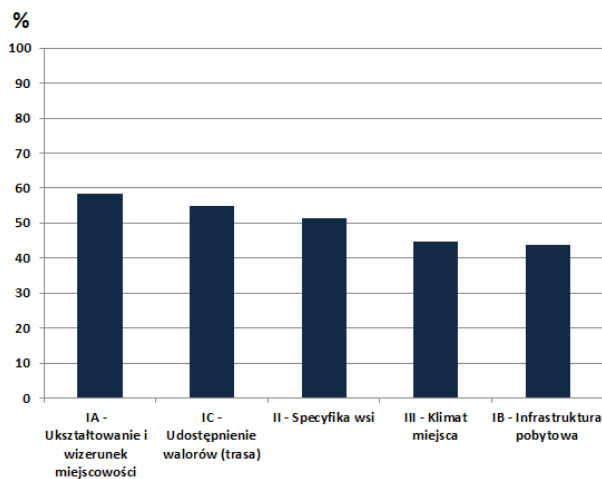
Rozmieszczenie przestrzenne wsi poszczególnych grup pozwala na określenie prawidłowości (rys. 4). Okazuje się bowiem, że istnieje związek pomiędzy położeniem wsi (region) a poziomem oceny. Relatywnie wyższe oceny otrzymały wsie w regionach, które charakteryzują się najlepszym stanem zachowania dziedzictwa kulturowego, czyli w województwie dolnośląskim, lubuskim, opolskim, zachodniopomorskim i warmińsko-mazurskim. Wsie o stwierdzonym bardzo dużym i dużym potencjale do uczestnictwa w „Sieci Najciekawszych Wsi” tworzą zgrupowania przestrzenne – perspektywiczne klastry, co może ułatwić ich dalsze funkcjonowanie na rynku usług turystycznych (wymiana doświadczeń, wspólne problemy, możliwości finansowania rozwoju z tych samych źródeł). W pozostałych regionach wysoko ocenieni kandydaci do sieci są pojedynczymi przypadkami wybijającymi się przede wszystkim wysoką świadomością własnego waloru i stworzoną już własną marką turystyczną, tj. Kruszyniany, Chochołów, Zalipie, Istebna, Męcimierz.

Rys. 4. Ocena punktowa badanych wsi (wg grup) w przestrzeni kraju

Źródło: opracowanie własne

Wśród pięciu wyznaczonych obszarów oceny merytorycznej miejscowości najlepiej zostały ocenione aspekty w zakresie ukształtowania i wizerunku miejscowości (rys. 5). Na kolejnych dobrych miejscach znalazły się sposób, w jaki mieszkańcy proponują udostępnić zasoby wsi oraz specyfika wsi, czyli zespół elementów, które decydują o rozpoznawalności wsi oraz jej obecnej oferty. Najslabiej ze wszystkich aspektów wypadły te, które związane są z obecnością i funkcjonowaniem infrastruktury pobytovej, czyli wszystkie obiekty i urządzenia mające za zadanie zatrzymanie odwiedzających jak najdłużej na terenie wsi, a tym samym budujące lub wzmacniające podstawy ekonomiczne miejscowości. Można zatem stwierdzić, że istniejące zasoby oraz ich społeczna świadomość w dużej części miejscowości tworzą istotny walor poznawczy. Jednak niedobory wynikające ze słabej promocji tego co wartościowe oraz brak możliwości dłuższego obcowania z lokalnym środowiskiem są na chwilę obecną w większości miejscowości podstawowymi barierami dla wejścia wsi do sieci. Wsie – liderów w wyznaczonych obszarach oceny przedstawiono w tab. 3.

Rys. 5. Średnia wartość w poszczególnych obszarach oceny w stosunku do maksymalnej możliwej do zdobycia liczby punktów (%)

Źródło: opracowanie własne

Bardziej dokładne określenie cech, które zostały średnio najlepiej i najgorzej ocenione podczas badań pozwala z jednej strony ukazać mocne i słabe strony osadnictwa wiejskiego pod względem uczestnictwa w „Sieci Najciekawszych Wsi”, z drugiej zaś wskazać kluczowe obszary interwencji, która ma służyć podnoszeniu walorów miejscowości. Wśród najlepiej ocenionych aspektów znalazły się:

- 1. Przyroda i krajobraz wewnątrz miejscowości** – zróżnicowanie przyrodnicze i krajobraz wewnątrz miejscowości zostały relatywnie najwyżej ocenione, a składa się na to w dużej mierze stosunkowo dobrze zachowana i pielęgno-

Tabela 3

Wsie – liderzy obszarów oceny merytorycznej

Ukształtowanie i wizerunek miejscowości	Infrastruktura pobytowa	Udostępnienie walorów (trasa)	Specyfika wsi	Klimat miejsca
<ul style="list-style-type: none"> – Głotowo (warmińsko-mazurskie) – Galiny (warmińsko-mazurskie) – Kadyny (warmińsko-mazurskie) – Chochółów (małopolskie) – Męcierz (lubelskie) 	<ul style="list-style-type: none"> – Międzygórze (dolnośląskie) – Antonin (wielkopolskie) – Krutyń (warmińsko-mazurskie) – Istebna (śląskie) – Kozłów (śląskie) – Kruszyniany (podlaskie) – Wambierzyce (dolnośląskie) 	<ul style="list-style-type: none"> – Krutyń (warmińsko-mazurskie) – Łącko (zachodniopomorskie) – Głotowo (warmińsko-mazurskie) – Istebna (śląskie) – Swołowo (pomorskie) – Dobków (dolnośląskie) 	<ul style="list-style-type: none"> – Zalipie (małopolskie) – Dobków (dolnośląskie) – Kruszyniany (podlaskie) – Swołowo (pomorskie) – Domachowo (wielkopolskie) 	<ul style="list-style-type: none"> – Dobków (dolnośląskie) – Zalipie (małopolskie) – Chochółów (małopolskie) – Swołowo (pomorskie) – Istebna (śląskie)

Źródło: opracowanie własne.

- wana roślinność w przestrzeniach publicznych oraz jej powiązanie z przyrodą otaczającą wieś. Wiele wsi dzięki położeniu w atrakcyjnych pod względem przyrodniczym regionach Polski (urozmaicenie rzeźby, lesistość) ma zróżnicowaną fizjografię, w tym występują tak ważne dla dobrej percepcji krajobrazu elementy, jak rzeki, jeziora, ostańce, wychodnie skał, stanowiska cennej flory.
2. **Wyróżniki wsi** – każda wieś ma oryginalny charakter jako efekt złożonych uwarunkowań przyrodniczych i kulturowych (regionalnych i lokalnych). Większość miejscowości ma duże możliwości, aby ze swej specyfiki wyodrębnić i pokreślić te elementy, które jednoznacznie będą się z nią kojarzyły na tle innych uczestników sieci najciekawszych wsi oraz sieci osadnictwa wiejskiego w kraju.
 3. **Wjazdowe ciągi komunikacyjne** – większość miejscowości ma zwarte układy osadnicze i wyraźne odseparowanie od innych wsi, przez co ważnym urozmaiceniem krajobrazu są dobrze ukształtowane ciągi komunikacyjne, które najczęściej charakteryzują się rytmem wywołanym przez starodrzew rosnący wzdłuż drogi, pola oraz rzeźbę terenu.
 4. **Obiekty zabytkowe** – dobór miejscowości do oceny wielkości potencjału zakładał istotną rolę materialnego dziedzictwa kulturowego w kreowaniu marki

większości wsi. Wsie cechowała różnorodność form architektoniczno-krajo-
brazowych, tj. sakralnych, rezydencjalnych, zagrodowych, użyteczności pub-
licznej, a także małej architektury (fot. 1).

Fot. 1. Swołowo – przykład kandydata do SNW o wysokich walorach opartych
na zachowanym materialnym dziedzictwie kulturowym

fot. M. Wójcik

5. **Przyroda i krajobraz w otoczeniu** – większość wsi położonych jest w regionalnych peryferiach, przez co stopień przekształcenia krajobrazu jest stosunkowo niewielki (obciążająca krajobraz suburbanizacja, industrializacja, inwestycje komunikacyjne itd.). Również większość wsi leży w atrakcyjnych dla turystyki strefach (pasach) krajobrazowych – nadmorskim, pojeziernym, górskim (fot. 2).
6. **Układ ruralistyczny** – wsie reprezentują bardzo różne układy morfogenetyczne, najczęściej mają one charakter zwarty, a wiele miejscowości reprezentuje stare formy osadnicze takie, jak wielodrożnice, owalnice, ulicówki, szeregówki, rzędówki. Formy te najczęściej charakteryzują się dobrym lub bardzo dobrym zachowaniem pierwotnego układu siedliska.
7. **Rama krajobrazowa (panoramy i osie widokowe)** – urozmaicony charakter rzeźby terenu oraz najczęściej niezaburzone nowymi obiektami wnętrze wsi daje możliwość obserwacji otoczenia wsi (z punktów widokowych lub przez „okna” w krajobrazie osadniczym), jak również wzdłuż osi wewnątrz miejscowości.

Fot. 2. Sierakowo Sławińskie – przykład kandydata do SNW o wysokich walorach opartych na walorach niematerialnych (wioska „przeżyć i emocji”)

fot. M. Wójcik

Najslabiej podczas oceny wypadły następujące aspekty:

1. **Charakter i stan ogrodzeń** – jeden z najbardziej dysonujących elementów w krajobrazie wiejskim. Nieadekwatność tego elementu względem obiektów cennych pod względem kulturowym i przyrodniczym, bardzo duże zróżnicowanie materiałowe i estetyczne oraz wewnętrzna niespójność decyduje w największym stopniu o obniżeniu walorów każdej miejscowości.
2. **Stan techniczny zabudowy** – w większości miejscowości stan techniczny obiektów może przełożyć się w najbliższych latach na utratę kluczowych zasobów kulturowych. Zagrożeniem są również prowizoryczne remonty, niszczenie detali architektonicznych oraz brak społecznego zrozumienia dla wartości obiektów, zwłaszcza gospodarczych.
3. **Usługi, produkty, pamiątki** – większość wsi nie promuje swojej indywidualności przez sprzedaż choćby drobnych pamiątek, produktów wynikających z podkreślenia specyfiki miejsca.
4. **System opisu trasy** – wsie bardzo rzadko mają pełny opis informacji o poruszaniu się po obszarze udostępnienia oraz o cennych obiektach lub ważnych wydarzeniach.

5. **Miejsca dla turystów** – brak miejsc dedykowanych turystom to jedna z największych przeszkód w zatrzymaniu przyjezdnych na dłużej oraz rozbudzenia w nich pasji poznawczych oraz tworzenia refleksji nad odwiedzanym miejscem.
6. **System informacji wizualnej** – najczęściej brakuje informacji, która w przestrzeni tworzyłaby narracje miejsca, a także operowałaby swoistą symboliką stworzoną na potrzeby opisu oryginalnych miejsc i tras przejścia.
7. **Otoczenie budynków** – otoczenie budynków jest najczęściej niespójne z ich charakterem, czego najbardziej negatywnymi przejawami są prowizoryczne przybudówki, nieporządek na posesjach oraz zastępowanie tradycyjnej dla wsi zieleni liściastej na iglastą.

Przeprowadzona ocena oraz analiza materiału zabranego w tym zakresie pozwala stwierdzić, że istnieje bardzo duże regionalne zróżnicowanie zasobów dziedzictwa kulturowego wsi, zarówno w zakresie typów architektoniczno-fizjonomicznych, jak i stanu ich zachowania. Pod tym względem do uczestnictwa w sieci predysponowane są przede wszystkim wsie obszarów, które zostały przyłączone do Polski w 1945 roku (regiony: warmińsko-mazurski, lubuski, dolnośląski, opolski, zachodniopomorski). Stopień zachowania wiejskiego dziedzictwa materialnego wynika w dużej mierze ze zróżnicowania materiału budowlanego oraz standardu obiektów. Najbardziej negatywnie odbiło się to na stanie zachowania dziedzictwa kulturowego w Polsce środkowej (łódzkie, mazowieckie, kujawsko-pomorskie, świętokrzyskie), gdzie model powojennych przekształceń doprowadził do całkowitej zagłady budownictwa drewnianego, które w chwili obecnej można oglądać prawie wyłącznie w skansenach. Kompleksy obiektów o bardziej trwałych podstawach budowlanych (kamień, cegła, szachulec) i o wyższym standardzie zamieszkiwania, przejęte po w większości przesiedlonych społecznościach niemieckich, są obecnie główną bazą dla wyszukiwania wsi do sieci, których potencjał w tym zakresie jest bardzo wysoki, choć oczywiście w wielu już przypadkach degradacja zasobów i tu jest bardzo duża.

4. Dyskusja

Na regionalne peryferia, w obrębie których leży większość wsi mających duży potencjał do wejścia do sieci, należy spojrzeć jako teren innowacyjnych działań, które mogą podnieść ich rangę społeczną i ekonomiczną. W wiejskich obszarach peryferyjnych znajduje się wiele zasobów, które przy zastosowaniu odpowiednich instrumentów mogą przerodzić się w atrakcyjne dla zewnętrznych odbiorców miejsca wypoczynku, zamieszkania, a także dzięki nowym technologiom, również w miejsca pracy. Wsie o odpowiednio wysokim potencjale uczestnictwa w sieci mogą w przyszłości stać się lokalnymi ogniskami rozwoju społeczno-ekonomicznego.

Najbardziej palącym problemem rozwoju wsi poddanych ocenie jest utrzymanie zasobów, zwłaszcza cennych historycznych układów ruralistycznych (rozplanowanie i obiekty), w stanie umożliwiającym ich właściwą ekspozycję oraz odbiór estetyczny. Degradacja cennej zabudowy, zwłaszcza tej znajdującej w rękach prywatnych (np. zagrody), jest bardzo duża i tylko nieliczne wsie mogą pochwalić się kompleksowym charakterem utrzymania obiektów na wysokim poziomie. Procesom odnowy, a często nawet podstawowego zabezpieczenia budynków przed niszczeniem, nie sprzyja niska społeczna świadomość wartości historycznej oraz brak odpowiedzialności za przekazanie tego dziedzictwa kolejnym pokoleniom. Dla wielu wsi o wysokich walorach architektonicznych i układów ruralistycznych kluczowe będzie najbliższe 15–20 lat, kiedy może dokonać się zagłada podstawowych zasobów, które w obecnej chwili decydują jeszcze o zainteresowaniu wsią przez instytucje rozwoju i odnowy wsi, jak i pasjonatów dziedzictwa historycznego.

Jedną z cech, która obniża potencjał prawie wszystkich ocenianych wsi jest niska estetyka ogrodzeń, zwłaszcza prywatnych posesji. Ogrodzenia posesji na obecnym etapie przemian krajobrazu osiedli wiejskich w najmniejszym stopniu stanowią oryginalny (zgodny) element wyposażenia wsi. Większość z nich to tani substytut tego, co powinno być dopełniającymi całość składnikami środowiska architektoniczno-fizjonomicznego.

Istotnym uwarunkowaniem współczesnych przemian wsi o dużych możliwościach wejścia do sieci jest aktywność społeczna mieszkańców, którą można interpretować jako oznaki „nowej” wiejskości związanej z wkraczaniem wielu obszarów wiejskich w post-produkcyjny etap rozwoju. Podstawową cechą „nowej” wiejskości jest traktowanie wsi jako alternatywnego wobec miejskiego (zurbanizowanego) środowiska zamieszkania i pracy, co jest wyrazem wzrostu świadomości walorów wsi. Dotyczy to zarówno nowych mieszkańców, zafascynowanych oryginalnym dziedzictwem wsi i możliwościami, które płyną z jego twórczego rozwoju oraz części autochtonów cechujących się wzrostem zainteresowania własną tożsamością połączonym z możliwościami uzyskania wymiernych zysków na skutek obsługi turystów oraz grup społecznych poszukujących nowych doznań kulturowych i wrażliwych na bodźce płynące z wiejskiego „*milieu*”.

Recepta na sukces obejmuje wiele elementów, które należy zauważyć i docenić. Wśród tych najważniejszych należy wskazać atrakcyjny układ przestrzenny, w którym nie brakuje miejsc centralnych ogniskujących funkcje poznawcze i wypoczynkowe, społeczną świadomość walorów własnego dziedzictwa i umiejętność opowiedzenia o nich (określenie powodu pobytu), istnienie instytucji długiego trwania odwołujących się do pamięci historycznej oraz wspólnotowych działań, umiejętność tworzenia nośników narracji umiejscowionych w środowisku wewnętrznym, ukształtowaną już w jakiejś formie ścieżkę własnego rozwoju

opartą o własne zasoby (rozwinęte funkcje turystyczne), a także funkcjonowanie w lokalnej i regionalnej sieci miejscowości o różnych funkcjach i walorach środowiska naturalnego i antropogenicznego (regiony turystyczne).

Niezwykle ważnym czynnikiem rozwoju ciekawych wsi i ich uczestnictwa w sieci jest pomoc i wsparcie ze strony samorządów lokalnych, od których zależy uruchomienie różnych instrumentów promocji, instytucjonalnych i prawnych. Chwiejność polityczno-administracyjna i brak długofalowej wizji rozwoju miejscowości, w tym wysokie oczekiwania w krótkim czasie, mogą prowadzić do osłabienia członkostwa w sieci (np. utrata kluczowych zasobów, spadek aktywności społeczności lokalnej, wewnętrzna konkurencja). Każda wieś, u której stwierdzono duży potencjał uczestnictwa w sieci, oprócz cech wspólnych dla wszystkich członków (typowy zestaw cech, dzięki którym możliwy jest sukces) ma pewne własne oryginalne uwarunkowania rozwoju, w tym niepowtarzalne dla innych zasoby i tylko lokalne środowisko społeczne, tj. decydenci, liderzy, społeczności, jest w stanie je dostrzec, zrozumieć i odpowiednio wypromować na rzecz odbiorcy.

LITERATURA

- Biczkowski M., 2013, *Przestrzenna alokacja wsparcia finansowego z instrumentów wspólnej polityki rolnej i ich wpływ na rozwój społeczno-gospodarczy obszarów wiejskich*, „Acta Universitatis Lodzianensis. Folia Geographica Socio-Oeconomica”, 13, s. 93–114.
- Bukraba-Rylska I., 1992, *Badanie kultury a odbudowa tożsamości wsi współczesnej*, [w:] Wieruszewska M. (red.), *Odnowa wsi. Między mitem a nadzieją*, IRWiR PAN, Warszawa, s. 133–157.
- Idziak W., Wilczyński R., 2013, *Odnowa wsi. Przestrzeń, ludzie, działania*, FAPA, Warszawa.
- Kłodziński M., Bład M., Wilczyński R. (red.), 2007, *Odnowa wsi w integrującej się Europie*, IRWiR, Warszawa.
- Niedźwiedzka-Filipiak I., 2009, *Wyróżniki krajobrazu i architektury wsi Polski południowo-zachodniej*, Wydawnictwo Uniwersytetu Przyrodniczego, Wrocław.
- Niedźwiedzka-Filipiak I., Wilczyński R., 2015, *Walory miejscowości – tworzymy Sieci Najciekawszych Wsi*, Urząd Marszałkowski Województwa Opolskiego, Opole.
- Rudnicki R., 2010, *Zróżnicowanie przestrzenne wykorzystania funduszy Unii Europejskiej przez gospodarstwa rolne w Polsce*, Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań.
- Wilczyński R., 2012a, *Odnowa wsi z wykorzystaniem środków europejskich – niewykorzystana szansa na rewitalizację*, „Architektura Krajobrazu, Studia i Prezentacje”, 2 (35), s. 4–22.
- Wilczyński R. (red.), 2012b, *Sieć Najpiękniejszych Wsi. Opracowanie eksperckie projektu*, PROW, KSOW, Opole.
- Wójcik M., 2010, *Struktura i działanie – geograficzno-społeczna interpretacja oddziaływania funduszy Unii Europejskiej na przykładzie programu „Odnowa wsi”*, [w:] Kacprzak E., Kołodziejczak A. (red.), *Rola środków Unii Europejskiej w rozwoju obsza-*

rów wiejskich, „Studia Obszarów Wiejskich”, 24, Zespół Badań Obszarów Wiejskich Instytutu Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN, Komisja Obszarów Wiejskich PTG, Warszawa, s. 186–201.

Wójcik M., 2012, *Geografia wsi w Polsce. Studium zmiany podstaw teoretyczno-metodologicznych*, Wydawnictwo UŁ, Łódź.

CONDITIONS FOR THE CREATION OF "THE MOST INTERESTING VILLAGES' NETWORK". RESULTS OF THE EVALUATION OF THE FIFTY POLISH SETTLEMENTS

Abstract Transformations that occur in Polish rural areas also impact tourism and recreation enterprises. Starting the rural development programs successfully activates processes of modernisation in many fields of social and economic life, including material base (infrastructure), which is an essential element in the functioning of settlement systems. The aim of this study is to present selected results of the expert analysis of 50 Polish villages, which are characterised by a high concentration of cultural values – material, institutional and spiritual. The assessment of a group of rural settlements was meant to determine the potential for creating the Network of the Most Interesting Villages (SNW). The article presents the factual basis for such evaluation, the differentiation in group of villages according to selected traits, especially those describing the infrastructural plane for developing the tourism and recreational functions.

The recipe for success includes many elements. The most important ones include attractive spatial configuration in which there is no shortage of central locations that are the focus of educational and recreational functions, the social awareness of the value of one's own heritage and the ability to describe it (the purpose of stay), the existence of long-lasting institutions referring to the historical memory and communal activities, the ability to create the media for narration placed in the internal environment, somewhat-formed path of its own development based on own resources (developed tourism functions), as well as participation in local and regional network of town with varying functions, and natural and anthropogenic environmental values (tourist regions).

Keywords Rural areas, cultural heritage, methods of settlements research.

Dr hab. Marcin Wójcik, prof. UŁ
Katedra Geografii Regionalnej i Społecznej
Wydział Nauk Geograficznych
Uniwersytet Łódzki

Łukasz Musiaka

PERCEPCJA MATERIALNEGO DZIEDZICTWA ZAKONU KRZYŻACKIEGO NA PRZYKŁADZIE PUCKA

Zarys treści Jednym z ważnych miejsc na mapie dawnego państwa krzyżackiego nad Bałtykiem był Puck. Do dzisiaj zachowały się tam fara, ruiny zamku krzyżackiego oraz doskonale widoczny układ przestrzenny miasta lokacyjnego z dużym rynkiem. Elementy średniowiecznego dziedzictwa kulturowego pełnią dziś ważną rolę w promocji miasta, jak również w kształtowaniu poczucia dumy i patriotyzmu lokalnego mieszkańców. W artykule autor podjął próbę określenia poziomu wiedzy osób mieszkających na terenach dawnego państwa zakonnego na temat historii i materialnej spuścizny kulturowej zakonu krzyżackiego. Podstawę prowadzonych analiz stanowiły wyniki badań ankietowych zrealizowanych w Pucku w maju 2015 roku.

Słowa kluczowe Percepcja, dziedzictwo kulturowe, zakon krzyżacki, Puck.

1. Wprowadzenie

W średniowieczu Zakon Szpitala Najświętszej Maryi Panny Domu Niemieckiego w Jerozolimie drogą nadań, kupna, zbrojnych podbojów i działalności dyplomatycznej utworzył u południowych wybrzeży Morza Bałtyckiego potężne państwo zakonne. Obecność zakonników na tych terenach trwała od XIII do XVI wieku, kiedy to dokonano sekularyzacji zakonu krzyżackiego. Na terytorium państwa zakonnego powstała w tym czasie gęsta sieć 96 miast lokacyjnych oraz ponad 1400 wsi. Trwałym śladem dawnej organizacji państwowej są również pozostałości ponad 100 zamków warownych, umocnień miejskich, szereg kościołów i innych budynków użyteczności publicznej (Musiaka 2015). Jednym z ważniejszych miejsc na mapie państwa zakonnego był Puck. Najstarsza wzmianka o mieście pochodzi z 1220 roku. Na jej podstawie możemy stwierdzić, że Puck był wsią, w której organizowane były targi. Wieś nadana przez pomorskiego księcia Sambora należała do cystersów z Oliwy, później miejscowość zakonnikom odebrano. Zdaniem B. Śliwińskiego (1998), w Pucku znajdował się również gród

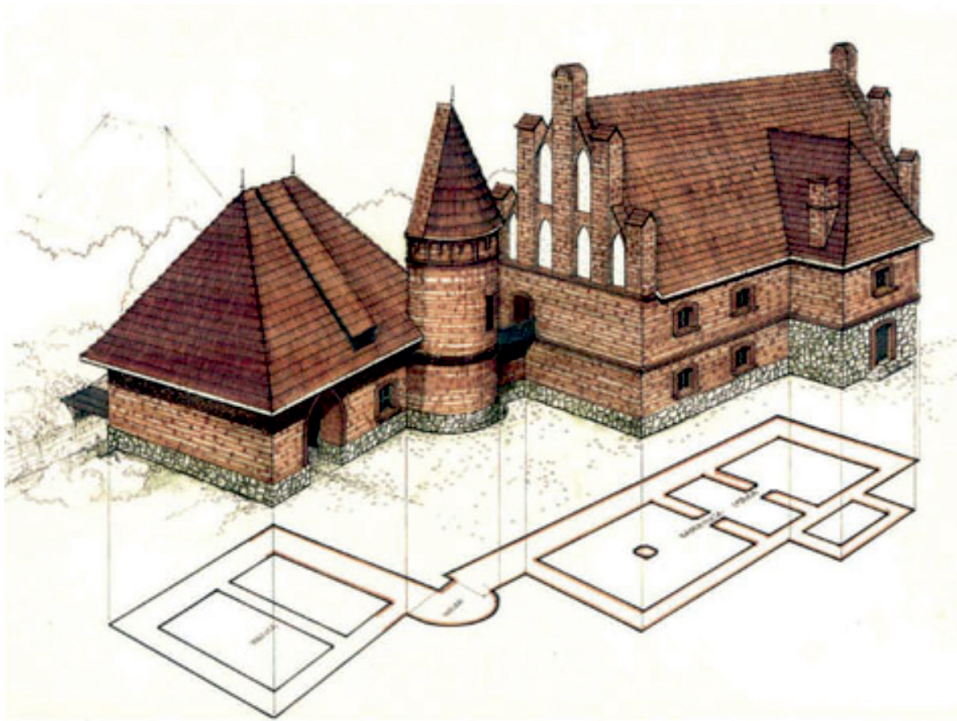
stanowiący centrum lokalnego opola, w okresie późniejszym gdańskiej kasztelanii. W 1311 roku, po zajęciu Pomorza Gdańskiego przez Krzyżaków, Puck włączono do komturstwa gdańskiego, a urzędnik rezydujący w zamku puckim piastował godność rybackiego puckiego, czyli urzędnika odpowiedzialnego za dostarczanie ryb do państwa zakonnego, ale również za administrowanie podległym mu okręgiem. Puck uzyskał prawa miejskie chełmińskie 16 listopada 1348 roku (Grzegorz 2014, s. 25). Miasto otrzymało prawo połowu ryb w Bałtyku i Zatoce Puckiej. W 1440 roku mieszczanie puccy złożyli deklarację przystąpienia do Związku Pruskiego (Grzegorz 2014, s. 26). Doprowadziło to do przejścia przez związkowców kontroli nad zamkiem Puckim w 1454 roku.

Z czasem miasto znalazło się pod silnym wpływem Rady Miejskiej Gdańska. Ciekawe wydarzenie miało miejsce w 1457 roku, kiedy to w mieście schronił się król Szwecji Karol Knutson Bonde, który poszukiwał pomocy w walce z duńskim królem Chrystianem o odzyskanie tronu (Kruppe, Milewska 2014, s. 18). Mieszczanie gdańscy pożyczyci znaczną kwotę pieniędzy od szwedzkiego uciekiniera, za co ten otrzymał pod zastaw okręg pucki i łebski. Karol Knutson Bonde rezydował w mieście przez trzy lata. W 1460 roku, na okres czterech lat, Puck zajmują Krzyżacy i lokują tu swoją bazę kaperską. Po tych wydarzeniach miasto stało się siedzibą królewskiego starostwa. Pod panowaniem polskim Puck został siedzibą polskiej floty kaperskiej i był ważnym punktem w zbrojnych rozgrywkach na Bałtyku między Rzeczpospolitą a Danią i Szwecją. W 1772 roku miasto, w wyniku pierwszego rozbioru, przechodzi pod panowanie pruskie. W tym czasie zamek stopniowo podupadał. Na jego terenie w 1845 roku poświęcono luterkański kościół. Budowla przetrwała do 1958 roku, kiedy to została zburzona i rozebrana celem pozyskania materiałów budowlanych i budowy na jego miejscu zakładu produkcyjnego (Kruppe, Milewska 2014, s. 24). Przepuszczalny wygląd zamku w okresie krzyżackim przedstawia rys. 1, a współczesny wygląd terenu zamku prezentuje fot. 1A. Obecna funkcja turystyczna zamku puckiego jest bardzo ograniczona. W ostatnim czasie pojawiły się plany lokalnego samorządu, aby dokonać rekonstrukcji zamku¹ na podstawie danych zebranych w wyniku prac archeologicznych prowadzonych od 1991 roku przez Instytut Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego wspólnie z Instytutem Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk w Warszawie. W okresie uzyskania praw miejskich (1348) najprawdopodobniej przystąpiono do otoczenia miasta murami obronnymi (Sypek, Sypek 2003, s. 111). Do czasów obecnych żaden fragment murów nie ocalał oprócz niewielkiego zagłębienia, śladu po fosie w północno-wschodniej części miasta lokacyjnego. W zupełnie odmiennej kondycji technicznej znajduje

¹ <http://strefahistorii.pl/article/1391-w-pucku-zaplanowano-odbudowe-zamku-bazy-floty-zygmunta-iii>.

się pucka fara. Obecny kościół pw. św. Piotra i Pawła (fot. 1C), według źródeł pochodzi sprzed XIV wieku. Powstał on na miejscu wcześniejszej świątyni, która ufundowana była jeszcze w wieku XII, co stawia parafię pucką w rzędzie najstarszych na Pomorzu Wschodnim (Kruppe, Milewska 2014, s. 16). Doskonale jest również zachowany układ przestrzenny miasta lokacyjnego z dużym rynkiem (fot. 1B), który został wpisany do rejestru zabytków. Jak podaje M. Grzegorz (2014, s. 25), „w mieście powinno być 100 działek o łącznej długości 7 prętów i szerokości 3 prętów”. Obecne wymiary rynku wynoszą 110 x 43 metry (Starski 2011, s. 150).

Do pozostałych elementów dziedzictwa kulturowego w Pucku, które zostały wpisane do rejestru zabytków należą: cztery domy z połowy XIX wieku, dawny „Zajazd pod Lwem” i hotel „Kaszubski” z XIX wieku, obecnie domy mieszkalne, dwór przy ul. Przebendowskiego oraz dawny szpital pw. św. Jerzego z XVIII wieku. W budynku tzw. szpitalika i kamienicy przy pl. Wolności 28 mieści się Muzeum Ziemi Puckiej im. Floriana Ceynowy.

Rys. 1. Rekonstrukcja domu wójta krzyżackiego w Pucku według Milewskiej, Zborowskiej i Kruppe

Źródło: <http://www.puck.uw.edu.pl/>

Fot. 1. Elementy średniowiecznego dziedzictwa kulturowego w Pucku
 A – ruiny zamku krzyżackiego, B – fragment zachodniej pierzei rynku lokacyjnego,
 C – fara w Pucku pw. Św. Apostołów Piotra i Pawła, D – widok na miasto od strony portu

fot. Ł. Musiaka

2. Przedmiot, cel oraz metody badań

Przedmiotem badań była percepcja respondentów dotycząca dwóch grup zagadnień związanych z zakonem krzyżackim i jego dziedzictwem. Pierwsza grupa pytań dotyczyła historii zakonu krzyżackiego, atrakcyjności turystycznej i wykorzystania materialnego dziedzictwa zakonu, które przetrwało na obszarze dawnego państwa zakonnego we współczesnych granicach Polski. Druga grupa pytań, posiadająca silny rys regionalny, dotyczyła znajomości historii zakonu w Pucku i jego spuścizny materialnej.

Podstawowym celem badania było uzyskanie informacji dotyczących poziomu wiedzy mieszkańców Pucka na temat *dziedzictwa zakonu krzyżackiego, sposobów i możliwości jego wykorzystania. Kolejnym celem było określenie poziomu wiedzy i świadomości historycznej mieszkańców i poczucia ich patriotyzmu lokalnego.*

Informacje niezbędne do realizacji założeń badawczych dzieli się na pierwotne i wtórne (Altkorn 1994, s. 177). Dane pierwotne, które uzyskuje się za pomocą badań terenowych (*field research*) zostały zebrane przez odpowiednio poinstruowanych i przeszkolonych studentów drugiego roku studiów licencjackich

kierunku Studia Regionalne na Wydziale Nauk Geograficznych Uniwersytetu Łódzkiego, w ramach ćwiczeń terenowych „Działalność człowieka w regionie”. W badaniach terenowych wzięło udział 12 studentów, podzielonych na dwuosobowe zespoły. Zebranie i wstępną analizę pozyskanego materiału badawczego powierzono kolejnym dwóm osobom. Zastosowano metodę badań ankietowych i technikę ankiety. Przeprowadzone badania mają charakter pilotażowy i należy traktować je jedynie jako wstęp do pogłębionych analiz zagadnienia percepcji dziedzictwa zakonu krzyżackiego w Polsce. Pomimo tego, stosunkowo duża ilość zebranych kwestionariuszy ogółem ($n = 257$), pozwala określić przeprowadzone badania jako wartościowe. Oprócz zastosowania metody badań ankietowych, dokonano również analizy źródeł zastanych (dostępnych źródeł wtórnych), inaczej określanej jako *desk research*.

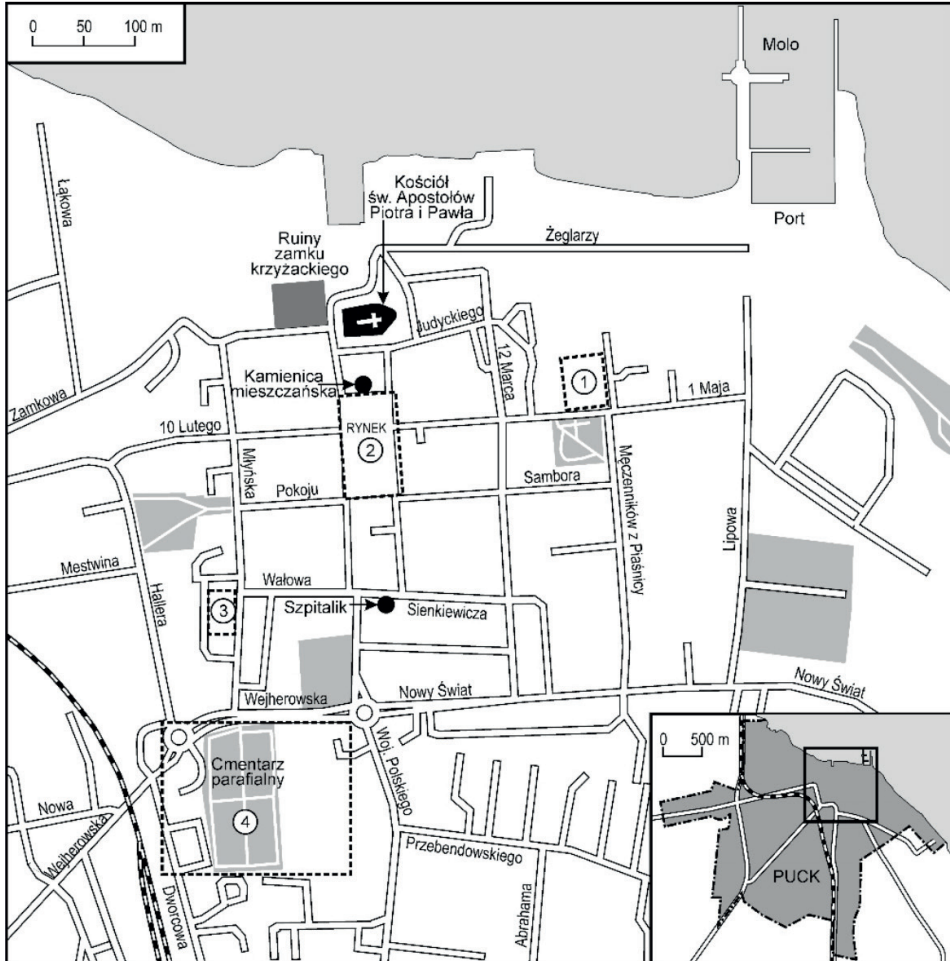
W ramach ćwiczeń studenci zapoznali się z historią i dziedzictwem zakonu krzyżackiego oraz zrealizowali badania ilościowe w Pucku w dniach 25 i 26 maja (poniedziałek i wtorek) 2015 roku. Kwestionariusze ankiety były wypełniane w godzinach od 10⁰⁰ do 14⁰⁰. Podstawą zaliczenia ćwiczeń terenowych przez studentów było poprawne przeprowadzenie badań kwestionariuszowych, sporządzenie bazy danych w programie Excel oraz analiza wyników przedstawiona w postaci raportu. Autor artykułu był pomysłodawcą i opiekunem przeprowadzonych badań.

Dobór próby badawczej należy określić jako dostępnościowy prosty. Polega on na bezpośrednim i nieograniczonym pozyskiwaniu badanych jednostek (Babbie 2003, s. 204). Ze względu na to, że nie każda napotkana przez ankieterów osoba mogła wziąć udział w badaniu (zbyt młody wiek, miejsce zamieszkania i in.), wybór respondentów można określić inaczej jako nielosowy. Polega on na tym, że „dobór jednostek próby uzależniony jest od osoby prowadzącej badanie. Jest to więc wybór subiektywny, uzależniony od wiedzy i poglądów prowadzącego badanie” (Wasilewska 2008, s. 30). Wiek, rodzaj wykonywanej pracy i inne czynniki charakteryzujące respondentów, w pewnym stopniu były konsekwencją metody doboru próby. Dotyczy to przede wszystkim kwestionariuszy przeprowadzanych w Liceum Ogólnokształcącym oraz w Urzędzie Miasta. W przypadku większości badanej populacji (81%) wybór ankietowanych był zróżnicowany. Ze względu na nieprobabilistyczny dobór próby, uzyskanych wyników nie można uogólniać na całą populację mieszkańców Pucka. W wyniku zastosowanej metody nie ma również możliwości oceny popełnianego błędu przy doborze respondentów (Wasilewska 2008, s. 30). Z racji ograniczonego czasu badania i dużej liczby mieszkańców Pucka (11 317 osób w 2015 roku)¹ zastosowanie losowego doboru próby nie było możliwe.

Kwestionariusze ankiety były zbierane w następujących miejscach w Pucku: rynek i obszar starego miasta, Urząd Miejski, Liceum Ogólnokształcące im. Stefana

¹ <http://www.polskawliczbach.pl/>.

Żeromskiego w Zespole Szkół Ogólnokształcących oraz na terenie na południe od ul. Wejherowskiej, na obszarze ogródków działkowych i w ich sąsiedztwie (rys. 2). W Urzędzie Miasta respondentami byli pracownicy, a w liceum – uczniowie szkoły.

Rys. 2. Obszar realizacji badań ankietowych w Pucku

Źródło: opracowanie własne

Kwestionariusz ankiety składał się z 13 pytań dotyczących historii i dziedzictwa zakonu krzyżackiego, w tym 4 pytania dotyczące Pucka oraz metryczka. W kwestionariuszu wykorzystano głównie pytania otwarte, jedno pytanie zamknięte oraz dwa pytania wartościujące, gdzie respondenci udzielali odpowiedzi według skali ocen od 1 do 5.

3. Charakterystyka badanej zbiorowości

Głównym czynnikiem, który wzięto pod uwagę podczas planowania procesu badawczego, było miejsce zamieszkania respondentów. Osoby mieszkające w Pucku, bądź silnie z nim związane, to jest dojeżdżające do pracy, szkoły lub w celu skorzystania z innych usług w mieście z okolicznych terenów, uznano za podmiot badań. Spośród grupy 257 respondentów, 5% ankietowanych stanowili pracownicy Urzędu Miasta, a 14% – uczniowie Liceum Ogólnokształcącego. Najlicniejszą grupę, 81% badanych, stanowili pozostali mieszkańcy miasta i okolic, w tym 49% osób dojeżdżających. Blisko połowa respondentów, którzy mieszkają poza miastem, wynika w dużej mierze ze znacznej liczby uczniów pochodzących z okolicznych miejscowości oraz osób dojeżdżających do pracy, na zakupy i w innych celach. Puck jest miastem powiatowym i stanowi lokalne centrum usług społecznych i komercyjnych. Odsetek osób mieszkających od urodzenia w mieście koresponduje z ich wiekiem. Jedynie 3% ankietowanych mieszka w Pucku poniżej 5 lat. W badanej grupie dominowały kobiety (57%) nad mężczyznami (43%). Struktura wieku respondentów przedstawia się następująco: 39% to osoby młode w wieku poniżej 20 lat (znaczny odsetek uczniów badanej szkoły oraz młodzieży szkolnej z innych placówek), 17% osób w przedziale wiekowym 21–30 lat, 14% w wieku 31–40 lat, 9% w przedziale 41–50 lat, 10% w wieku 51–60 lat i 11% powyżej 61. roku życia.

Wśród ankietowanych aż 68% to osoby aktywne zawodowo. W przypadku osób nieaktywnych zawodowo (32% respondentów), osoby bezrobotne stanowią 52%, emeryci 27%, a renciści 21%. Znaczny odsetek bezrobotnych w badanej grupie nieaktywnych zawodowo wynika z wieku respondentów, są to w dużej mierze osoby młode, które nie podjęły jeszcze działalności zarobkowej. Struktura wykształcenia badanej grupy wygląda następująco: 45% osób z wykształceniem średnim, 17% osób z wykształceniem zawodowym, 20% z wykształceniem gimnazjalnym, 6% osób z wykształceniem wyższym magisterskim, 5% z wykształceniem policealnym, 4% z wykształceniem podstawowym i 3% z wykształceniem podyplomowym.

4. Wiedza respondentów na temat zakonu krzyżackiego

Pierwsze pytanie, na które musieli odpowiedzieć respondenci brzmiało następująco: „Czy zakon krzyżacki nadal istnieje?” Niecała połowa, czyli 46% ankietowanych odpowiedziała negatywnie. Trzydzieści cztery procent badanych nie potrafiło udzielić odpowiedzi, a jedynie 20% osób odpowiedziało zgodnie z prawdą, że zakon krzyżacki cały czas istnieje i funkcjonuje. Taki rozkład odpowiedzi spowodowany jest małym zainteresowaniem zakonem krzyżackim oraz traktowaniem Krzyżaków w kategoriach historycznych. Poprawną odpowiedź udzielała

głównie młodzież szkolna, oraz osoby zainteresowane historią regionu i historią zakonu, które swoją wiedzę czerpią w dużej mierze z przekazów medialnych.

W drugim, rozbudowanym pytaniu, ankietowani mieli udzielić odpowiedzi, w którym wieku i w którym roku miały miejsce następujące wydarzenia: powstanie zakonu krzyżackiego, sprowadzenie zakonu do Polski, sekularyzacja państwa zakonnego. Prawidłowe daty, według kolejności to: 1198 r. (zatwierdzenie działalności zakonu), 1226 r., 1525 r. Ankierzy zaliczali prawidłową odpowiedź w przypadku podania dokładnego roku lub pomyłki o 1–2 lata. W przypadku pytania o wiek wydarzenia, zaliczano tylko precyzyjną odpowiedź. Rozkład odpowiedzi ilustruje tab. 1. Respondenci na wymienione pytania odpowiadali podobnie, zdecydowana większość nie знаła ani roku, ani wieku, kiedy rozgrywały się wspomniane wydarzenia. Zakres prawidłowych odpowiedzi wahał się w granicach od 9% w przypadku roku sekularyzacji zakonu do 20% w pytaniu o wiek powstania zakonu krzyżackiego.

Tabela 1

Odsetki odpowiedzi respondentów na pytanie nr 3, dotyczące ważnych wydarzeń z dziejów zakonu krzyżackiego

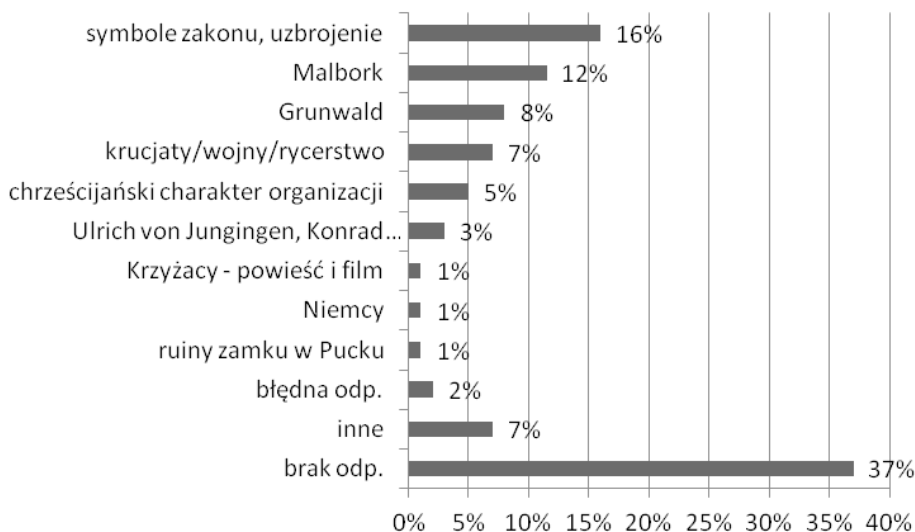
Treść pytania	Odpowiedź (%)		
	Prawidłowa	Nieprawidłowa	Brak
Wiek powstania zakonu	20	20	60
Rok powstania zakonu	13	18	69
Wiek sprowadzenia zakonu do Polski	13	26	61
Rok sprowadzenia zakonu do Polski	11	20	69
Wiek sekularyzacji państwa zakonu krzyżackiego	11	20	69
Rok sekularyzacji państwa zakonu krzyżackiego	9	16	76
Razem	100	100	100

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań ankietowych.

Najwięcej poprawnych odpowiedzi uzyskano w grupie osób starszych i z wyższym wykształceniem. Rozkład uzyskanych odpowiedzi na pytanie trzecie należy uznać za niezadowalający i wskazujący na niską wiedzę historyczną ankietowanych. Szczególnie zastanawiający jest fakt dużej liczby nieprawidłowych odpowiedzi bądź ich braku w grupie młodzieży szkolnej.

Kolejne pytanie dotyczyło dowolnych skojarzeń związanych z zakonem krzyżackim. Respondenci mogli podać od jednego do czterech skojarzeń. Łączna suma wszystkich skojarzeń, które mogli wymienić respondenci i która była podstawą wyliczenia struktury procentowej odpowiedzi, wynosi 1 028. Rozkład procentowy udzielonych odpowiedzi zaprezentowano na rys. 3. Siedmiu procentom ankietowanych zakon krzyżacki z niczym się nie kojarzy, a ponad połowa (53%) badanych osób, nie była w stanie podać czterech skojarzeń. Do najczęściej wymienianych skojarzeń należały: symbole zakonu krzyżackiego (np. czarny krzyż na białym płaszczu, zbroja, pawie pióra itp. – 16% wszystkich możliwych odpowiedzi), zamek w Malborku (12%) oraz bitwa pod Grunwaldem (8%). Respondenci wskazywali również na krucjaty i wyprawy wojenne Krzyżaków (7%), chrześcijański charakter zgromadzenia zakonnego (5%), postaci historyczne, jak Ulrich von Jungingen, Konrad Mazowiecki, Władysław Jagiełło (łącznie 3%). Pojedyncze osoby wskazywały na powieść „Krzyżacy” Henryka Sienkiewicza bądź film Aleksandra Forda z roku 1960 oraz na niemiecki charakter zakonu (około 1% odpowiedzi w obu przypadkach). Analizując strukturę skojarzeń respondentów z zakonem krzyżackim, należy stwierdzić, że były to głównie odpowiedzi stereotypowe, nie wymagające znaczącej wiedzy na temat zakonu. Bardzo mało odpowiedzi można uznać za oryginalne. Autor zalicza do nich: inne miasta poza Malborkiem i Puckiem, budowę infrastruktury drogowej, sieci osadniczej oraz podanie takich wydarzeń, jak bitwa pod Świecinem z 17 września 1462 roku czy Hołd Pruski. Odpowiedzi te zaklasyfikowano jako inne. Zdaniem autora, wysoki odsetek badanych (53%), którzy nie potrafili podać czterech skojarzeń, wskazuje na ich duże braki w wiedzy historycznej i ogólnej. Zadanie przed jakim stanęli respondenci było tym prostsze, że ankietowane osoby mieszkają na terenie dawnego państwa zakonnego. Ponadto, niedaleko Pucka, w województwie pomorskim, znajdują się atrakcyjne turystycznie zamki pokrzyżackie w Gniewie czy Bytowie. Co ciekawe, jedynie 5 osób miało skojarzenia związane z ruinami zamku krzyżackiego w Pucku. Może to świadczyć o braku powiązania historii lokalnej i powszechnej w świadomości większości ankietowanych. Na tle badanej grupy osób pozytywnie wyróżniała się młodzież szkolna, która nie miała problemu z podaniem czterech skojarzeń związanych z zakonem.

W pytaniu czwartym, ankietowane osoby miały odpowiedzieć na pytanie: „Czy zwiedzałeś/aś kiedykolwiek jakiś obiekt/y krzyżacki/e?” Struktura odpowiedzi przedstawia się następująco: 76% badanych osób odpowiedziało twierdząco, 20% negatywnie, a 4% odpowiedziało „nie wiem”. Respondenci poproszeni o doprecyzowanie jaki/e obiekt/y zwiedzali, najczęściej podawali zamek w Malborku (87,5% badanych). Jedynie 3% ankietowanych wymieniło inne zamki: w Kwidzynie, Toruniu i w Gniewie oraz Grunwald, który jest miejscem bitwy, a nie konkretnym obiektem wzniesionym przez zakon krzyżacki. Cztery

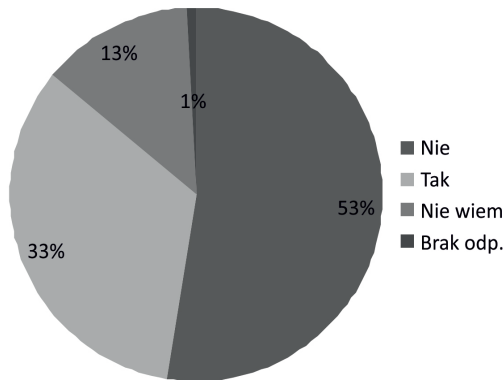

Rys. 3. Struktura procentowa deklarowanych skojarzeń respondentów z zakonem krzyżackim

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych ankietowych

procent ankietowanych zadeklarowało wizytę w innym zamku, nie precyzując jego lokalizacji. Trzy i pół procent respondentów, którzy odpowiedzieli pozytywnie na zadane pytanie, nie potrafiło podać nazwy lub lokalizacji zwiedzanego obiektu. Pozostałe odpowiedzi zaklasyfikowano jako błędne lub „brak odpowiedzi”. Ani jeden z ankietowanych nie podał żadnego kościoła gotyckiego, bramy miejskiej, ratusza lub fragmentów obwarowań miejskich wybudowanych przez Krzyżaków. Wskazuje to jednoznacznie, że respondenci utożsamiają budownictwo zakonu z zamkami średniowiecznymi. Ciekawie wypada także porównanie odpowiedzi respondentów z wynikami analizy pytania trzeciego, gdzie zapytano o skojarzenia z zakonem. W pytaniu czwartym znacznie większa liczba osób wymieniła zamek w Malborku jako zwiedzany obiekt pokrzyżacki niż w pytaniu trzecim, gdzie trzeba było podać dowolne skojarzenie z zakonem krzyżackim.

Pytanie piąte dotyczyło znajomości Szlaku Polskich Zamków Gotyckich, łączącego wybrane i zagospodarowane zamki dawnego państwa zakonnego. Łącznie skupia on 12 obiektów znajdujących się w granicach Polski w następujących miejscowościach: Bytów, Malbork, Sztum, Kwidzyn, Olsztyn, Nidzica, Ostróda, Lidzbark Warmiński, Kętrzyn, Ryn, Gniew, Nowe nad Wisłą. Rozkład odpowiedzi prezentuje rys. 4. Ponad połowa ankietowanych (53%) nie słyszała o szlaku, 1/3 (33%) zadeklarowała znajomość szlaku, 13% ankietowanych było niezdecydowanych, a 1% respondentów nie potrafił udzielić odpowiedzi.

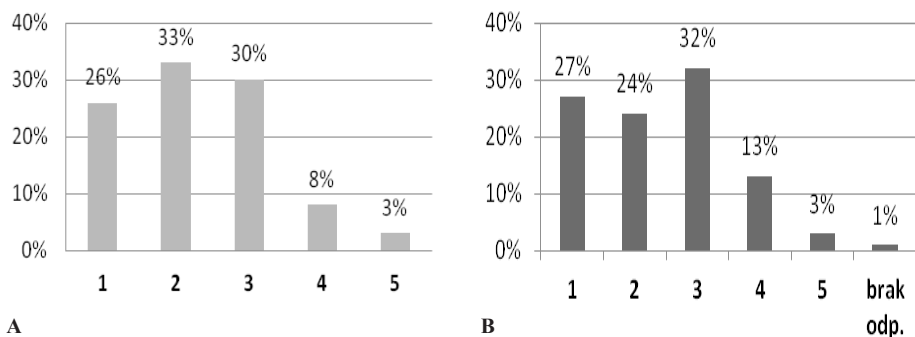

Rys. 4. Struktura odpowiedzi respondentów na pytanie o znajomość Szlaku Zamków Gotyckich

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań ankietowych

Respondenci, którzy słyszeli o Szlaku Zamków Gotyckich, poproszeni o wyliczenie obiektów leżących na jego trasie, najczęściej wymieniali zamek w Malborku. Zdecydowanie rzadziej pojawiały się inne zamki: w Bytowie, Kwidzynie i Gniewie. Największy odsetek negatywnych odpowiedzi zanotowano w grupie najmłodszych respondentów (poniżej 20 lat), co wynika z jednej strony z dużej liczebności tej grupy w badanej populacji, a z drugiej strony jest efektem niewielkiego zainteresowania i słabą wiedzą ogólną młodzieży w zakresie atrakcji turystycznych północnej Polski. Poziom wiedzy respondentów o Szlaku Polskich Zamków Gotyckich należy określić jako słaby. Wynikać to może z jednej strony z braku zainteresowania dziedzictwem kulturowym i atrakcjami turystycznymi, ale może być również efektem niewystarczającej promocji i niedofinansowania informacji turystycznej i organów zarządzających Szlakiem Polskich Zamków Gotyckich.

W kolejnym pytaniu respondenci byli poproszeni o samodzielną ocenę własnego poziomu wiedzy na temat historii i dziedzictwa kulturowego państwa zakonnego (w skali od 1 do 5, gdzie 1 – najslabsza ocena, 5 – najlepsza ocena) oraz oceny działalności zakonu krzyżackiego w średniowieczu, na obszarze dzisiejszej Polski (1 – źle, 5 – dobrze). Swoją wiedzę na temat historii i dziedzictwa zakonu, respondenci w większości oceniali nisko. Najczęściej padały oceny od 1 do 3. Odpowiedziało tak łącznie 89% ankietowanych, przy czym odpowiedzi te rozłożyły się mniej więcej równomiernie, od 26% do 33% na każdą z trzech najniższych rang (rys. 3). Tak słaba ocena wiedzy dotyczącej zakonu krzyżackiego wynika prawdopodobnie z braku zainteresowania tą częścią historii naszego kraju. W podpunkcie b) dotyczącym oceny działalności zakonu krzyżackiego w średniowieczu, najczęściej padały oceny krytyczne. Aż 83% respondentów oceniło działalność zakonu w najniższych przedziałach, tj. od 1 do 3 (rys. 5).

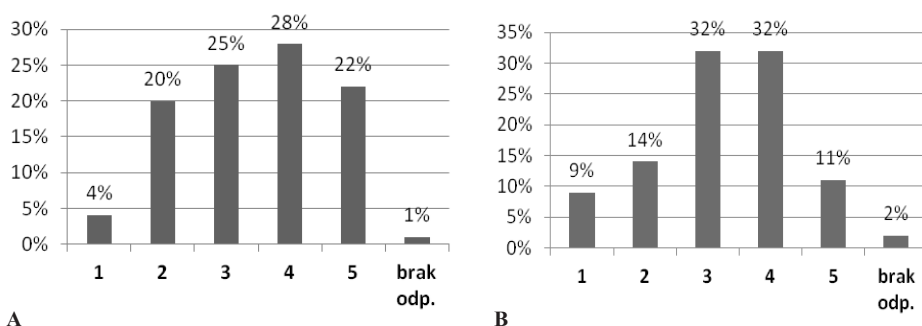

Rys. 5. Rozkład odpowiedzi respondentów na pytanie o ocenę poziomu wiedzy respondentów na temat historii i dziedzictwa zakonu krzyżackiego w Polsce (A) i ocenę działalności zakonu krzyżackiego w średniowieczu na obszarze dzisiejszej Polski (B)

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych ankietowych

Krytyczna ocena działalności krzyżaków przez ankietowane osoby, wynika w dużej mierze z postrzegania działalności zakonu krzyżackiego jako organizacji szkodzącej ówczesnemu Królestwu Polskiemu, poprzez dyplomację, zbrojne podboje i wojny. W mniejszym stopniu brano pod uwagę działalność gospodarczą, osadniczą czy kulturową zakonników na podbitych terenach.

W pytaniu nr 7 respondenci mieli za zadanie ocenić w skali od 1 do 5 atrakcyjność turystyczną dziedzictwa pokrzyżackiego w Polsce oraz stopień wykorzystania dziedzictwa zakonu dla rozwoju turystyki w Polsce. Rozkład odpowiedzi prezentuje rys. 6.

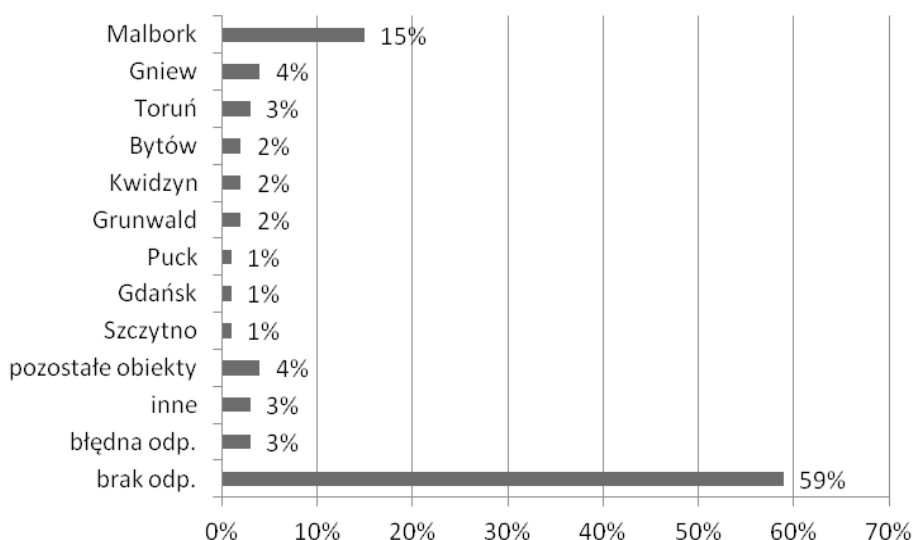
Rys. 6. Rozkład odpowiedzi respondentów na pytanie o ocenę atrakcyjności turystycznej dziedzictwa pokrzyżackiego w Polsce (A) oraz stopień wykorzystania dziedzictwa zakonu dla rozwoju turystyki w Polsce (B)

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych ankietowych

Odpowiedzi ankietowanych osób należy uznać za zróżnicowane. Połowa respondentów oceniła atrakcyjność dziedzictwa pokrzyżackiego dobrze lub bardzo dobrze (50%), łącznie z oceną średnią daje to 75% wszystkich odpowiedzi. Najniższe oceny (1 i 2) przyznało 24% badanych. W uproszczeniu można przyjąć, że ankietowani uważają dziedzictwo kulturowe zakonu za atrakcyjne turystycznie. Druga część pytania dotyczyła oceny stopnia wykorzystania dziedzictwa pokrzyżackiego dla rozwoju turystyki. W tym przypadku rozkład odpowiedzi był mniej wyrównany. Najwyższą ocenę przyznało 11% badanych, ocenę 4 i 3 po 32% respondentów, a dwie najniższe rangi przyznało łącznie 23% ankietowanych. Trzy najwyższe rangi przyznało 75% ankietowanych, czyli dokładnie tyle samo ile w przypadku oceny atrakcyjności dziedzictwa. Zasadnicze różnice polegają na dwukrotnie mniejszej liczbie wskazań najwyższej rangi i ponad dwukrotnie wyższej liczbie wskazań dla rangi najniższej w przypadku oceny wykorzystania turystycznego dziedzictwa. Analiza struktury odpowiedzi nasuwa wniosek, że zdaniem ankietowanych dziedzictwo pokrzyżackie jest atrakcyjne, ale w pewnym stopniu nadal stanowi niewykorzystany potencjał, który można lepiej przystosować dla pełnienia funkcji turystycznej.

W pytaniu nr 8 respondenci mieli za zadanie wymienić 5 zabytków pokrzyżackich w Polsce. Zgeneralizowany rozkład odpowiedzi ankietowanych przedstawiono na rys. 7. Łącznie respondenci mogli podać 1285 odpowiedzi (257 x 5), z czego *de facto* udzielono 526, a więc mniej niż połowę (642,5) możliwych. Pięćdziesiąt pięć osób nie odpowiedziało wcale na zadane pytanie, bądź nie potrafiło wymienić poprawnie ani jednego obiektu pokrzyżackiego (21% wszystkich respondentów). Wskazuje to jednoznacznie na słabe rozeznanie w historii i tematyce dziedzictwa pokrzyżackiego. Osoby które najczęściej udzielały błędnych i niepełnych odpowiedzi to głównie respondenci w grupach wiekowych 41–50, 51–60, 61 i więcej. Jedynie w grupie młodzieży szkolnej odpowiedzi były właściwe i wyczerpujące, co należy tłumaczyć obecnością zagadnień związanych z zakonem krzyżackim na lekcjach historii. Należy uznać, że osoby poniżej 20. roku życia mają wystarczającą wiedzę w zakresie obiektów pokrzyżackich, a osoby starsze mają duże trudności, by wymienić pięć zamków bądź innych budowli pokrzyżackich. Rozkład odpowiedzi zaprezentowano na rys. 7. Wyraźnie dominująca w strukturze odpowiedzi jest pozycja Malborka jako największego i najbardziej znanego zamku wybudowanego przez zakon szpitalników Najświętszej Marii Panny (15% wszystkich możliwych odpowiedzi). Kolejne miejsca zajęły obiekty w Gniewie, Toruniu i Bytowie. Zamki w Gniewie i Bytowie są położone na obszarze województwa pomorskiego, a więc niedaleko od miejsca realizacji badania. Ruiny zamku w Toruniu znajdują się w dużym mieście, które znane jest ze swoich zabytków średniowiecznych. Mimo prośby o podanie obiektów pokrzyżackich znajdujących się poza Puckiem, 18 osób (niecałe 1,5% wszystkich odpowiedzi) wymieniło ruiny zamku w swoim mieście. Mimo, iż Grunwald nie

jest obiektem pokrzyżackim, a miejscem rozegrania bitwy w której zakonnicy wzięli udział oraz trudno uznać odpowiedź „Gdańsk” za w pełni właściwą, autor zdecydował się nie umieszczać tych odpowiedzi w kategorii „inne”. Do grupy tej ze względu na znikomą liczbę powtarzających się odpowiedzi, zaliczono natomiast zamki lub ich pozostałości zlokalizowane w: Szczytnie, Giżycku, Sztumie, Lęborku, Morągu, Nidzicy, Grudziądzu, Człuchowie, Golubiu-Dobrzyniu, Olsztynku, Ełku, Radzynie Chełmińskim, Świeciu. Kilka osób wymieniło również Królewiec (dzisiejszy Kaliningrad) jako miejsce związane z zakonem krzyżackim.

Rys. 7. Rozkład procentowy odpowiedzi respondentów na pytanie o znane obiekty pokrzyżackie w obecnych granicach Polski

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań ankietowych

Analiza odpowiedzi wskazuje na fakt, że ankietowane osoby utożsamiają obiekty pokrzyżackie głównie z zamkami, w mniejszym stopniu zdając sobie sprawę, że zakonnicy wzniesli też szereg innych obiektów, jak choćby kościoły, bramy miejskie itd. Kolejną prawidłowość widoczną w odpowiedziach ankietowanych osób, wymienianie przede wszystkim obiektów znajdujących się w dobrej kondycji technicznej bądź chociaż częściowo zagospodarowanych i przystosowanych do obsługi ruchu turystycznego (Toruń i Radzyń Chełmiński). Jest to zjawisko naturalne, gdyż sława i renoma takich miejsc jest znacznie większa niż obiektów znajdujących się w stanie kompletnej ruiny.

Ankietowane osoby na pytanie nr 9 dotyczące tego, czy działalność zakonu krzyżackiego na terenach należących dziś do Polski miała swoje dobre strony,

w większości (44%) odpowiedziały „nie wiem”. Druga pod względem liczebności grupa respondentów (31%) udzieliła odpowiedzi twierdzącej, 23% badanych odpowiedziało „nie”, a 2% nie udzieliło odpowiedzi na pytanie. Wśród osób, które dostrzegają pozytywne aspekty działalności zakonu, najczęściej padały odpowiedzi: rozwój wsi i miast (33% ankietowanych, obecność zabytków pokrzyżackich, a więc działalność budownicza (16%), ogólny rozwój gospodarczy i rozwój infrastruktury (po 10%). Trzydzieści jeden procent badanych osób nie potrafiło sprecyzować dobrych stron gospodarowania zakonników na obecnych terytoriach Polski. Wniosek płynący z analizy struktury odpowiedzi na pytanie nr 9 jest taki, że tylko $\frac{1}{3}$ respondentów (31%) dostrzega pozytywne aspekty działalności Krzyżaków, co świadczy generalnie o negatywnym postrzeganiu zakonu lub braku wiedzy bądź refleksji większości respondentów w tej kwestii.

Kolejna grupa pytań, od 10 do 13, dotyczyła roli zakonu krzyżackiego i wiedzy respondentów na temat dziejów Pucka. W pytaniu nr 10 ankietowane osoby zostały poproszone o podanie wieku oraz dokładnej daty lokacji Pucka. Ponad połowa ankietowanych osób (51%) nie odpowiedziało na pytanie, 29% osób podało właściwy wiek, a 20% udzieliło odpowiedzi błędnej. W przypadku pytania o dokładną datę lokacji, rozkład odpowiedzi był podobny. Pięćdziesiąt trzy procent ankietowanych nie odpowiedziało, 30% podało prawidłową datę (1348), a 17% udzieliło odpowiedzi błędnej. Podobny odsetek prawidłowych odpowiedzi wskazuje, że w większości te same osoby znały zarówno rok, a w konsekwencji wiek lokacji miasta. Tak wysoki odsetek poprawnych odpowiedzi może wynikać z tego, że obecne władze Pucka wprowadziły zwyczaj odgrywania hymnu miasta nie w samo południe, ale o godzinie 13⁴⁸, co ma przypominać datę lokacji miasta. Większość poprawnych odpowiedzi udzieliła młodzież szkolna.

W pytaniu nr 11 poproszono respondentów o podanie pięciu największych atrakcji turystycznych Pucka w kolejności od najatrakcyjniejszej do najmniej atrakcyjnej. Rozkład odpowiedzi był zróżnicowany. Wskazania respondentów w liczbach bezwzględnych przedstawiono w tab. 2, a strukturę procentową na rys. 8. Największy odsetek respondentów wskazał na farę jako na główną atrakcję Pucka (14%). Na kolejnych czterech miejscach znalazły się następujące atrakcje: port (11%), molo (10%), rynek (9%) i muzeum puckie (9%).

Odpowiedzi respondentów można podzielić na dwie grupy. Do pierwszej zaliczają się atrakcje antropogeniczne, elementy dziedzictwa kulturowego (fara, rynek itd.), drugą grupę tworzą atrakcje związane z nadbrzeżnym położeniem miasta (molo, port itd.). Co ciekawe, po zsumowaniu elementów dziedzictwa kulturowego średniowiecza (fara, rynek, ruiny zamku) oraz atrakcji związanych z morzem (port, molo, zatoka, pielgrzymka rybacka) okazało się, że większa liczba wskazań dotyczyła pierwszej grupy – 26% ogólnej liczby odpowiedzi, wobec 23% dla grupy drugiej.

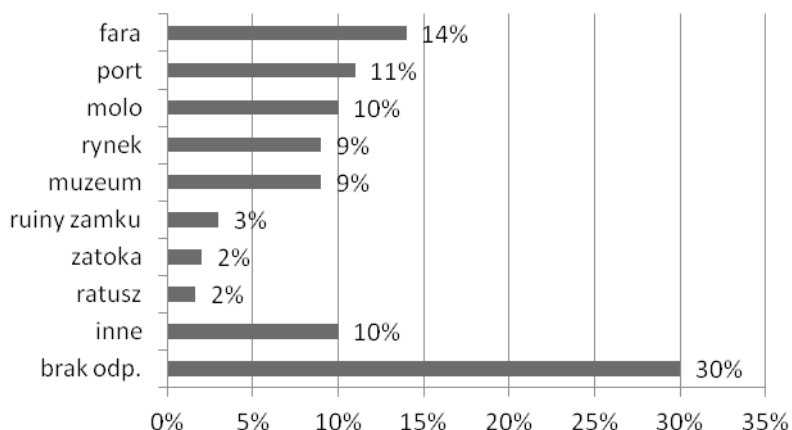
Tabela 2

Rozkład odpowiedzi respondentów w liczbach bezwzględnych na pytanie o największe atrakcje turystyczne Pucka uszeregowane od najbardziej do najmniej atrakcyjnej

Treść odpowiedzi	Ranga					Razem
	1	2	3	4	5	
Fara	67	35	43	21	12	139
Rynek	19	38	26	27	11	132
Ruiny zamku	3	13	3	4	5	119
Muzeum	21	36	27	24	11	15
Ratusz	3	1	4	6	1	31
Port	29	45	32	28	5	178
Molo	55	34	19	16	8	121
Zatoka	17	0	8	4	2	28
Inne	18	23	31	20	39	131
Brak odpowiedzi	25	32	64	107	161	389
Razem	144	134	154	175	217	1285

Wyłuszczoneym drukiem zaznaczono odpowiedzi zaklasyfikowane jako dziedzictwo kulturowe średniowiecza.

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych ankietowych.

Rys. 8. Struktura procentowa odpowiedzi respondentów na pytanie o największe atrakcje turystyczne Pucka uszeregowane od najbardziej do najmniej atrakcyjnej

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych ankietowych

Po dodaniu muzeum (9%), dystans ten jeszcze się powiększa. Taki rozkład odpowiedzi wskazuje jednoznacznie, że mieszkańcy Pucka na pierwszym miejscu stawiają walory kulturowe swojego miasta, a dominującą rolę w tym zakresie odgrywa dziedzictwo pokrzyżackie (średniowieczne).

Pewne znaczenie dla takiej struktury odpowiedzi może mieć również fakt, że Puck nie jest najbardziej znanym kąpieliskiem w okolicy, większą renomą w tym względzie cieszy się niedalekie Władysławowo i miejscowości położone na Mierzei Helskiej.

Pytania zapisane pod nr 12 miały na celu sprawdzenie wiedzy mieszkańców Pucka na temat historii, dziedzictwa kulturowego i jego roli w budowaniu atrakcyjności i promocji miasta. Procentowy rozkład odpowiedzi badanych osób zaprezentowano w tab. 3. Pierwsze dwa pytania dotyczyły historii Pucka i związków zakonu krzyżackiego z miastem. Niespełna ¼ respondentów odpowiedziała niezgodnie z prawdą, że Puck w przeszłości nie należał do państwa zakonnego, co po dodaniu 14% osób niezdecydowanych daje łącznie ponad ⅓ ogółu badanych (36%). W drugim pytaniu – „Czy w Pucku znajdował się zamek krzyżacki?“, 28% badanych odpowiedziało negatywnie, co po dodaniu osób niezdecydowanych daje blisko połowę badanej grupy (49%). Tak wysokie odsetki błędnych odpowiedzi wskazują na dużą ignorancję historyczną i niewiedzę badanych. Negatywną ocenę stanu wiedzy respondentów pogłębia fakt, że do czasów obecnych zachowały się ruiny zamku pokrzyżackiego, które nie zostały włączone w strukturę jakiegoś współczesnego budynku. Negatywne odpowiedzi najczęściej podawały osoby z wykształceniem średnim i po 50. roku życia. Najmniejszy odsetek błędnych odpowiedzi zanotowano wśród najmłodszej grupy wiekowej.

Następne pytanie dotyczyło kwestii ewentualnej rekonstrukcji zamku w Pucku. Zdecydowana większość respondentów (59%) popiera takie działania, a 22% badanych jest przeciwna takim zabiegom. Zdaniem autora taki rozkład odpowiedzi zgodny jest z powszechną opinią społeczeństwa, że więcej korzyści może przynieść obiekt zrekonstruowany, niż zachowany w postaci tak zwanej „trwałej ruiny”. Głosy przeciwne padały wśród osób, które twierdziły, że miasto nie ma pieniędzy na takie inwestycje (co nie wyklucza poparcia samej idei rekonstrukcji obiektu).

Na pytanie, czy układ przestrzenny Pucka stanowi atrakcję turystyczną, ponad połowa (53%) badanych osób przytaknęła, dodając, że są z niego bardzo dumni. Zdaniem autora duży wpływ na znaczny odsetek takich odpowiedzi ma estetyczny widok dużego rynku puckiego, poddanego procesom rewaloryzacyjnym w 2011 roku.

Kolejne dwa pytania dotyczyły kwestii promocji miasta poprzez dziedzictwo kulturowe zakonu krzyżackiego. Respondenci stwierdzili, że władze miasta tylko w niewielkim stopniu wykorzystują dziedzictwo pokrzyżackie do promocji Pucka (15% wszystkich odpowiedzi) i wyrazili ubolewanie z tego powodu. Zdaniem

Tabela 3

Struktura procentowa odpowiedzi respondentów na pytania dotyczące historii, dziedzictwa kulturowego i jego roli w budowaniu atrakcyjności i promocji miasta

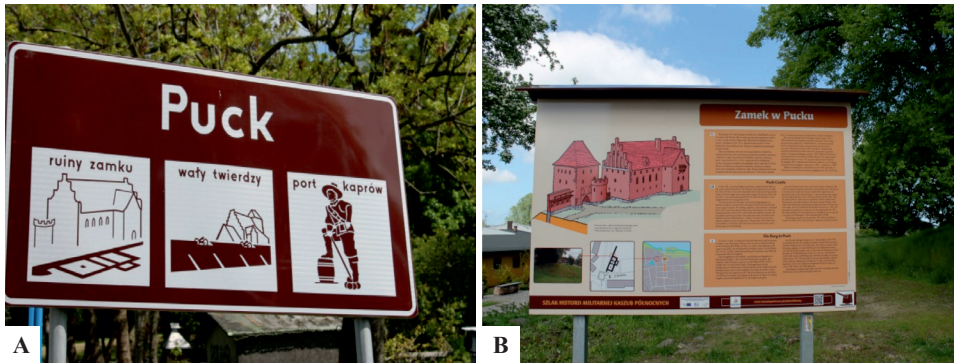
Treść pytania	Odpowiedzi (%)				Razem
	Tak	Nie	Nie wiem	Brak odp.	
Czy Puck położony był w obrębie państwa krzyżackiego?	62	22	14	2	100
Czy w Pucku znajdował się zamek krzyżacki?	49	28	21	2	100
Czy zamek w Pucku należy zrekonstruować?	59	22	17	2	100
Czy układ przestrzenny Pucka stanowi atrakcję turystyczną?	53	28	17	2	100
Czy miasto wykorzystuje dziedzictwo pokrzyżackie jako element promocji?	15	57	25	2	100
Czy jesteś za wykorzystaniem dziedzictwa pokrzyżackiego do promocji Pucka?	69	18	12	1	100

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych ankietowych.

mieszkańców miasta jest to niewykorzystany potencjał turystyczny, który mógłby przyciągnąć turystów do Pucka. Jednocześnie ponad 2/3 badanych (69%) postuluje wykorzystywanie dziedzictwa kulturowego zakonu krzyżackiego do promocji miasta. Jeśli zamek w Pucku zostanie poddany rekonstrukcji, odsetek osób twierdzących, że lokalny samorząd nie wykorzystuje dziedzictwa pokrzyżackiego do promocji miasta na pewno znacznie się obniży. Negatywna opinia większości respondentów na temat działań promocyjnych władz Pucka, nie do końca jest zgodna z prawdą, gdyż obecne walory miasta są dobrze oznaczone w terenie i opisane, a pucka fara, ruiny zamku czy układ przestrzenny miasta są uwzględniane w materiałach promocyjnych (fot. 2).

Ostatnie, 13 pytanie miało na celu określenie poziomu deklarowanego patriotyzmu lokalnego. Na pytanie: „Czy jesteś dumny/a z tego, że mieszkasz w Pucku?”, 45% respondentów odpowiedziało twierdząco, 33% negatywnie, zaś 18% było niezdecydowanych (w obu tych grupach znaczny odsetek stanowiły osoby mieszkające w okolicach Pucka), 4% badanych nie odpowiedziało na pytanie.

Na rys. 9 zaprezentowano rozkład odpowiedzi na pytanie o przyczynę odczuwania dumy z miasta. Prawie połowa respondentów mieszkających w samym Pucku (48%) odpowiedziała, że jest dumna z miejsca swojego zamieszkania.

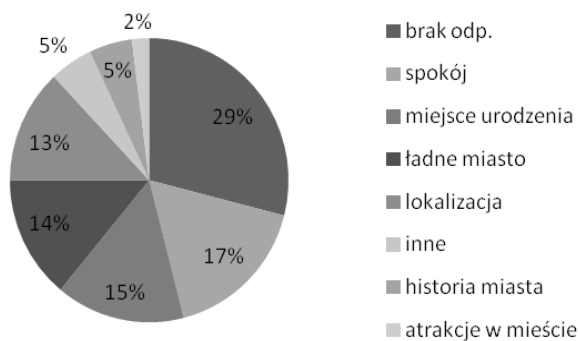

Fot. 2. Elementy promocji wizualnej i informacji turystycznej dziedzictwa kulturowego w Pucku

A – tablica informacyjna przed wjazdem do Pucka od strony ul. 10 lutego
B – tablica informacyjna przy ruinach zamku puckiego przy ul. Zamkowej

fot. Ł. Musiaka

Ankietowani swoją odpowiedź motywowali głównie tym, że miasto jest spokojne (17%), co ma duże znaczenie w zatłoczonym w sezonie letnim regionie nadmorskim, posiada dogodną lokalizację (13%), ponadto doceniona była estetyka i wygląd miasta (14%). Stosunkowo często (15%) padała również odpowiedź, że dana osoba odczuwa dumę, ponieważ urodziła się w tym mieście i utożsamia się z nim. Najrzadziej respondenci podawali jako motywację rolę Pucka w historii Polski (5%) oraz atrakcje dla mieszkańców i turystów, jakie są dostępne w mieście (2%). Po przeanalizowaniu odpowiedzi ankietowanych osób należy stwierdzić, że odsetek zarówno osób starszych, jak i młodszych, które mieszkają w Pucku, deklaruje dumę z miasta i patriotyzm lokalny.

Rys. 9. Rozkład procentowy odpowiedzi respondentów na pytanie o przyczyny deklarowanej dumy z mieszkania w Pucku

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań ankietowych

5. Podsumowanie

Jednym z celów badania było określenie poziomu wiedzy i świadomości historycznej mieszkańców Pucka oraz poczucia ich patriotyzmu lokalnego. Wyniki przeprowadzonych analiz należy uznać za niezadowolające. Zakres wiedzy respondentów o miejscu swojego zamieszkania jest niewystarczający. W przypadku deklarowanego poziomu patriotyzmu lokalnego sytuacja wygląda znacznie lepiej. Wyniki badań potwierdzają wcześniejsze analizy autora zrealizowane w latach 2008–2010 w wybranych szkołach średnich sześciu miast: Bytowa, Gniewu, Lidzbarka Warmińskiego, Rynu, Reszla i Nidzicy (łącznie 616 osób). Badana młodzież szkolna dostrzega istotną rolę dziedzictwa kulturowego w kształtowaniu pozytywnego wizerunku miejsca zamieszkania i zdaje sobie sprawę z jego wartości kulturowej i historycznej. Na pytanie: „Czy jesteś dumny/a z zamku i swojego miasta”, pozytywną odpowiedź udzieliła prawie połowa respondentów (48,7% badanych). W strukturze procentowej jest to prawie identyczna wartość, jaka osiągnięta została w Pucku. Nie jest to wysoki wskaźnik dla miejscowości Pomorza, Warmii i Mazur, postrzeganych jako atrakcyjne turystycznie (których ranga turystyczna jednakże nie zawsze równa jest randze Pucka). Wpływ na taki poziom dumy lokalnej badanych zbiorowości ma szereg czynników, jak: młody wiek respondentów, warunki i jakość życia, poziom zamożności, wartości i wiedza przekazywane w rodzinie i wiele innych (Musiaka 2014). Wyniki badań autora są również zbieżne z analizami prof. Izabeli Lewandowskiej z Olsztyna, która uznała, że „świadomość regionalna młodego pokolenia istnieje, lecz nie jest zbyt wysoka. Spowodowane jest to przede wszystkim słabymi więziami intelektualnymi, czyli niską wiedzą o regionie oraz więziami emocjonalnymi, które nie zbyt głęboko organizują osobowość uczniów”. Równocześnie autorka zauważa, że młodzież jest „bardzo emocjonalnie związana z przyrodą i krajobrazem regionu warmińsko-mazurskiego” (Lewandowska 2002, s. 349). W przypadku Pucka, gdzie badano zarówno młodzież szkolną, jak i osoby starsze, duży wpływ na deklarowany poziom odczuwanej dumy z miasta (48% ankietowanych) ma oprócz wieku, także miejsce zamieszkania. Nie wszyscy respondenci mieszkają w Pucku, lecz w okolicznych miejscowościach. Zdaniem autora, rzeczywisty poziom patriotyzmu wśród lokalnej społeczności jest znacznie wyższy.

Podstawowym celem badania było uzyskanie informacji dotyczących poziomu wiedzy mieszkańców Pucka na temat dziedzictwa zakonu krzyżackiego oraz sposobów i możliwości jego wykorzystania. Poziom wiedzy respondentów ogółem na temat historii zakonu krzyżackiego można określić jako niski. Wyróżniającą się na tym tle grupą była młodzież szkolna, zapewne z racji konieczności uczęszczania na lekcje historii. W przypadku znajomości dziedzictwa pokrzyżackiego na terenach dawnego państwa zakonnego, wyniki badań również należy określić jako niezadowolające, tym bardziej, że były one przeprowadzane

w mieście leżącym niegdyś w obrębie państwa krzyżackiego, czego namacalne dowody przetrwały w tkance miejskiej do dziś. Podobnie skojarzenia respondentów związane z zakonem krzyżackim zazwyczaj bazowały na ogólnej wiedzy o Krzyżakach, jak elementy wizualnej identyfikacji zakonników, militarny i jednocześnie chrześcijański charakter zakonu, zamek w Malborku czy bitwa pod Grunwaldem.

Szczególnie interesujące dla autora były zagadnienia związane ze znajomością historii, dziedzictwa kulturowego i jego roli w budowaniu atrakcyjności i promocji Pucka. Struktura odpowiedzi badanych osób wskazuje na ich dużą ignorancję historyczną i niewiedzę (na tym tle po raz kolejny pozytywnie odznaczyła się grupa młodzieży szkolnej). Jednocześnie mieszkańcy Pucka i okolic uważają miasto za atrakcyjne turystycznie. Zdaniem autora, w pierwszym rzędzie o atrakcyjności miasta decyduje nadmorskie położenie, a także bliskość aglomeracji trójmiejskiej, Półwyspu Helskiego i rejonu Kaszub. Z pewnością można tu również dodać lokalne tradycje kulturowe i możliwości uprawiania aktywnego wypoczynku. Bardzo ciekawa jest również historia miasta. Jednakże jak pokazują wyniki badań ankietowych, znaczna część mieszkańców miasta i okolic uważa, że o atrakcyjności Pucka decydują w znacznym stopniu walory antropogeniczne średniowiecza – puckska fara, rynek lokacyjny i oczywiście ruiny zamku pokrzyżackiego. Mieszkańcy popierają wykorzystywanie elementów dziedzictwa kulturowego do promocji miasta i twierdzą, że znaczny potencjał kulturowy nie jest w pełni wykorzystywany w celach promocyjnych. Bardzo mocnym impulsem do rozwoju funkcji turystycznej miasta byłaby rozważana obecnie rekonstrukcja zamku, w większości popierana przez respondentów (głosy przeciwne wynikały głównie z obawy o brak funduszy na realizację zadania). Według strategii rozwoju miasta, rekonstrukcja miałaby polegać na udostępnieniu „pozostałości zamku krzyżackiego poprzez odsłonięcie i rewitalizację zabytkowych murów, zagospodarowanie otoczenia w sposób umożliwiający przebywanie turystów, poprawę dostępności poprzez budowę parkingu” (*Strategia...*, s. 129). Pomijając sporne kwestie doktryny konserwatorskiej dotyczące rekonstrukcji obiektów zabytkowych pozostających w ruinie, inwestycja taka z pewnością przyciągnęłaby do miasta znaczną grupę turystów w sezonie letnim. Przy odpowiednim zarządzaniu obiektem i organizacji imprez historycznych oraz propagowaniu tzw. historii żywej, wartości te mogłyby wzrosnąć jeszcze bardziej. Jak podaje portal historyczny³, „władzom miasta zależy na stworzeniu atrakcji, z której sami mieszkańcy będą dumni”. W ramach strategii rozwoju Pucka planuje się także odsłonić relikty pierwotnego ratusza, stworzyć model 4D miasta z okresu średniowiecza i makietę planu miasta z 1810 roku na rynku, a także utworzyć ścieżkę turystyczno-edukacyjną

³ <http://strefahistorii.pl/article/1391-w-pucku-zaplanowano-odbudowe-zamku-bazy-floty-zygmunta-iii> (dostęp: 4.04.2016).

i zagospodarować plac północny wraz z naprawą okalającego muru. Wszelkie działania podejmowane w celu promocji i popularyzacji dziedzictwa kulturowego średniowiecza i innych epok należy uznać za bardzo cenną inicjatywę. Oprócz możliwości uzyskania doraźnych korzyści płynących ze zwiększenia skali ruchu turystycznego w Pucku, z pewnością przyczynią się one do poszerzenia wiedzy mieszkańców miasta i turystów w tym zakresie.

Podziękowanie

Autor artykułu wyraża podziękowanie studentom II roku studiów licencjackich kierunku Studia Regionalne za wykonaną pracę w ramach ćwiczeń terenowych „Działalność człowieka w regionie”.

LITERATURA

- Altkorn K., 1994, *Marketing w turystyce*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa, 203 s.
- Babbie E., 2003, *Badania społeczne w praktyce*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa, 659 s.
- Grzegorz M., 2014, *Słownik historyczno-geograficzny okręgu puckiego komturstwa gdańskiego w średniowieczu*, Wydawnictwo Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego, Bydgoszcz, 103 s.
- Kruppe J., Milewska M., 2014, *Dzieje zamku w Pucku*, Warszawa, 195 s.
- Lewandowska I., 2002, *Świadomość historyczna i regionalna licealistów: wnioski z badań w regionie warmińsko-mazurskim*, [w:] Kubis B., (red.) *Edukacja historyczna a współczesność. Księga jubileuszowa dedykowana Profesorowi dr hab. Adamowi Suchońskiemu w czterdziestolecie pracy dydaktycznej i naukowej oraz z okazji siedemdziesiątych urodzin*, Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego, Opole, s. 335–350.
- Musiaka Ł., 2014, *Dziedzictwo i współczesne wykorzystanie średniowiecznych zamków państwa zakonu krzyżackiego a świadomość historyczna uczniów wybranych szkół województw warmińsko-mazurskiego i pomorskiego*, rozdział w monografii, Ryn, (w druku).
- Musiaka Ł., 2015, *Medieval heritage of small towns in the State of the Teutonic Order in the register of monuments*, [w:] Sobczyński M., Rykała A. (red.), *Geographical-political aspects of the transborder conservation of natural and cultural heritage*, „Region and Regionalism”, 12 (1), s. 219–238.
- Starski M., 2011, *Dzieje rynku w Pucku*, [w:] *Archeologia pradziejowa i średniowieczna. Archeologia Polski*, Światowit, Rocznik Instytutu Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego, t. 8 (2009–2010), Pasykuł B, Warszawa, s. 149–161.
- Sypek A., Sypek R., 2003, *Zamki i obiekty warowne Pomorza Gdańskiego*, Almapress, Warszawa, 160 s.
- Śliwiński B., 1998, *Dzieje Pucka w świetle najstarszych źródeł pisanych (do 1308 r.)*, [w:] Groth A., (red.), *Historia Pucka*, Gdańsk, s. 55–68.
- Wasilewska E., 2008, *Statystyka opisowa nie tylko dla socjologów*, Wydawnictwo SGGW, Warszawa, 268 s.

Źródła internetowe

<http://muzeumpuck.pl/> (dostęp: 04.04.2016).

<http://www.nid.pl/pl/> (dostęp: 04.04.2016).

<http://www.polskawliczbach.pl/> (dostęp: 04.04.2016).

<http://www.puck.uw.edu.pl/> (dostęp: 04.04.2016).

<http://strefahistorii.pl/article/1391-w-pucku-zaplanowano-odbudowe-zamku-bazy-floty-zygmunta-iii> (dostęp: 04.04.2016).

Pozostałe źródła

„Wyniki badań percepcji dziedzictwa zakonu krzyżackiego w Pucku w 2015 roku” – opracowanie wykonane w ramach ćwiczeń terenowych „Działalność człowieka w regionie” przez studentów II roku studiów licencjackich na kierunku Studia Regionalne.

Strategia Rozwoju Gminy Miasta Puck na lata 2015–2025, http://miastopuck.pl/wp-content/uploads/strategia_v.4.pdf (dostęp: 04.04.2016).

PERCEPTION OF THE CULTURAL HERITAGE OF THE TEUTONIC ORDER ON THE EXAMPLE OF PUCK

Abstract One of the important places on the map of the former State of the Teutonic Order on the Baltic Sea shore was Puck. Nowadays, there are: parish church, ruins of the castle of the Teutonic Knights and the clearly visible spatial layout of the chartered town with a large market preserved. Except natural attractiveness of the seashore location, elements of the medieval heritage play an important role in the promotion of the town, as well as in shaping a sense of pride and patriotism of the local residents. In the presented article the author attempts to determine the level of knowledge of the people living in the area of the former Teutonic State in the field of history and material cultural heritage of the Teutonic Order. The basis of analyzes were the results of a survey carried out in Puck on May 2015.

Keywords Perception, cultural heritage, Teutonic Order, Puck.

Dr Łukasz Musiaka
Katedra Geografii Politycznej i Studiów Regionalnych
Wydział Nauk Geograficznych
Uniwersytet Łódzki

Anna Krus

SPOŁECZNO-RELIGIJNA ROLA LUTERANÓW W DZIEJACH PABIANIC I ZGIERZA ORAZ RELIKTY ICH DZIEDZICTWA MATERIALNEGO

Zarys treści Głównym celem artykułu jest analiza społeczno-religijnej roli, jaką odegrały parafie ewangelicko-augsburskie w dziejach miast aglomeracji łódzkiej. Dla lepszego zilustrowania wspomnianej aktywności zasadne pozostaje także wskazanie reliktyw dziedzictwa materialnego tej denominacji, jakie można zaobserwować w przestrzeni tych miast.

W niniejszym artykule rozważania podjęto nad dwoma wybranymi ośrodkami miejskimi: Pabianicami oraz Zgierzem, w których kościół luterński w postaci parafii od wielu lat kształtuje oblicze społeczno-religijne tych ośrodków miejskich. Rozważania zawarte w treści artykułu oparte zostały w pewnej części na materiale źródłowym zawartym w literaturze, jak również innych ogólnodostępnych opracowaniach: broszurach parafialnych czy zasobach internetowych.

Słowa kluczowe Protestantyzm, mniejszość religijna, dziedzictwo materialne.

1. Wprowadzenie

Rok 2017 dla protestantów w Polsce, ale i w Europie stanowić będzie szczególny czas 500-lecia reformacji. Pojawienie się kościoła luterńskiego na ziemi łódzkiej, przyniosło szereg korzyści wszędzie tam, gdzie rozwinęły się samodzielne parafie. Członkowie ewangelickich parafii czynnie i z dużym entuzjazmem angażowali się w życie społeczne zamieszkiwanych miast i miasteczek wokół Łodzi. Angażowali się także we wszelkie przedsięwzięcia, które służyły całemu społeczeństwu lokalnym bez względu na wyznanie i język, jak przykładowo: utworzenie domów dla sierot, jednostek straży pożarnej, domów starców.

Celem artykułu jest analiza społeczno-religijnej roli, jaką odegrały parafie ewangelicko-augsburskie w dziejach miast aglomeracji łódzkiej: Pabianicach i Zgierzu. Istotne w tej kwestii pozostaje także wskazanie reliktyw dziedzictwa materialnego tej denominacji, jakie można zaobserwować w przestrzeni obu tych miast.

Zagadnienia związane z mniejszościami religijnymi w Polsce, stały się w ostatnim czasie tematem głębokiej analizy. W przypadku mniejszości luteranckiej jest to poniekąd związane z wyróżniającą się na tle innych denominacji aktywnością luteran w życiu społecznym i kulturalnym wielu miast całej Polski.

Pozycje naukowe traktujące na temat kościoła luteranckiego w Polsce ujmują problematykę zwłaszcza na gruncie historycznym. Ciągłe jednak istnieje niedobór literatury, która dotyczyłaby funkcjonowania kościoła luteranckiego w skali lokalnej. Brakuje także opracowań, które dostarczałyby informacji o współczesnej działalności luteran w Polsce i w poszczególnych województwach.

W niniejszym artykule podjęto rozważania nad dwoma ośrodkami miejskimi: Pabianicami oraz Zgierzem, w których kościół luterancki w postaci parafii kształtuje oblicze społeczno-religijne tych ośrodków miejskich. Do zrealizowania wyżej przyjętego celu zastosowano metody z zakresu geografii religii, jak również antropologii czy socjologii. Z grupy metod studialnych zasadnicze znaczenie dla tematu miały badania kameralne polegające na gromadzeniu i krytycznej analizie informacji pozyskanych w badanych parafiach, jak również na terenie badanych miast: Pabianic i Zgierza. Wykorzystane zostały również wyniki badań terenowych obejmujących aktywną obserwację, kwerendę dziedzictwa materialnego i przeprowadzenie wywiadów z członkami kościoła luteranckiego w obu miastach. Rozważania zawarte w treści artykułu oparte zostały w pewnej części na materiale źródłowym zawartym w literaturze, jak również innych opracowaniach: broszurach parafialnych czy ogólnodostępnych zasobach internetowych.

2. Rys historyczny Pabianic i Zgierza

Pabianice, Zgierz, Ozorków, Zduńska Wola, jak również szereg innych, małych miasteczek okolic Łodzi, przez długie stulecia stanowiły jedynie punkty na mapie Polski. Ich okolice porośnięte gęstym lasem, służyły przez długi czas wyłącznie jako obszary łowieckie.

Pabianice stały się miastem jeszcze w średniowieczu¹, pełniąc funkcję siedziby biskupów krakowskich, w rękach których pozostawały liczne dobra ziemskie wokół Pabianic. Przez miasto, ze względu na jego położenie, często przetaczały się obce wojska, plądrując i niejednokrotnie doszczętnie niszcząc dobytek mieszkańców. W XIX wiek miasto wkroczyło jako niewielka osada licząca niecałe 500 mieszkańców, w większości trudniących się rolnictwem. Istniały nawet plany odebrania Pabianicom praw miejskich, do czego jednak nie doszło.

¹ Kiedy dokładnie dokonano lokacji miasta – nie wiadomo, gdyż dokumenty lokacyjne spłonęły jeszcze w XVI wieku. Zgodę na założenie miasta wydał na ręce biskupa krakowskiego Władysław Łokietek w 1297 roku, jednak cel ten udało się zrealizować prawdopodobnie dopiero w połowie XIV wieku. Badacze najczęściej przyjmują lata 1342–1354, czyli równoległe z powstaniem tutejszej parafii (Baruch 1903).

W czasach zaborów miasto przeszło we władanie pruskie, a po 1815 roku na blisko 100 lat w ręce rosyjskie. W ramach sekularyzacji dóbr kościelnych, na przełomie XVIII i XIX wieku, zniesiono zakaz osiedlania ewangelików i żydów w mieście, co zapoczątkowało falę migracji zagranicznych rzemieślników i stało się przyczyną sukcesywnego rozwoju miasta (Baruch 1903).

Geneza drugiego z omawianych miast – Zgierza jest historycznie zbliżona do dziejowych początków Pabianic. Miasto to zaliczane jest do najstarszych ośrodków przemysłowych w województwie łódzkim. Przypuszcza się, że jego nazwa – Zgierz oznacza miejsce wygorzałe, po lesie, miejsce palenia ogni ofiarnych lub las wypalony pod osadę. Pierwsza wzmianka o Zgierzu znajduje się w akcie z dnia 23 marca 1231 roku sporządzonym przez biskupa kujawskiego Michała, w sprawie zmiany nazwy wsi Barkowice na wieś Lubotyń. Akt ten sporządzono właśnie we wsi Zgierz (Cyrk 1982).

Prawa miejskie Zgierz uzyskał jeszcze przed rokiem 1288. Data dokładnej lokacji miasta nie jest znana, jednak niezwykle istotne dla Zgierza stało się potwierdzenie przez Władysława Jagiełłę praw miejskich w 1420 roku. W 1504 roku miasto otrzymało prawo cotygodniowego urządzania targów i trzy razy w roku jarmarków. W przeciwieństwie do Pabianic, Zgierz (podobnie jak cała Ziemia Łęczycka) dotkliwie ucierpiał podczas wojen ze Szwedami.

Kiedy Polska została podzielona pomiędzy zaborców, losy Zgierza i Pabianic potoczyły się niemal identycznie. Zgierz wszedł w skład zaboru pruskiego. Utworzony wówczas powiat zgierski, po roku 1815 dostał się pod zabór rosyjski (Rosin 1995). Zgierz blisko przez 150 lat dźwigał się ze zniszczeń dokonanych podczas „potopu szwedzkiego”. Zarówno dla Zgierza, jak i Pabianic dopiero okres Królestwa Kongresowego i realizowany wówczas program rozwoju przemysłu przyniosły szansę na wyjście z długotrwałej stagnacji (Baruch 1903).

To właśnie decyzja władz tzw. Kongresówki podjęta na początku XIX wieku, dotycząca lokacji w rejonie Polski Środkowej przemysłu włókienniczego, dała nadzieję na rozwój miasteczek dotąd stagnujących ekonomicznie. W marcu 1821 roku członkowie Komisji Przemysłowej Województwa Mazowieckiego z polskimi i niemieckimi specjalistami w dziedzinie przedsiębiorstwa, tkactwa, farbiarstwa i wykończalnictwa podpisali tzw. *umowę zgierską*². Uregulowała ona sprawy osadnictwa przemysłowego i zapewniła imigrantom liczne przywileje. Służyła później za wzór dla innych miast i osad rządowych przy formułowaniu warunków osadnictwa. Warto zauważyć, że Zgierz stał się pierwszym ośrodkiem

² *Umowa zgierska* – dokument podpisany w 1821 roku pomiędzy: Viertelem – kupcem i fabrykantem z Rogóźna, Saengerem – farbiarzem z Chodzieży, Teske – farbiarzem z Szamocin jako przedstawicielami sukienników oraz komisarzem wojewódzkim Wydziału Administracyjnego Komisji Województwa Mazowieckiego Klemensem Witkowskim. Głównym pomysłodawcą umowy był Rajmund Rembieliński. Stanowiła ona zasady, prawa i obowiązki osiedlania się na terenie miasta Zgierza 300 zagranicznych sukienników.

lokalizacji włókiennictwa w regionie. Do Pabianic, dla których Zgierz stał się wzorem, osadnicy zaczęli przybywać jeszcze przed ostatnim z rozbiorów Polski.

Przybycie osadników do Pabianic poprzedziła regulacja urbanistyczna miasta, wskutek czego utworzono tzw. Nowe Miasto, z osobnym rynkiem. Główną arterią komunikacyjną stała się ulica Szosowa (obecnie Zamkowa). Wykwalifikowanych tkaczy i sukienników zachęcano do przyjazdu i osiedlania się intratnymi warunkami, które obejmowały m.in. darmowe działki budowlane oraz ulgi podatkowe. W okolicy obu miast nie brakowało lasów, wód i gruntów rządowych, ich lokalizacja była zatem wyjątkowo dogodna. Wraz ze zwiększającą się liczbą osadników, rosnąć zaczęła liczba ludności obu ośrodków (Rosin 1995).

Osadnicy przybywający do Zgierza i Pabianic zwani byli olędrami lub hołędrami. Nie miało to jednak żadnego związku z ich pochodzeniem. Byli to bezrolni, młodzi chłopcy zamieszkujący m.in. Prusy, Saksonię, Wirtembergię. Przydomek „olędrzy” oznaczał, że była to ludność od pokoleń trudniąca się karczowaniem puszczy oraz osuszaniem moczarów i bagien, którymi otoczone były ówczesne miasta (Baranowski 1915).

Przybyłym osadnikom zagwarantowano swobodę wyznania oraz możliwość organizowania życia religijnego i społecznego według własnych potrzeb. Wkrótce po założeniu osad, powstawać zaczęły budynki szkolne, służące zarazem jako domy modlitwy. Funkcje religijne pośród osadników pełnili tzw. kantorzy³. Prowadzili oni niedzielne nabożeństwa oraz szkółki niedzielne dla dzieci (Filaber 2008). Warto nadmienić, że zarówno osadnicy pabianicki, jak i zgierscy byli ludźmi pobożnymi, dla których kwestie religijne miały fundamentalne znaczenie. Niedziela była dniem bezwzględnie odpoczynku. Nie poprzestawali oni na formowaniu kantoratów w obrębie zasiedlanych osad, ale z czasem dążyli do erygowania wspólnot parafialnych (Kirsch 2012).

W krótkim czasie Zgierz, a po nim Pabianice, stały się przyczółkami polskiego sukiennictwa. Do wybuchu powstania listopadowego Zgierz zajmował pierwsze miejsce w produkcji tkanin wełnianych w Królestwie Polskim; a ponad połowa zgierskiego sukna wysyłana była do Rosji i Chin (Rosin 1995). Pabianice i Zgierz stały się miastami wielonarodowymi. Trzy mniej więcej równe liczebnie grupy: polska, niemiecka i żydowska współtworzyły we wzajemnym szacunku, niezwykły wizerunek tych miast.

3. Luteranie w dziejach Pabianic

Pierwsi przybysze dotarli na teren Pabianic na zaproszenie zarządców ziem pabianickich jeszcze w czasach zaborów. W sąsiedztwie miasta założono wioski takie, jak: Olechów, Pawlikowice, Chechło i Rydzyny (Baruch 1903). Kolejna

³ Urząd kantora historycznie oznaczał osobę stojącą na czele kantoratu i odpowiedzialną za całokształt muzyki wykonywanej w parafii.

grupa emigrantów przybyła do Pabianic na przełomie wieków XVIII i XIX (Kirsch 2012). Jak już zostało zasygnalizowane, większość spośród przybywających osadników była wyznania luterńskiego (ewangelicko-augsburskiego). Wraz z upływem czasu powstały kolejne osady i wsie, m.in. Markówka i Starowa Góra. Nowa fala osadników niemieckich dotarła w latach 20. XIX wieku już w okresie zaboru rosyjskiego. Było to podyktowane polityką władz Królestwa Polskiego, w myśl której władze dążyły do podniesienia poziomu uprzemysłowienia kraju, poszukiwały także nowych technologii i fachowców wykwalifikowanych w przemyśle włókienniczym (Baruch 1903).

Pabianice w gronie miast przeznaczonych do rozwoju włókiennictwa, znalazły się z kilku powodów, tożsamyh również dla Zgierza. Bardzo dobrze rozwinięta była tutaj sieć rzeczna (niezbędna dla produkcji tkanin), łatwość zaopatrzenia w podstawowe surowce budowlane, głównie w drewno i glinę była także niewątpliwym walorem (Kirsch 2012).

Przybycie na tereny Polski Środkowej było bardzo lukratywne, również dla samych osadników. Mogli oni liczyć na szereg przywilejów. Przykładowo, rząd Kongresówki obiecał każdemu osadnikowi plac w wieczystą dzierżawę oraz pożyczkę na budowę domu drewnianego lub murowanego (Kirsch 2012). Rozpoczęła się wielka akcja sprowadzania tkaczy i sukienników. Do Pabianic przybywali oni głównie z Saksonii, czeskich Sudetów, Wielkiego Księstwa Poznańskiego i Śląska. Dla wykwalifikowanych rzemieślników przybywających do Pabianic wyznaczono teren po lewej stronie rzeki Dobrzyńki, nazwany Nowym Miastem (Rosin 1968).

Pod koniec drugiej dekady XIX wieku, Pabianice zamieszkiwało już blisko 30 tkaczy. W tym właśnie czasie do Pabianic przybył Gottlieb Krusche, jeden z najważniejszych fabrykantów pabianickich. Założył ręczną tkalnię bawełny, która z czasem przekształciła się w Towarzystwo Akcyjne „Krusche & Ender”, zatrudniające kilka tysięcy osób (Kirsch 2012).

Luteranie pabianiccy, w krótkim czasie od swojego przybycia do miasta, rozpoczęli starania dotyczące utworzenia samodzielnej parafii. Jej erygowanie nastąpiło w roku 1818, o kilka lat wcześniej niż miało to miejsce w Zgierzu. Pierwszym duszpasterzem parafii został ks. Samuel Jäckel. Same nabożeństwa odbywały się w Pabianicach wcześniej, bo już około roku 1803. Miejscem, gdzie odbywały się pierwsze nabożeństwa była kaplica zlokalizowana w murach dawnego dworu biskupów krakowskich (Kirsch 2012).

W 1827 roku administratorem parafii został Gottfried Hayn. Największe zasługi księdza Hayn'a związane były ze sporządzeniem księgi stanu cywilnego i zainicjowaniem budowy kościoła parafialnego, który miał powstać przy rynku Nowego Miasta. Budowa trwała ponad pięć lat. Kościół był w stanie pomieścić około 400 wiernych. Ze względu na nagłą śmierć ówczesnego proboszcza i wybuch powstania listopadowego, budowę świątyni kontynuował nowy proboszcz ksiądz

Daniel Biedermann. Poświęcenia kościoła dokonano 25 listopada 1832 roku. W niedługim czasie kościół został kompletnie wyposażony. Dla parafii zamówiono trzy dzwony, fundowane m.in. przez rodzinę Krusche. Gottfried Krusche ufundował sprowadzoną z Saksonii marmurową chrzcielnicę, do dziś zdobiącą kościół. Inne niezbędne elementy wyposażenia kościoła ufundowały pozostałe pabianickie rodziny fabrykanckie: Kindler, Herwig, Kühn i Grunwald (Kirsch 2012).

Wkrótce po erygowaniu parafii dokonano założenia cmentarza ewangelickiego. Spoczywają na nim założyciele miasta fabrycznego, osoby zasłużone w wielu dziedzinach, przede wszystkim przemysłu, ale i pionierzy kinematografii. Wraz z upływem lat parafia stopniowo rozrastała się liczebnie, w 1843 roku archiwa parafialne podają, że liczyła ona 2929 wiernych. Z dużym zaangażowaniem parafia ewangelicka zajęła się także działaniami społecznymi służącymi całemu miastu – dzięki staraniom ks. Wilhelma Zimmera w Pabianicach powstał pierwszy park miejski. Dużą troską otaczano sprawy związane z edukacją ewangelickich dzieci i młodzieży, stopniowo rozszerzając sieć szkół elementarnych.

W drugiej połowie XIX wieku do parafii ewangelickiej w Pabianicach należały: jeden kościół, sześć domów modlitwy, siedemnaście okolicznych cmentarzy, dziesięć szkół elementarnych i jeden kantorat. W wiek XX pabianicka parafia wkroczyła ze znacznym spektrum pomysłów i inicjatyw. W 1904 roku stanowiła wspólnotę liczącą ponad 12 tys. osób, co stawiało ją na czwartym miejscu, pod względem liczby wiernych tej denominacji, w Królestwie Polskim. Ze względu na istniejące wówczas zapotrzebowanie, zaczęto odprawiać nabożeństwa poranne i wieczorne. Zaistniała również potrzeba ustanowienia urzędu drugiego pastora (Kirsch 2012).

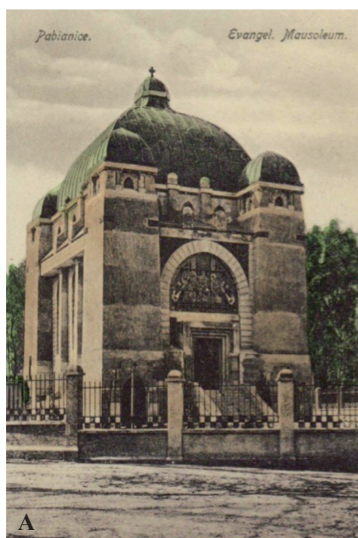
Na początku XX wieku wzniesiono również większość obiektów, które dziś składają się na dziedzictwo materialne pabianickiej parafii luterańskiej. W 1901 roku, obok kościoła, wybudowano w stylu neogotyckim nowy pastorat (obecny dom parafialny) – fot. 1. Obiekt ten swoją funkcję pełni po dzień dzisiejszy. Dom starców wybudowany został ze składek wiernych w roku 1913. Dziś jest to siedziba Pabianickiej Wyższej Szkoły Humanistyczno-Ekonomicznej. W 1911 roku, obok cmentarza, wzniesiono mauzoleum w stylu secesyjnym. Jego fundatorką była Zofia Kindler, która poświęciła je swojemu zmarłemu mężowi Ludwikowi. Obiekt ten przekazany został parafii ewangelickiej i przeznaczony na kaplicę cmentarną (fot. 2).

Z roku na rok, zwiększała się także liczba różnych parafialnych grup i stowarzyszeń. Były to wspólnoty dwojakiego rodzaju, stowarzyszenia typowo religijne, jak i organizacje społeczne. Profil działalności każdej z tych dwóch grup, był niezwykle różnorodny, część skierowana była do osób dorosłych, część do dzieci i młodzieży. Opieką stowarzyszeń objęto m.in. sieroty, osoby starsze i chore. Z pomocą starano się także dotrzeć do osób z uzależnieniami oraz do samotnych matek.

Fot. 1. Budynek domu parafialnego

Źródło: zbiory prywatne parafii

Fot. 2. Mauzoleum rodu Kindlerów

A – z początku XX wieku, B – współcześnie

Źródło: zbiory prywatne parafii

Wśród wszystkich wymienionych ugrupowań społeczno-religijnych warto zwrócić uwagę zwłaszcza na chóry parafialne, które często stanowiły dla omawianych miast pewnego rodzaju wizytówki. Z czasem rozpoczęto praktykowanie diecezjalnych zjazdów chórów, stanowiących dla parafii wydarzenie o znacznej randze, kiedy to można było zaprezentować swój repertuar szerszej publiczności (Kirsch 2012). Lata do wybuchu pierwszej wojny światowej upływały luteranom

pabianickim wyjątkowo spokojnie, wokół regularnych spotkań parafialnych, prób chórów, majówek i okolicznościowych koncertów.

Wybuch I wojny światowej okazał się wyjątkowo bolesnym doświadczeniem. Prowadzenie działań wojennych, zamknięcie się dotychczasowych rynków zbytu, zajęcie przez władze sprzętu w fabrykach przyniosły bezrobocie, biedę i masowe wyjazdy za pracą. Już wtedy w Pabianicach odnotowano pierwszy poważniejszy, bo kilkutyśięczny ubytek liczby wiernych.

W okresie międzywojennym sytuacja w pabianickiej parafii ustabilizowała się. Z emigracji wracali parafianie, których działania wojenne zmusiły do porzucenia rodzinnych domów. W 1927 roku parafia obchodziła 100-lecie swojego istnienia. Z okazji jubileuszu odnowiono bryłę kościoła, a parafianie na czele z przedstawicielami pabianickich rodów fabrykanckich Krusche, Ender i Saenger ufundowali dla kościoła nowe dzwony (Kirsch 2012).

Sytuacja polityczno-gospodarcza ponownie zaczęła komplikować się tuż przed wybuchem II wojny światowej (Kirsch 2012). Wzajemne oskarżenia i konflikty narodowościowe stały się nie do zniesienia. Latem 1939 roku doszło do incydentów, kiedy to zdemastowano lokale instytucji ewangelickich, powybijane zostały szyby okien kościoła i kilku domów prywatnych.

Po wybuchu drugiej wojny sytuacja ewangelików pogorszyła się jeszcze bardziej. Okupacyjne władze hitlerowskie posługiwały się polityką rasistowską, co wzmagało wzajemną nienawiść międzynarodową, jak i międzywyznaniową. Często stosować ustawodawstwo rasowe. Rozpoczęło się tzw. ostateczne rozwiązanie kwestii żydowskiej – poprzez masową eksterminację Żydów. Na miejsce wysiedlonych Polaków i Żydów osadzano niemieckich przesiedleńców, których postanowieniami paktu Ribbentrop-Mołotow⁴, przymuszano do opuszczenia ziem zamieszkanych od pokoleń. Dręczono ewangelików, którzy odmówili wpisania się na tworzoną listę narodową (Kirsch 2012).

Po zakończeniu działań wojennych w 1945 roku, nic nie wskazywało na szybką poprawę losów ewangelików w centralnej Polsce. Nastawienie władz partyjnych było antyniemieckie: kościół ewangelicki utożsamiano z niemieckością. Na podstawie pomówień i stereotypów skonfiskowano cały majątek kościelny. Zrujnowany kościół zwrócono pabianickim parafianom dopiero w 1948 roku. W niezwykle trudnych realiach Polski zrujnowanej II wojną światową, jeszcze przed wkroczeniem do miasta Armii Czerwonej, doszło do masowej emigracji ludności pochodzenia niemieckiego z miasta i jego okolic, która trwała również przez cały czas powojenny. Z powodu rosnącego ubóstwa parafian, braku

⁴ Pakt ten został podpisany 23.08.1939 roku w Moskwie przez ministrów spraw zagranicznych obu zainteresowanych państw – Joachima von Ribbentropa i Władysława Mołotowa, którzy w imieniu przywódców III Rzeszy oraz ZSRR dokonali podziału terytoriów Europy Środkowej i Wschodniej.

perspektyw na przyszłość, ale i z racji prowadzonej w tym czasie akcji łączenia rodzin, parafia w Pabianicach utraciła większość wiernych. Liczebność parafii zmniejszyła się do około tysiąca wiernych. Z upływem czasu i ta populacja ulegała stopniowemu spadkowi (Kirsch 2012).

Reasumując losy ewangelików pabianickich, warto wspomnieć kilka słów o ich obecnej sytuacji i prowadzonej w mieście działalności społeczno-kulturalnej. Obecnie funkcję duszpasterza parafii w Pabianicach sprawuje ks. biskup Jan Cieślár. W ten sposób pabianicka parafia, mimo swej nieznacznej wielkości, stanowi siedzibę biskupa diecezji warszawskiej, co niewątpliwie podnosi jej status. W maju 2002 roku obchodzono jubileusz 175-lecia powstania parafii. Z tej okazji kościół poddano remontowi. Ze względu na wyjątkową akustykę pabianickiego Kościoła regularnie odbywają się tutaj koncerty, początkowo zdarzało się to okazjonalnie w ramach projektu „Muzyczna Niedziela w Pabianicach”, a od 2007 roku inicjatywa ta urosła do rangi cyklicznego przedsięwzięcia pod nazwą: Festiwal „Muzyka Świata w Pabianicach” (fot. 3). Od 1999 roku reaktywowano chór parafialny pod dyrekcją Magdaleny Hudzieczek-Cieślár.

Oprócz swej podstawowej działalności religijnej, parafia jest rozpoznawana w skali miasta, jak i całego regionu jako animator życia kulturalnego, organizator rozmaitych tematycznie konferencji, odczytów, wystaw i wydawca czasopisma kulturalnego – *Kołowrotek*, a przede wszystkim szeroko opisywanych i chętnie odwiedzanych koncertów. Wszystkie te działania „malują wizerunek miasta Pabianic” w wyjątkowo korzystnych barwach.

Fot. 3. Koncert z cyklu „Muzyka Świata w Pabianicach” w pabianickiej parafii luterkańskiej

Źródło: <http://www.e-kalejdoskop.pl/brzmienie-swiata-w-pabianicach.aspx>

4. Luteranie w dziejach Zgierza

Geneza powstania zgierskiej parafii ewangelicko-augsburskiej w dużym stopniu związana była z przemysłowym rozwojem całego regionu łódzkiego. W przypadku parafii zgierskiej, warunki funkcjonowania omawianego kościoła określała wspomniana już umowa zgierska z 1821 roku. Jeden z jej punktów gwarantował bezpłatne zapewnienie społeczności luterkańskiej w Zgierzu gruntu oraz materiałów budowlanych koniecznych do wzniesienia kościoła i „osady dla pastora”.

Wraz z rosnącą liczbą ewangelickich osadników w Zgierzu podjęto odpowiednie procedury prawne związane z powołaniem parafii. Rada Administracyjna Królestwa Polskiego w 1821 roku wyraziła zgodę na wzniesienie plebani ewangelickiej, w której mieścić się miało mieszkanie dla przyszłego pastora oraz kaplicy, gdzie miały być odprawiane nabożeństwa. Oczywiście w planach pozostawało wzniesienie kościoła murowanego, który wielkością odpowiadałby potrzebom ciągle rosnącej społeczności ewangelickiej w Zgierzu. Po wypełnieniu wszystkich niezbędnych formalności rząd przekazał społeczności luterkańskiej działkę na wybudowanie plebani oraz kościoła parafialnego przy ul. Długiej 34 i 36 (fot. 4).

Pierwszymi administratorami zboru zgierskiego byli: Samuel Grzegorzewski (burmistrz Zgierza), fabrykanci Karol Meissner oraz Jan Fryderyk Zachert. Ewangelicka plebania została przekazana do użytku w 1823 roku. Jej pierwszym lokatorem został ks. Henryk Bando będący także pierwszym proboszczem parafii ewangelicko-augsburskiej w Zgierzu, erygowanej w roku 1824. Budowę kościoła parafialnego ukończono w 1826 roku według projektu Bonifacego Witkowskiego (Klink-Orawska 2012).

Zgierski Kościół parafialny został wzniesiony na planie podłużnego prostokąta, okna w elewacjach bocznych wykonano w dwóch kondygnacjach. Fasadę świątyni ozdabiał portyk wsparty na kolumnach, a wieńczyło go belkowanie. Uroczyste poświęcenie kościoła odbyło się we wrześniu 1826 roku.

Fot. 4. Budynek parafii ewangelicko-augsburskiej w Zgierzu przy ul. Długiej, zbombardowany w 1939 roku

Źródło: <http://www.zgierz.luteranie.pl/index.php/zdjecia-archiwalne-parafii>

Po śmierci ks. H. Bando w roku 1866, proboszczem luterkańskiej parafii w Zgierzu został ks. Ernest W. Bursche (ur. w roku 1831). Za czasów ks. Burschego parafia w Zgierzu prowadziła intensywną działalność diakonijną: funkcjonował dom starców oraz sierociniec. Kwitło również życie kulturalne poprzez organizowane zjazdy chórów diecezjalnych.

Istotną i bardzo zasłużoną postacią dla Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego był także najstarszy syn ks. Burschego – Juliusz (fot. 5). Sprawował On urząd biskupa Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego w Polsce w czasie II wojny światowej, zginął śmiercią męczeńską w hitlerowskim obozie koncentracyjnym (Szlawski 2007).

Fot. 5. Ks. bp Juliusz Bursche (1862-1942) – zwierzchnik Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego w Polsce

Źródło: <http://old.luteranie.pl>

Kontynuatorem intensywnej pracy duszpasterskiej był też następca ks. Burschego – ks. Karol Serini. Jako pierwszy w dziejach zgierskiej parafii założył on męski chór Concordia, zainicjował szereg grup parafialnych dla wszystkich przedziałów wiekowych, a także angażował się w pracę diakonijną. Z powodu deklarowania swojej polskości w okresie I wojny światowej, zaczęto utrudniać mu pracę. W 1920 roku zrezygnował ze stanowiska proboszcza i wyjechał, po czym przejął kierownictwo nad jedną z katedr na Wydziale Teologii Ewangelickiej Uniwersytetu Warszawskiego. Po odejściu ks. Seriniego, nowym proboszczem został ks. Aleksander Falzmann, który podobnie jak jego poprzednik, z powodu zadeklarowania polskiej narodowości popadał w konflikty z niemiecką większością parafian (Klink-Orawska 2012). Ks. Falzmannowi powierzono kierowanie utworzoną w 1925 roku Szkołą Ewangelistów (z siedzibą w budynku plebanii), która miała zapobiegać zagrożeniom ze strony sekt i wzmacniać tożsamość luterkańską lokalnej społeczności. W tym samym czasie spod zwierzchnictwa parafii zgierskiej wydzieliła się parafia ewangelicka Radogoszcz (obecnie część Łodzi). Za czasów

ks. Falzmann z gierscy ewangelicy świętowali stulecie erygowania parafii; z tej okazji przeprowadzono remont świątyni (Szlawski 2007).

Trzeci września 1939 roku to najtragiczniejsza data w historii zgierskiego kościoła ewangelickiego. Zgierski kościół parafialny został doszczętnie zbombardowany przez lotnictwo niemieckie (fot. 6). Ocalały jedynie niektóre naczynia liturgiczne. Trzy tygodnie później ks. Falzmann został aresztowany przez Gestapo i uwięziony w łódzkim więzieniu, i przewieziony do obozu koncentracyjnego w Dachau. Umarł w drodze do komory gazowej w 1942 roku. W okresie II wojny światowej nabożeństwa luterzańskie odbywały się w kaplicy kościoła baptystów, a opiekę nad ewangelikami sprawowali niemieccy duchowni, m.in.: ks. Edward Kneifel (Klink-Orawska 2012).

Fot. 6. Zbombardowane wnętrze parafii ewangelickiej w Zgierzu

Źródło: <http://www.zgierz.luteranie.pl/index.php/zdjecia-archiwalne-parafii>

Pierwsze nabożeństwa po wojnie odbyły się w marcu 1948 roku w starej kaplicy cmentarnej, którą częściowo przekształcono na lokal użytkowy. Ze względu na katastrofalny stan Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego w Polsce po wojnie, parafia zgierska nie mogła przez długi czas liczyć na stałego duszpasterza. Dodatkowo pojawiły się trudności finansowe, ponieważ parafia utraciła swoje nieruchomości (Szlawski 2007). W miarę upływu czasu w Zgierzu, a także placówkach filialnych zaczęto odnotowywać napływ nowych parafian, w związku z czym zaistniała potrzeba rozbudowy kaplicy. Na przełomie lat 40. i 50. liczbę parafian w Zgierzu szacowano na ponad 2000 członków (Klink-Orawska 2012). Zaczęto przywracać rutynowe czynności posługi duszpasterskiej. Ustanowiono ponownie szkółki niedzielne dla dzieci, przeprowadzano próby chóru kościelnego, a także spotkania koła pań, wybrano nową radę parafialną. Wszystkie te działania konsultowano z Łucją Falzmann, wdową po księdzu proboszczu A. Falzmannie. Stałego duszpasterza do parafii w Zgierzu skierowano dopiero w roku 1959, a był nim ks. Mariusz Werner, który pozostał w niej przez prawie 30 lat. Parafia zgierska roztaczała wówczas opiekę także nad parafiami KEA w Ozorkowie, Łęczycy, Kutnie i Łowiczu (Klink-Orawska 2012).

Z biegiem czasu wyniknęła pilna potrzeba remontu kaplicy cmentarnej, gdzie nadal odprawiane były nabożeństwa. Udało się uzyskać zezwolenie władz na ten cel, jednakże brakowało funduszy. Za pośrednictwem ówczesnego biskupa ks. Andrzeja Wantuły zgierska parafia zwróciła się o pomoc finansową do Światowej Federacji Luterskiej (ŚFL)⁵. Wkrótce potem do Zgierza przybył jej przedstawiciel, duński ksiądz dr Paul Hansen, który po analizie kosztorysu tego przedsięwzięcia odmówił niestety pomocy na remont, zadeklarował jednak pomoc ŚFL przy budowie nowego kościoła parafialnego (Klink-Orawska 2012).

Komitet budowy nowego ewangelicko-augsburskiego kościoła Opatrzności Bożej w Zgierzu został powołany w roku 1968. Proboszczem parafii zgierskiej był w tym czasie ks. Mariusz Werner. Miała być to pierwsza świątynia ewangelicka w centralnej Polsce wzniesiona po II wojnie światowej. Parafia liczyła w tym czasie około 400 osób. W trakcie budowy nowego kościoła wyniknęły komplikacje dla jej dalszego funkcjonowania. Wielu parafian, korzystając z możliwości opuszczenia kraju, wyemigrowało do Republiki Federalnej Niemiec. Mimo narastających trudności finansowych, po 2 latach budowę kościoła ukończono i w czerwcu 1972 roku ks. bp Andrzej Wantuła, zwierzchnik Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego w PRL, poświęcił nowy kościół przy ul. Spacerowej 2, w sąsiedztwie wysłużonej już kaplicy cmentarnej i cmentarza parafialnego (Klink-Orawska 2012) – fot. 7.

Fot. 7. Siedziba obecnej parafii ewangelicko-augsburskiej p.w. Opatrzności Bożej w Zgierzu

Źródło: www.diec.warszawska.luteranie.pl

⁵ Światowa Federacja Luterska (ŚFL) – utworzona w 1947 roku międzynarodowa organizacja zrzeszająca kościoły wyznania luterskiego z całego świata. Jej siedziba znajduje się w Genewie. ŚFL zrzesza obecnie 142 kościoły z 79 krajów, w tym Kościół Ewangelicko-Augsburski w RP. ŚFL prowadzi dialog pomiędzy wspólnotami luterskimi, zawiera porozumienia z innymi wyznaniem, prowadzi akcje ekumenizacyjne i misyjne (<https://www.lutheranworld.org/> (dostęp: 10.06.2015).

W związku z przeniesieniem ks. Mariusza Wernera do pracy przy parafii łódzkiej, w połowie 1980 roku do Zgierza skierowano jej obecnego proboszcza, wówczas jeszcze wikariusza ks. Marcina Undasa. Pod koniec lat 80. parafia w Zgierzu pobudowała nowy dom parafialny, w którym mieści się mieszkanie księdza, pokoje gościnne oraz kancelaria parafialna. Obiekty te, wraz z kościołem parafialnym i cmentarzem ewangelickim, stanowią obecnie dziedzictwo materialne omawianej denominacji w Zgierzu.

Podsumowując, parafia ewangelicko-augsburska w Zgierzu liczy dziś nieco ponad 100 członków i jest to wielkość bardzo podobna jak w przypadku parafii pabianickiej. Opiekę duszpasterską sprawuje również nad diasporą luterzańską w Ozorkowie, Kutnie, Łowiczu i Łęczycy. Zgierscy luteranie byli gospodarzami zjazdu chórów Diecezji Warszawskiej oraz Diecezjalnych Dni Skupienia. W parafii działa prężnie chór pod kierownictwem Janiny Marek-Undas. W kościele odbywają się koncerty, nabożeństwa ekumeniczne, rekolekcje ekumeniczne Pro Christ, Jesus House. Nagrywane w 2004 roku w Zgierzu nabożeństwa retransmitowało Polskie Radio Bis.

5. Zakończenie

Historia ewangelickich parafii na terenie Zgierza i Pabianic wyraźnie ukazuje, że ich losy były bardzo podobne. Podobna geneza powstania ściśle związana z włókienniczym rozwojem regionu, podobne tragiczne doświadczenia związane z okresem wojen światowych oraz systematyczny ubytek liczby wiernych od czasu zakończenia działań wojennych. Z takimi samymi problemami borykały się zapewne pozostałe parafie aglomeracji łódzkiej, jednak warto przypomnieć, że aktualnie tylko kilka z nich stanowi społeczności wiernych, gdzie podejmowane są jeszcze aktywne działania różnego rodzaju takie, jak wystawy, odczyty, sympozja. Duża część parafii regionu łódzkiego stanowi dziś niewielkie społeczności, gdzie pomimo wielu prób ze strony proboszczów parafii, nie ma chętnych do podejmowania działalności wychodzącej poza parafialne mury.

Można dziś jedynie przypuszczać co zadecydowało o tym fakcie, czy była to większa niż gdziekolwiek indziej determinacja wiernych, korzystniejsza położenie administracyjne danego ośrodka, a może prężniejsza kondycja gospodarczo-ekonomiczna danego miasta.

Podsumowując, warto raz jeszcze podkreślić, jak wiele obie te wspólnoty (pabianicka i zgierska) wniosły w historii swoich rodzimych ośrodków i jak radzą sobie obecnie.

Parafia ewangelicko-augsburska w Pabianicach stanowi spadkobiercę dawnych tradycji. To jej członkami byli fabrykanci, którzy pozostawili znaczny wkład w historię Pabianic. Byli oni członkami rady parafialnej, ponadto zasiadali

w komitetach budowy szpitali i szkół miejskich, inicjowali i przewodzili wielu instytucjom dobroczynnym, niosącym pomoc pabianiczanom, bez względu na wyznanie i język. Finansowali budowę bibliotek i stadionów sportowych. Wspierali budowę kościołów i instytucji nie tylko ewangelickich, ale i katolickich, o czym świadczą witraże nad głównym ołtarzem kościoła Marii Panny Różańcowej przy ul. Zamkowej, ufundowane przez Feliksa Brunona Krusche, dyrektora spółki akcyjnej „Krusche & Ender”. Fabrykanci z dużym entuzjazmem poświęcali swój czas i środki dla społeczności nie tylko własnej parafii, ale i całego miasta, dzięki czemu ewangelicy pabianiccy mogli prowadzić działalność socjalną, wspierając chorych i potrzebujących.

Pozostały po nich nieliczne obiekty, które przypominają o wielowyznaniowym dziedzictwie miasta: cmentarz ewangelicki, do którego wejście stanowi niewielka uliczka o nazwie Ewangelicka, mauzoleum Kindlerów, kwatery zasłużonych parafian w obrębie cmentarza, jak również kilka obiektów w centrum miasta.

Nieliczni luteranie zgierscy są skupieni wokół parafii zlokalizowanej przy ul. Spacerowej. Parafia posiada swój chór, o mieszanym składzie: członkami są ewangelicy, ale także katolicy. Przy parafii zarejestrowany jest także przykościelny punkt katechetyczny, do którego uczęszcza kilkoro dzieci z całego miasta. Aktywność religijna parafian koncentruje się głównie wokół niedzielnych nabożeństw. Przy ograniczonej liczbie osób, ciężko wdrożyć nowe formy aktywności. Duszpasterz parafii ks. Marcin Undas wyraźnie podkreśla, że zawsze był i jest otwarty na spotkania w szkołach poświęcone wyznaniu ewangelickiemu. Co ciekawe, najczęściej dochodzą one do skutku nie z katechetami, ale np. z historykami, którzy chcą by na lekcjach powiedzieć coś o kościele ewangelickim.

Dziedzictwo materialne ewangelików zgierskich jest nieco skromniejsze niż to, które można zaobserwować w Pabianicach, koncentruje się w najbliższym otoczeniu kościoła parafialnego. Poza kościołem do parafii należą: budynek plebanii, kaplica grzebalna oraz cmentarz ewangelicki.

Większość dawnych nieruchomości związanych ze zgierską parafią przejętych po wojnie przez miasto pełni dziś różnorakie funkcje użytkowe. Plac po zbombardowanym kościele został przekształcony w parking. Teren pierwszego cmentarza ewangelickiego, także przejęty przez miasto, zajmuje obecnie pływalnia miejska.

Zaangażowanie wiernych w życie wspólnoty z pabianickiej i zgierskiej parafii Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego doskonale ukazuje, że gorliwy zapał potrafi przezwyciężyć wiele problemów na przestrzeni setek lat i to pomimo małej liczebności zboru. Taka aktywna i prospołeczna postawa świadczy o dobrej kondycji duchowej parafii, owocnej pracy duszpasterskiej, która może tak dosłownie, jak i w przenośni świecić przykładem wiary opartej na czynach.

Załącznik 1. Przegląd działalności obu omawianych jednostek parafialnych:
Pabianic i Zgierza

Okres działalności	Działalność parafii ewangelickiej w Pabianicach	Działalność parafii ewangelickiej w Zgierzu
Od powstania do I wojny światowej	<p>Erygowanie parafii 1818 r. Zaprowadzenie ksiąg stanu cywilnego. Założenie cmentarza ewangelickiego. Wzniesienie plebanii.</p> <p>Rozbudowa sieci szkół elementarnych.</p> <p>Przebudowa Kościoła nadająca mu neorenesansowy wygląd.</p> <p>Powołanie stowarzyszeń społecznych: Ewangelicko-Augsburskie Stowarzyszenie Śpiewacze, Chór Puzonistów.</p> <p>Rozwój życia religijnego: zwiększenie ilości odprawianych nabożeństw, godziny biblijne, nabożeństwa w języku polskim.</p> <p>Wybudowanie budynków parafialnych: żłobka (tzw. Ochronki), nowego pastorału.</p> <p>Wybudowanie Domu Parafialnego służącego za siedzibę dla żłobka, szkoły kantorskiej, sali dla konfirmandów oraz stowarzyszeń parafialnych.</p> <p>Wzniesienie przez Zofię Kindler Mauzoleum pamięci jej męża.</p> <p>Powołanie stowarzyszeń: Ewangelickiego Stowarzyszenia Młodych Pann, Ewangelicko-Augsburskiego Towarzystwa Młodych Mężczyzn, Związku Młodzieży dla Zdecydowanego Chrześcijaństwa Ewangelicko-Luterańskiego, Stowarzyszenia Misyjnego, Stowarzyszenia Niebieskiego Krzyża i Pabianickiego Chrześcijańskiego Związku Zawodowego, Stowarzyszenia Kobiet Wyznania Ewangelickiego.</p> <p>Lata I wojny światowej 1914–1918 zahamowały wszelką działalność społeczną. Funkcjonowanie parafii mocno utrudnione wobec narastającego bezrobocia i głodu. Wskutek wyjazdów parafia odnotowuje ubytek liczby wiernych.</p> <p>Pabianickie parafianki zakładają tzw. Tanią kuchnię dla potrzebujących.</p>	<p>Erygowanie parafii; 1826 r.</p> <p>W 1821 roku zgierscy ewangelicy uzyskują zgodę na wzniesienie plebanii ewangelickiej, z mieszkaniem dla pastora oraz kaplicy.</p> <p>Pierwszym proboszczem parafii zostaje ks. Henryk Bando.</p> <p>Za czasów ks. Bando dokonano gruntownej modernizacji plebanii i wzniesiono kościół parafialny w 1826 roku.</p> <p>Nowym pastorem zostaje ks. Ernest Bursche. Zgierski zbór ewangelicki utrzymywał dom starców oraz sierociniec. Organizowano zjazdy chórów diecezjalnych.</p> <p>Dzieło pracy duszpasterskiej kontynuuje ks. Karol Serini.</p> <p>Z inicjatywy ówczesnego proboszcza parafia powołuje męski chór Concordia. Zainicjowanych zostaje szereg grup parafialnych dla wszystkich przedziałów wiekowych.</p> <p>Działania wojenne I wojny światowej zmieniły nastroje w parafii zgierskiej na tle narodowościowym i administratorom parafii utrudniano pracę duszpasterską. Odnotowuje się pierwsze znaczniejsze wyjazdy parafian i ubytek wiernych.</p> <p>Z powodu złożenia polskiej deklaracji narodowościowej w czasie I wojny światowej ks. Serini borykał się z utrudnieniami w swojej pracy duszpasterskiej. W roku 1920 zrezygnował z posady i opuścił Zgierz.</p>

Załącznik 1 (cd.)

Okres działalności	Działalność parafii ewangelickiej w Pabianicach	Działalność parafii ewangelickiej w Zgierzu
Lata 1918–1939	<p>Lata 20-lecia międzywojennego przyniosły częściową stabilizację życia w parafii.</p> <p>Z czasem parafia powróciła do swoich cotygodniowych spotkań, prób chóarów i prelekcji, godzin biblijnych, świątecznych występów teatralnych, majówek i koncertów.</p> <p>Dokonano rozbudowy sieci domów modlitwy i szkół elementarnych.</p> <p>Wzniesiono: dom grabarza i Dom Śpiewaczy, powstał Komitet Organizacji Polaków Ewangelików.</p> <p>Obchody 100-lecia istnienia ewangelickiej parafii w Pabianicach.</p>	<p>W 1925 roku w budynku plebanii utworzona zostaje Szkoła Ewangelistów, która miała przeciwdziałać sektom.</p> <p>W tym czasie przypadły również obchody stulecia erygowania parafii; z tej okazji przeprowadzony został remont kościoła.</p>
Czasy II wojny światowej 1939–1945 + lata PRL	<p>Utrudnienia w funkcjonowaniu parafii: ustawodawstwo rasowe. Aresztowania, przesiedlenia.</p> <p>Prześladowania osób, które odmówiły wpisania się na Volkslistę.</p> <p>Nieustający ubytek liczby wiernych.</p> <p>Zawieszenie działalności społecznej.</p> <p>W latach Polski socjalistycznej: konfiskata mienia, utrudnianie realizacji działalności religijnej. Dalsze wyjazdy parafian.</p>	<p>Bardzo ciężkim okresem dla zgierskiej parafii był czas II wojny światowej. Hitlerowskie lotnictwo zbombardowało kościół ewangelicki. Proboszcz parafii Ks. Falzmann został aresztowany przez Gestapo i uwięziony w łódzkim więzieniu. Zginął w obozie koncentracyjnym w Dachau.</p> <p>W okresie drugiej wojny światowej nabożeństwa ewangelickie w Zgierzu odprawiano w kaplicy Kościoła Baptystów.</p> <p>Pierwsze nabożeństwo ewangelickie po wojnie odprawiono w 1948 roku w starej przebudowanej kaplicy cmentarnej. Ze względu na katastrofalny stan Kościoła E.-A. w całej Polsce, parafia przez długi czas nie miała stałego duszpasterza. Jej działalność dodatkowo utrudniały kłopoty finansowe i konfiskata nieruchomości.</p> <p>Sytuacja w parafii ustabilizowała się. Wybrano nową radę parafialną. Przywrócono szkółki niedzielne dla dzieci, próby chóru kościelnego.</p> <p>Stałym duszpasterzem w Zgierzu został w roku 1959 ks. Mariusz Werner. Ciągłe nie było jednak możliwości na odbudowanie Kościoła.</p> <p>Odzyskiwanie utraconych nieruchomości.</p>

Załącznik 1 (cd.)

Okres działalności	Działalność parafii ewangelickiej w Pabianicach	Działalność parafii ewangelickiej w Zgierzu
		<p>W latach 60. dokonano gruntownego remontu kaplicy cmentarnej. Brakowało funduszy na ten cel. Parafia zwróciła się o pomoc finansową do Światowej Federacji Luterskiej (ŚFL).</p> <p>Komitet budowy nowego ewangelicko-augsburskiego kościoła w Zgierzu powołano we wrześniu 1968 roku.</p> <p>Mimo trudności, po dwóch latach ukończono budowę nowego kościoła. W czerwcu 1972 roku ks. bp Andrzej Wantuła, zwierzchnik Kościoła E.-A. w PRL, poświęcił kościół Opatrzności Bożej przy ul. Spacerowej.</p> <p>W 1988 roku w sąsiedztwie Kościoła udało się wznieść nowe mieszkanie dla proboszcza. Mieści się tam również kancelaria parafialna.</p>
Lata po 1989 roku	<p>Współcześnie pabianicka parafia, oprócz swej podstawowej działalności religijnej, realizuje się na forum miasta i jego okolic jako animator życia kulturalnego, organizator konferencji i sympozjów, a przede wszystkim niezwykle popularnych koncertów. Wydaje także miesięcznik kulturalny. Każdego roku uczestniczy we wszystkich świątach ekumenicznym.</p> <p>Pabianicka parafia od 2010 roku jest także siedzibą bpa Diecezji Warszawskiej, ks. Jana Cieślara.</p>	<p>Parafia Ewangelicko-Augsburska w Zgierzu liczy współcześnie około stu członków, obsługując również, jak to miało miejsce w przeszłości, diasporę luterską w Ozorkowie, Kutnie i Łęczycy.</p> <p>Zgierscy luteranie byli gospodarzami zjazdu chórów Diecezji Warszawskiej oraz Diecezjalnych Dni Skupienia. W parafii działa chór. W kościele odbywają się koncerty, nabożeństwa ekumeniczne, rekolekcje czy półkolonie dla dzieci z językiem angielskim</p>

LITERATURA

- Bandurka M., 1995, *Zmiany administracyjne i terytorialne ziem województwa łódzkiego w XIX i XX wieku*, Łódź.
- Baranowski J.T., 1915, *Wsie holenderskie na ziemiach polskich*, „Przegląd Historyczny”, 19, Warszawa, s. 65–82.
- Baruch M., 1903, *Pabianice, Rzgów i wsie okoliczne. Monografia historyczna dawnych dóbr kapituły krakowskiej w Sieradzkim i Łęczyckim*, Warszawa.
- Cyrk M.K., 1982, *Zgierz: z pradziejów miasta i okolic*, Towarzystwo Przyjaciół Zgierza, Muzeum Miasta Zgierza.

- Filaber A., 2008, *Prawodawstwo muzyki kościelnej*, Wydawnictwo Archidiecezji Warszawskiej.
- Kirsch P., 2012, *Parafia Ewangelicko-Augsburska św. Piotra i św. Pawła w Pabianicach*, (materiały wewnątrz parafialne), Pabianice.
- Klink-Orawska E., 2012, *Wiara, praca, nowa ojczyzna – Dzieje luteranizmu na ziemi zgierskiej do roku 1972*, Zgierz.
- Missalowa G. (red.), 1968, *Dzieje Pabianic*, Prezydium Miejskiej Rady Narodowej m. Pabianic i Polskie Towarzystwo Historyczne – Oddział w Łodzi, Wydawnictwo Łódzkie.
- Rosin R., 1968, *Pabianice w XV i XVI w.*, [w:] Missalowa G. (red.), *Dzieje Pabianic*, Łódź.
- Rosin R. (red.), 1995, *Zgierz: dzieje miasta do 1988 roku*, zespół aut. M. Adamczewski (et al.), Zarząd Miasta Zgierza, Oddział Polskiego Towarzystwa Historycznego w Łodzi, Towarzystwo Przyjaciół Zgierza.
- Szlawski D., 2007, *Z dziejów Parafii Ewangelicko-Augsburskiej w Zgierzu w okresie międzywojennym*, Zgierz.
- Umowa Zgierska*, 1821, Zbiory Muzeum Miasta Zgierza.

Źródła internetowe

- <http://www.e-kalejdoskop.pl/brzmienie-swiata-w-pabianicach.aspx>.
- <http://www.luteranie.pl/>.
- <https://www.lutheranworld.org/>.
- <http://www.pabianice.luteranie.pl/>.
- <http://www.zgierz.luteranie.pl/>.

SOCIO-RELIGIOUS ROLE OF LUTHERANS IN THE HISTORY OF PABIANICE AND ZGIERZ, AND THE RELICTS OF THEIR MATERIAL HERITAGE

Abstract The purpose of the article is to analyze the socio-religious role of the Lutheran parishes in the history of urban agglomeration in Lodz. To illustrate this activity it's also important to present the relicts of the material heritage of this denomination, which can be observed in the urban space of these cities. Considerations in this article, are related to deliberately selected two cities: Pabianice and Zgierz, where the Lutheran church (in the form of the parish), for many years has shaped the socio-religious face of these urban centers. The considerations contained in this paper were based on the source material contained in the literature, as well as other papers open for general use like parish brochures and online resources.

Keywords Protestantism, religious minority, material heritage.

Mgr Anna Kruś
Katedra Geografii Politycznej i Studiów Regionalnych
Wydział Nauk Geograficznych
Uniwersytet Łódzki

SPIS TREŚCI

Leszek Kozłowski – Kształtowanie ładu przestrzennego jako zadanie badawcze geografii historycznej.....	5
– Shaping spatial order as a research task for historical geography.....	23
Magdalena Deptuła – Tradycyjne szkoły urbomorfologii a nowe podejścia do analizy miejskich form przestrzennych.....	25
– Traditional schools of urban morphology and the new approaches to the analysis of urban forms.....	38
Simone Marques de Sousa Safe, Staël de Alvarenga Pereira Costa – Fringe belt analysis: a method for confirming the establishment of the historical boundaries of Rabat.....	39
– Analiza fringe belt: metoda potwierdzająca utworzenie historycznych granic Rabatu.....	61
Marcin Wojciech Solarz – Nazwy wsi źródłem wiedzy o przeszłości na przykładzie toponimów z Doliny Olszynki na Pogórzu Ciężkowickim.....	63
– Village names as a source of knowledge of the past: toponyms in the Olszynka Valley in the Ciężkowickie Foothills.....	81
Tomasz Figlus – Problem osad zaginionych na gruncie badań geograficzno-historycznych. Próba konceptualizacji teoretycznej i wybrane zagadnienia metodyczno-empiryczne.....	83
– Problem of lost settlements in the light of historico-geographical studies. An attempt of theoretical conceptualization and selected methodical and empirical issues.....	107
Marcin Wójcik – Uwarunkowania tworzenia „Sieci najciekawszych wsi”. Wyniki oceny eksperckiej 50 polskich miejscowości.....	109
– Conditions for the creation of “The most interesting villages’ network”. Results of the evaluation of the fifty Polish settlements.....	129
Łukasz Musiaka – Percepcja materialnego dziedzictwa zakonu krzyżackiego na przykładzie Pucka.....	131
– Perception of the cultural heritage of the Teutonic Order on the example of Puck	153
Anna Kruś – Społeczno-religijna rola luteranów w dziejach Pabianic i Zgierza oraz relikty ich dziedzictwa materialnego.....	155
– Socio-religious role of Lutherans in the history of Pabianice and Zgierz, and the relicts of their material heritage.....	173

